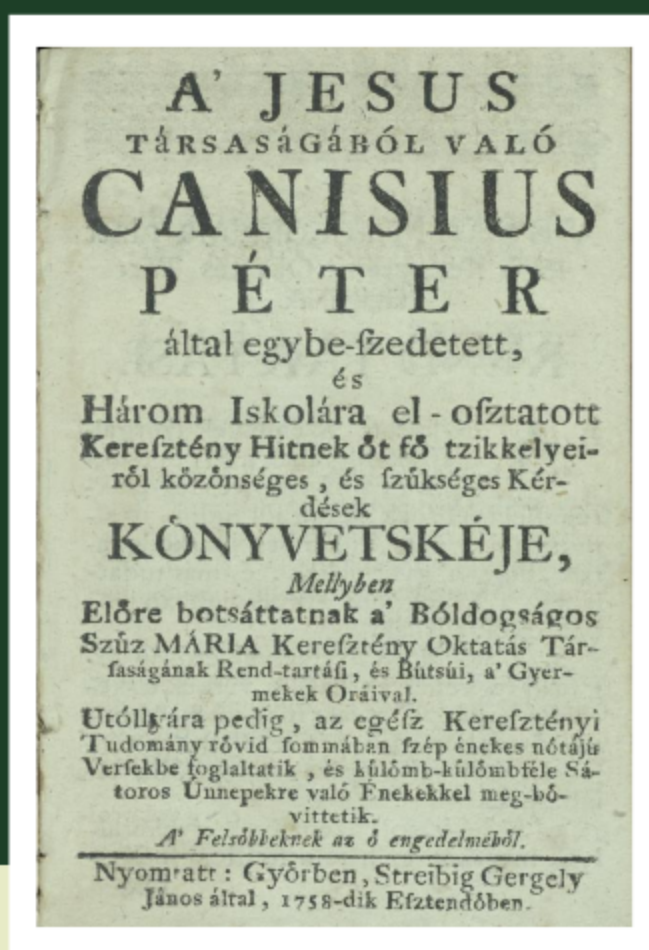

Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az idő és tér szerepe
a barokk kori lelkiiség alakulásában

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés, 2009
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek, 2011
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok, 2012
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon, 2013
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon, 2013
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség, 2013
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében, 2014
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról, 2014
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai, 2014
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság, 2014
11. Régi magyar népénekek és imádságok, 2015
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon, 2016
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről, 2016
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*, 2016
15. Barokk vallásos közösségek, 2017
16. Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon, 2017
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, 2017
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, 2018
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben, 2018
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről, 2018
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon, 2019
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban, 2019
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban, 2019
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században, 2019
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek), 2020
26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben, 2020
27. Szelestei N. László, Séllyei Nagy Ignác püspöke (Tanulmányok és források), 2020
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában, 2020

Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiiség alakulásában

Szerkesztette

Szelestei N. László

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiiség Kutatócsoport,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH)
Budapest, 2020

Lektorálta
Bajáki Rita, Báthory Orsolya,
Maczák Ibolya, Szádóczki Vera,
az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH)
munkatársai.

A borítón elől:
A Keresztény Oktatás Társasága kézikönyvének
első magyar nyelvű kiadása (Győr, 1758)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-956-7
ISSN 2060-7385

© Szelestei N. László
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, ELKH

Felelős kiadó: Hargittay Emil
Tördelte a szerkesztő
A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

T a r t a l o m

BÁTHORY ORSOLYA	
Pázmány Péter <i>Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene</i> című vitairatának előképe	7
FARMATI ANNA	
A zsolozsmahimnuszok időszervező szerepének változásai a protestáns graduálokban	29
GÓZSY ZOLTÁN	
A buzdítás és vigasztalás XIV. Benedek pápa és Berényi Zsigmond pécsi püspök leveleiben (1740–1742)	43
HERNÁDY JUDIT	
A liturgikus év ciklusformáló szerepe Koháry István költészetében ...	55
HORVÁTH SÁNDOR	
Szakrális terek jellemzői a trienti zsinat után a Győri Egyházmegyében	69
KOVÁCS ESZTER	
Határátlépések térben, időben és felekezetek között: A <i>Cantus catholici</i> szlovák változatának cseh huszita eredetű énekei	83
MACZÁK IBOLYA	
Az eltűnt idő nyomában Padányi Biró Márton <i>Firmamentum regnorum</i> című beszédéről	93
PROKOPP MÁRIA	
Az Orawka/Kisárva-i fatemplom falképei (1650 körül).....	103
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon	127
VERESS FERENC	
Barokk liturgikus tér és ikonográfia a domonkos templomokban: Bécs, Grác és Sopron	139
Névmutató	161

Báthory Orsolya*

Pázmány Péter

Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene
című vitairatának előképe

A piliscsabai Campus emlékére

Pázmány Péter írói tevékenységének egyik leggyümölcsözőbb éve volt 1609. Az *Öt szép levél* és Alvinczi Péter arra adott válaszára írt viszontfelelet, a *Megrostálás* között megírta az *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* című vitairatát.¹ A művel olyannyira magára haragította a politikában résztvevő protestánsokat, hogy követelték Pázmány országgyűlés általi felelősségre vonását. A rendek nem hiába érezték ellenük irányuló támadásnak az írást, hiszen Kálvin tanítását a reformátor saját írásaiból vett idézetek alapján cáfolta. A vitairat szerint a kálvinizmus olyannyira eretnek és ördögi gyökerű, hogy ha a keresztény vallás hitigazságait összefoglaló *Apostoli hitvallást* (*Symbolum apostolicum*) Kálvin tanítása alapján alkotnák meg, akkor az nem pusztán a *Credo* eredeti szövegének félremagyarázása, de egyenesen annak negációja, illetve diabolikus változata lenne. Pázmány a mű folyamán sorra veszi a *Hiszekegy* ágazatait, és miután kifejti azok valódi értelmét, ismerteti és cáfolja Kálvin, szerinte, témába vágó tételeit. Az egyes ágazatok tárgyalása végén korolláriumként (teológiai tankönyvekben, egy-egy tétel végső gyakorlati következménye) közli azt a megfelelő formulát is, ahogyan Kálvin tanítása értelmében az illető ágazatnak szólnia kellene.

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ P[ÁZMÁNY] P[éter], *Az nagy Calvinus Jánosnak hiszekegy Istene, az az az Calvinus értelme szerint való igaz magyarázatia az Credonac mely az Calvinus tulajdon könyveiből hyuen es igazán egybe szedettetet az caluinista atiafiaknac lelki eppületekre es vigasztalásokra*. S. T. D. P. P. Nagyszombatba MDCIX [typ. Capituli Strigoniensis], RMNy 984. A tanulmányban a régi századfordulós szövegkiadást használok a könnyebb olvashatóság kedvéért. PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy-Istene*, s. a. r. RAPAICS Rajmond = Pázmány Péter *Összes Munkái*, (a továbbiakban: PPÖM) II, Budapest, 1895, 693–776. A mű modern kritikai kiadását jelenleg Ajkay Alinka rendezi sajtó alá. A kötet várhatóan 2021 folyamán fog megjelenni.

Pázmány ebben az esetben is, hasonlóan Luther tanainak cáfolatához, a „probléma”, vagyis az eretnek tanok gyökerét igyekezett, úgymond, megmérgezni, kirottasztani, mintegy „a rossz fa rossz gyümölcsöket terem” (Vö. Mt 7,17) elvet alkalmazva. A lutheránus tanítás esetében ezt az origót ugyancsak a felekezeti atyjának, Luthernek egyik írása szolgáltatta, a *De missa privatában* megírt ördöggel való disputájával.² A *Tíz bizonyosságban* Pázmány ez alapján bizonyította, hogy a protestantizmus (csakúgy, mint a történelem összes addigi eretneksége) lényegében az ördög műve, a Sátán tanításában gyökeredzik. Pázmány kihasználva a kor felfokozott, babonás hitét az ördögben, Antikrisztusban és a különféle „Teufel”-ekben, Luther életének és ily módon a reformációnak ezt a fontos pillanatát immár a katolikusok számára is emlékeztetéssé tette. Kálvin Lutheréhez hasonlóan jól dokumentált magánéletében nem lehetett találni olyan momentumot, amely alkalmas lett volna arra, hogy belemagyarázzák, az ördög valamiféle tudást adott át a reformátornak. Így a *Tíz bizonyosság* első részében (*hogy az mostani új tanítók első mestere az pokolbeli ördög volt*) Pázmány „kénytelen” az ördög és a kálvinizmus közti összefüggést Zwingli közbeiktatásával bizonyítani. A zürichi újítónak ugyanis legalább az álmában megjelent a pokolbeli ördög avégett, hogy a szakramentárius úrvacsoratan lényegét (a kenyér és a bor az úrvacsorában csak jelképe Krisztus testének és vérének) elmagyarázza. Ezután „Calvinusrul – írja Pázmány – nem szükség külön szólni, mivelhogy ő egyebet nem cselekűek, hanem csak öszvezúrá zavará az Luther és Zvinglius moslékát.”³

Pázmány a *Tíz bizonyosság* hatodik részében (*hogy az új tudományok a kereszténységnek ágazatit, szentségit, és fő fundamentomit felbontják*) Szent Ágoston mondatából kiindulva ír arról először, hogy a *Hiszkekegynek* szinte nincs olyan ágazata, amelyre vonatkozóan a protestánsok általában ne tanítanának tévelygést.⁴ Az *Apostoli hitvallás* első

² BÁTHORY Orsolya, „Halladsza Luther...”: *Luther és az ördög disputája Pázmány műveiben = Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. KISS Farkas Gábor, MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 22), 115–138.

³ A könnyebb olvashatóság kedvéért a modern kritikai kiadás betűhű átírását most hangzóhűen közlöm. PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság* (1605), s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2), 68:22–24.

⁴ „Azt írja Szent Ágoston, hogy némelyek a Credót szóról szóra elmondgyák, de azért nem igazán hiszik a Szentháromságot.” PÁZMÁNY, *Tíz bizonyosság, i. m.* (3. j), 169:29–30. Az Augustinus keresztségről szóló antidonatista értekezéséből származó mondat újrafordítása szerepel az *Az nagy Calvinus* címlapverzóján is: „Történik gyakran, hogy némelyek az Credónak minden részeit jól tudgyák, és mindazonáltal nem igaz vallásba vadnak az Szentháromságról és egyéb ágazatokról.” PPÖM II, 700.

ágazatához (Hiszek egy Istenben, mindenható atyában mennynek és földnek Teremtőjében.) kapcsolódóan állítja, hogy „mind Luther s mind Calvinus azt hiszi, hogy az ő Istenek nem egyéb a Pokolbéli Ördögnél, kitül vötték az ő tudományokat.”⁵ Ennek az állításnak Kálvinra vonatkozó részét az *Institutió*ból, illetve a genfi reformátor más írásaiból származó idézetekkel támasztja alá, amelyek szerint a rossz cselekedetek oka, „authora” Isten, a Sátán ezekhez csak eszközként (instrumentum) szolgál, minthogy ő is Istennek engedelmeskedik. Isten kényszeríti az embert a gonoszra, a kettős predestináció tana szerint az eleve elvetettek (reprobi) nem tudják elkerülni, hogy ne vétkezzenek, minthogy ez szükségszerűségként Isten rendeléséből eleve megvan bennük.⁶ Az első hitágazat többi elemével is hasonló módon jár el Pázmány: Isten egy és mindenható voltával kapcsolatban is kimutatja, hogy a protestánsok tévtanokat hirdetnek. A *Credo* többi hitágazatát nem tárgyalja tételesen, csak tematizálva – Krisztus személyét, születését, halálát, pokolra szállását, feltámadását és ítéletét érintő eretnek nézetekből válogat. Pázmány maga sorolja fel, kiktől merített érveléséhez: Konrad Schlüsselburg (1543–1619), Sebastian Castellio (1515–1563), François Feuardent (1539–1610), Franciscus Agricola (Franz Bauer, 1540–1621) nevét említi.⁷ Ők ugyan bősséggel citálják Kálvint a hivatkozott műveikben, amelyekben találkozunk is a Pázmányéhoz hasonló okfejtéssel, de nem a *Hiszekegy*hez kapcsolódóan.

Pázmány a *Tíz bizonyosság*ban arra hozza fel példaként a *Hiszekegy*et, hogy a protestánsok általában hogyan bontják meg a keresztény dogma egységét az alapvető hitigazságainak megkérdőjelezésével, illetve félremagyarázásával. Az *Az nagy Calvinus*ban viszont már kifejezetten Kálvin írásaira fókuszálva veszi végig a teljes *Credót* ágazatonként, amelyeknek helyes olvasata az egyes fejezetek kiinduló pontja és a kálvini írások tükrében torzult, diabolizált formulája a zárlat (korollárium). A tizenkét ágazatból a vitairat végére összeáll a teljes kálvini Hiszekegy.⁸ Bitskey István szerint az *Az nagy Calvinus* egy ironikus parafrázis, amennyiben nyilvánvalóan „Pázmány maga sem hihette” a művében felsorakoztatott „képtelenségeket”. Az írás célja, hogy a protestáns vitapartnerek, akik Pázmány szerint rendre kiforgatták a ő szavait, szembesüljenek azzal, mit eredményez a kontextusukból

⁵ PÁZMÁNY, *Tíz bizonyosság, i. m.* (3. j), 170:25–26.

⁶ *Uo.*, 172:14–16, 173:9–10.

⁷ *Uo.*, (3. j), 174:18.

⁸ PPÖM II, 774.

kiragadott, eredeti értelmükből kiforgatott (parafrazeált) idézetek felsorakoztatása.⁹ Pázmány ugyanis Kálvin szövegeiből önkényesen kiragadott kisebb-nagyobb egységekből kreált, saját állítását alátámasztó szövegekkel igyekezett bizonyítani, hogy a reformátor tanítása ellentmond a keresztény hittételeknek.¹⁰ A mozaikjellegű szövegkimenetet létrehozó eljárás során Pázmány nemcsak mondatokat, de olykor az eredeti szövegben egymástól meglehetősen távoleső szavakat is egymás mellé kompilált. Ez a módszer nem új Pázmány idézéstechnikájában, más polemikus műveiben is alkalmazta már előzőleg, amelyekben mondandója alátámasztására a korabeli tudományosság elvárásának megfelelően nagy mennyiségű idézési anyagot kellett megmozgatnia tekintélyi érv gyanánt. Az *Az nagy Calvinus* esetében ez a fajta kompiláció azt eredményezi, hogy a saját, kálvini kontextusukból kiragadott szövegegységek, anélkül, hogy jelentésük megváltozna, az új szöveggörnyezetben, az új szerzői intenciónak megfelelő értelmezést kapnak. Így ugyanaz a szöveg, amelyet Kálvin saját, krisztusi alapon nyugvó keresztény teológiai rendszerének leírására alkotott, Pázmánynál épp a kálvinizmus antikrisztusi, keresztényellenes voltának alátámasztására szolgál.

A vitairatban követett módszer tehát nem új, a felháborodást kiváltó határ-átlépés abban rejlik, hogy Pázmány visszaélt a formális logika azon alapvető szabályával, miszerint az érvényes érvelés igaz premisszák esetén nem vezethet hamis konklúzióhoz.¹¹ Vagyis Pázmánynál a kálvini tanításra vonatkozó állítások és az azokból levont konklúziók formállogikai szempontból érvényesek, de nyilvánvalóan mégsem felelnek meg a valóságnak. Bitskey István szerint „az ellenfél állításainak szándékos eltúlzása és ad absurdum vitele nem volt ritka jelenség a kor európai – főként – németországi hitvitáiban”,¹² a magyar protestánsok viszont joggal ütköztek meg azon, hogy felekezetük alapítójának tanítását egy számukra ennyire szokatlan és szemtelen módszerrel forgatják ki, és az eredetivel szöges ellentétben álló módon magyarázzák. Természetesen felmerül a kérdés, hogy ez a

⁹ BITSKEY István, *Az ironia változatai a vitairatokban* = B. I., *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas, 2015, 81.

¹⁰ Újabbán Ajkay Alinka vizsgálta Pázmány idézéstechnikáját az *Az nagy Calvinusról* írt tanulmányában. AJKAY Alinka, „Calvinus megvallja”: *Pázmány Kálvin-hivatkozásairól = A reformáció emlékezete: protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 7), 267–275.

¹¹ MARGITTAY Tihamér, *Az érvelés mestersége*, Budapest, Typotex, 2014, 66.

¹² BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Budapest, Gondolat, 1986, 90.

magyar olvasók számára rendhagyó, ugyanakkor kellően figyelemfelkeltő és szuggesztív megoldás, amellyel a kálvini tanítás „eretnek tévedéseit” egy ironikus anti-Hiszekegy segítségével emlékezetessé és egyúttal felidézhetővé teszi, vajon mennyiben Pázmány saját leleménye. A *Tíz bizonyosságban* argumentumként használt, a fentebb említett Luther és az ördög közti disputáció esetében azt látjuk, hogy a Pázmánynak apropóul, illetve mintaként fajsúlyos módon használt mű, az egyébként nagy pontossággal hivatkozott auktorok között kevésbé hangsúlyosan, mindössze egyszer megemlítve szerepel.¹³ Az *Az nagy Calvinus János Hiszekegy Istene* 1609-es kiadásának esetében azonban egyáltalán nem találunk olyan locust, illetve egyéb kötetshivatkozást, amely Pázmány írásának előképére utalna. A mű első nyomtatott kiadása viszont nem az egyetlen szövegváltozat, mivel jelentős tartalmi módosítás után Pázmány ezt a vitairatát is beillesztette a *Kalauz*-ba, annak is az V. könyvébe.¹⁴ Már az első, 1613-as kiadásban találunk egy hivatkozást Bernardus Dörhoffra,¹⁵ aki „Monasteriumban bocsáta ki egy könyvet *Apodixes sive demonstrationes tres horrendarum blasphemiarum Ecclesiae a Calvino reformatae, circa tres primos Symboli Articulos.*”¹⁶ Pázmány egy rövid tartalmi összefoglalást is ad ezután: „Apodixis prima: Caluinistarum Deum, esse Diabolum. Apodixis secunda: JESUM Caluinistarum, non esse Salvatorem; nec DEI Filium; laborasse ignorantia. Apodixis tertia: Matrem Christi Caluinistici non esse Virginem. Sommája könyvének az: a Calvinus írásiból megmutattya, hogy Calvinus az Istenre keni azokat a rút festékeket, mellyekkel a Sz. Írás az ördögöt le írta; Christus Vrunkat, tudatlanná teszi; az ő sz. Annyát tisztaságátul meg fosztya. Kiből azt hozza ki végtére, hogy az Calvinus Istene, nem egyéb az Pokolbéli rút ördögnél.”¹⁷ Dörhoff ezen vitairata, az 1608-as megjelenése és a *Kalauz*-ban írt tömör tartalmi összefoglalás alapján akár lehetett az egyik iránymutató mű Pázmány számára az 1609-es *Az nagy Calvinus* első

¹³ BÁTHORY, „Halladsza Luther...” ..., i. m. (2. j), 119.

¹⁴ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újírása*, Budapest, Universitas, 2019, 91.

¹⁵ Dörhoff-fal kapcsolatban elég kevés életrajzi adat áll rendelkezésünkre. Hermann Bosendorf néven látta meg a napvilágot 1566-ban az észak-rajna-vesztfáliai Münsterben. Ott lépett be huszonnégy évesen a Jézus Társaságába, és később a helyi, majd a mainzi kollégiumok rektora lett. Mainzban halt meg pestisben 1623-ban. Műveit az említett Bernardus Dörhoff (Dorhoff), illetve Hermes Pistorius álnév alatt jelentette meg. Bernhard SÖKELAND, *Geschichte des Münsterischen Gymnasiums vom Uebergang desselben an die Jesuiten im Jahre 1588–1630*, Münster, Copenrath, 1826, 90.

¹⁶ Bernardus DÖRHOFF [Hermann BOSENDORF], *Apodixes sive demonstrationes tres horrendarum blasphemiarum Ecclesiae a Calvino reformatae, circa tres primos Symboli Catholici Articulos, adversus Conradum Vorstium Calvinistam pro Credo Caluinisearum*, Münster (Westfalen), Lambert Raesfeld, 1608.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérle Kalauz*, Pozsony, 1613, 423. (A továbbiakban *Kalauz* 1613).

három fejezetének megírásakor. Az *Apodixes* témajegyzékét átfutva, az első három hitágazat tárgyalásában mindenesetre szembeszökő a hasonlóság Dörhoff és Pázmány műve között.

Apodixes (1608)

Index praecipuarum materialium huius libri.
(Válogatás)

(Zárójelben az adott fejezetből származó idézet)

Ex Apodixi I.

cap. 3. Catholicorum numen esse Deum; at Caluinianorum Diabolum. (p. 14. *Deum hunc Calvinus sibi, suisque sectatoribus transformavit in Diabolum*)

c. 3. A Deo Catholicorum non emanare efficaciam erroris, sed a Caluinistico (p. 19. At vero periti Theologiae Caluinum iudicant, Deum facere peccati auctorem.)

(p. 36. Idem illud quod vult Deus Caluino, non vult, at non vult Deus peccatum vt peccatum est)

c. 8. Catholicorum Deum non impellere per diabolum vt instrumentum suum homines in flagitia, at Caluinisticum

c. 9. Catholicorum Deum esse Patrem, at Caluinistarum tyrannum

c. 10. Legem Catholici Dei per gratiam ordinariam, at Caluiniani Dei legem, ne per quantumcunque quidem datam hactenus gratiam impleri potuisse

c. 11. Catholicorum Deum infinite clementem minimas lapsiunculas non multare ignibus aeternis, sed Caluinisticum.

c. 13. Catholicorum Deum esse omnipotentem et ex vi potentiae absolutae idem corpus diuersis locis statuere posse, nihil vero minus Caluinisticum posse, tantumque esse oncopotentem.

Az nagy Calvinus Jánosnak

Hiszkegy Istene (1609)

(A PPÖM II szövegével és oldalszámaival)

Első ágazat

703. MÁSODSZOR. Calvinus az ördögöt Istenné változtatván, nem egyebet hiszen Istennek lenni, hanem az pokolbéli ördögöt,

704. Calvinus pedig azt tanította, hogy az ő Istene *authora*. Oka és megszerzője minden bűnnek és gonosságnak, és az ördögnek minden tulajdonságát az ő Istenének tulajdonította

705. Ezek fölött azt mongya Calvinus, hogy az mit az Isten nem akar és megtült, ugyan azont akarja és javallya.

704. Azon latorságnak *authora*, oka az Isten és az ördög-is, de az ördög csak *instrumentoma*, eszközi az Istennek.

709. HARMADSZOR. Miképpen Calvinus az Istent ördöggé változtató: azon-képpen az mi Atyánkat mostoha atyává, sőt kegyetlen tyrannussá és hóhérrá változtató sok-képpen.

709. Ennek-fölötte, az Calvinus itéleti-szerént ez az Calvinisták Attya oly törvént adott az ő fiainak, mellyet lehetetlen megtartani.

709. És hogy nagyobb oka lehetne az ő fiainak örök kínzására, akár-mely hertelen és akaratunk-ellen-való gonosz indúlatokat-is örök kárhózzal büntet.

716. Abba-is meghatározza Calvinus az Istennek mindenható erejét, hogy lehetetlennek itéli, hogy azon egy test egyszersmind több helyen lehessen. Végezetre azt mondgya, hogy az Istennek hatalma [...], mely hatalmat az pápisták *absoluta potentiának* neveznek, csak álmom és csalárd gondolat.

Ex Apodixi 2.

c.2. Catholicorum Iesum esse saluatorem omnium, at non Caluiniatum.

c. 3. Catholicorum Iesum reipsa tollere peccata in iustificatione, at non Caluiniatum

c. 4. Catholicorum Christum vnctum esse in sacerdotem aeternum Melchisedechium, at non Caluiniatum

c. 4. Catholicorum Christum vnctum esse Spiritu sapientiae scientiae et intellectus, at non Caluiniatum.

c. 7. Catholicorum Christum fuisse perfectum Grammaticum et Rhetorem, at non Caluiniatum.

c. 8. Catholicorum Christum fuisse perfectum dialecticum at non Caluiniatum.

c. 9. Catholicorum Christum non nisi prudentissime semper locutum, neque unquam verbulo lapsum, at longe aliter euenisse Caluiniatio.

c. 11. Catholicorum Christum esse veri Dei Filium Patrique aequalem, at non Caluiniatum

Ex Apodixi 3.

c. 2. Catholicorum Christum non spoliatum gloria in conceptione, at Caluiniatum.

c. 2. Catholicorum Christum non assumpsisse massam informem, at Caluiniatum

c. 4–5. Christi Catholicorum matrem esse virginem et sine dolore peperisse, at non Caluiniatum

Második ágazat

718. ELŐSZÖR. Senki azt Calvinussal el nem hitetheti, hogy az Christus igaz Jesus légyen

718–719. Továbbá azt-is hirdeti Calvinus, hogy az mi Üdvözítőnk nem törli-le és el sem vészi az ő népének bűnét, meg nem tisztította s meg sem szenteli az Ő híveit,

719. MÁSODSZOR. *Nem* fér Calvinus fejébe, hogy az mi Urunk, Christus légyen [...] Papi fejedelem, ki az Melchisedek rendin örökkévaló papságra felszenteltetett.

720. Ugyan elő-is számlállya Calvinus az Christus tudatlanságát és csak nem iskolában viszi az lapiczka-alá.

721. [...] hogy sem az grammatikát nem tuggya, sem az Lossius Dialectikáját nem forgatta, és annak-okáért nem tud jól argumentálni

721. az-után néki áll Calvinus és erőssen ostorozza Christus Urunkat, hogy fél hazugságokat mond, hogy illetlen, nem tulajdon értelemben szól

722 Annak-utána azt írja, hogy az Christus szava nem illik egybe és igen darabos:

724. Negyedszer, azt tanította, hogy nem egyenlő Isten az ő Attyával Christus Urunk, hanem kisebb ő-nállánál

Harmadik ágazat

727. [...] az ki az szűznek méhében fogantaték, szentnek nevezetik.

728. MÁSODSZOR: nem csak azt tanították sokan az Calvinisták-közzül, [...] hogy az mi Üdvözítőnk annyiból az több emberek módgyára fogantatott teste-szerént, hogy nem mingyárt, egy szem-pillantásba éppítettett-fel az ő szent teste.

729. Az Bódog-Aszszony szülésérül-is csak szintén úgy gondolkodik Calvinus, mint az közönséges szülésrül

- c. 6. Christi Catholicorum matrem a partu semper virginem mansisse, at Caluinistica non liquere, adeoque temere pronunciarı.
- c. 7. Christi Catholicorum matrem peccatis iuxta ac flagitijs caruisse, Caluinianum vero affluere
729. És így Calvinus megújítja az Joviniánus eretnekségét, kit, úgymond sz. Ágoston, azért kárhoztattak az hívek, mert azt mondta, hogy Bódog-Aszszony az szüléskor elvesztette az ő szüzességének épségét.
727. Az felséges Isten erejének árnyéka pedig megkörnyékeztén az szüzet, megóttalmazta őtet minden lángjátul az testi gyönörőségnek; annak-okáért az-is, az ki az szüznek rnéhében fogantaték, szentnek neveztetik.

Dörhoff számára fontos forrásul szolgált a jezsuita Martinus Becanus (Martin van der Beeck, 1563–1624) kettős predesztinációról szóló 1602-es értekezése, amelyre Pázmány is hivatkozott az 1613-as *Kalauz* V. könyvében, közvetlenül Dörhoff említése után.¹⁸

Nézzük meg azonban alaposabban Dörhoff *Apodixes*ének címét, legalábbis az a részét, amely a *Kalauz*ban való közléséből kimaradt: *Apodixes ... adversus Conradum Vorstium Calvinistam pro Credo Calvinisequarum*.¹⁹ Conradus Vorstius személye és a *Credo Calvinisequarum* című írás után kutatva, csakhamar egy 17. század eleji protestáns–jezsuita vitafolyam kellős közepén találjuk magunkat, amely polémiának két németországi *gymnasium* adott otthont.

A címben szereplő *Credo Calvinisequarum* (A Kálvin-követők Hiszekegye) egy számozatlan lapokból álló, negyvenoldalas téziszűzet,²⁰ amelyet 1607-ben, az észak-rajna–vesztfáliai Münsterben lévő híres iskolában, a Gymnasium Paulinumban adtak ki.²¹ Észak-Rajna–Vesztfália ezen legrégebb, 797-ben alapított tanintézménye

¹⁸ Martinus BECANUS, *Disputatio theologica de duplici praedestinatione; Calvinistarum desperate una; Catholicorum orthodoxa altera [...]*, Mainz, Joannes Albinus, 1602. Erre a műre Pázmány is hivatkozik. *Kalauz*, 1613, 423.

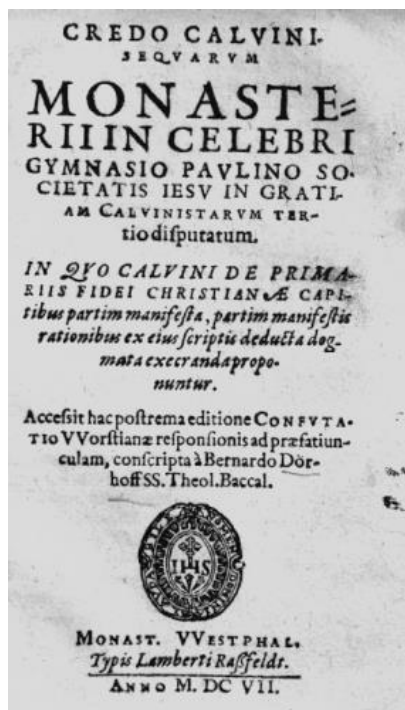
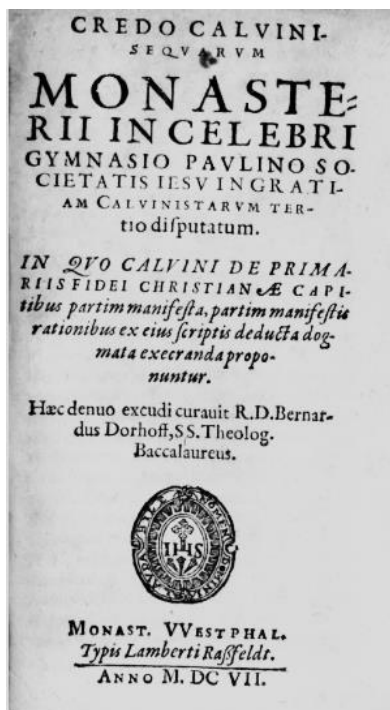
¹⁹ A teljes címet lásd a 16. jegyzetben.

²⁰ *Credo Calvinisequarum Monasterii in celebri gymnasio Paulino Societatis Jesu in gratiam Calvinistarum tertio disputatum. In quo Calvinı de primariis fidei Christianae capitibus partim manifesta, partim manifestis rationibus ex eius scriptis deducta dogmata execeranda proponuntur. Haec denuo excudi curauit R. D. Bernardus DORHOFF, SS. Theolog. Baccalaureus, Münster, Raesfeld, 1607.*

<https://books.google.hu/books?id=enFFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2020. 12. 03)

²¹ A Gymnasium Paulinumról, illetve annak jezsuita korszakáról bővebben: SÖKELAND, *i. m.* (13. j.); Rudolf SCHULZE, *Das Gymnasium Paulinum zu Münster 797 bis 1947*, Münster, Regensbergsche Verlagsbuchhandlung, 1948; Bernd SCHÖNEMANN, *Humanismus und Jesuitenzeit = 1200 Jahre Paulinum in Münster*, Hrsg. Günter LASSALLE, Manfred DERPMMANN, Münster, Druckhaus Aschendorff, 1997, 21–42; Stephanie HELLEKAMPS, Hans-Ulrich MUSOLFF, *Fächerkanon und Lehrerausbildung des Gymnasium Paulinum in Münster 1588–1773: Erste Ergebnisse einer Längsschnittstudie = Dona historica.*

vezetését 1588-ban vették át a jezsuiták, közülük épp a fentebb említett, a címlap tanúsága szerint teológiai bakkalaureátusi fokozattal rendelkező Dörhoff rendezte sajtó alá a kiadványt. A tézisfüzet 17. oldalán lévő belső cím (valószínűleg ez lehetett az eredetileg tézislapok formájában kiadott nyomtatvány első oldala) arról tájékoztatja az olvasót, hogy a téziseket a Szent Lambert templom gyakorlati teológiában (theologia practica) jártas plébániai helynöke (vikáriusa) Johannes Bothorn magiszter állította össze az 1607 vízkeresztjére tervezett disputára.²²

A *Credo Calvinisequarum* két 1607-es kiadása.²³

Freundesgaben für Alvin Hanschmidt zum 80. Geburtstag, Hrsg. Franz BÖLSKER, Michael HIRSCHFELD, Wilfried KÜRSCHNER, Franz-Josef LUZAK, Berlin, Lit, 2017, 149–166.

²² *Credo Calvinisequarum* tres primi Articvli Monasterii in celebri Gymnasio Paulino Societatis Iesv pridie Epiphaniae Christi Anno MDCVII. Publice ad disputandum propositi. A R. Domino M. Ioanne Bothorn Theol. Practicae studioso S. Lamberti Vicario, *Credo Calvinisequarum*..., [17].

²³ Az 1607 januárjára keltezett *Credo Calvinisequarum* (bal oldal) online elérését lásd a 20. jegyzetben. A tézisfüzet 1607. júniusra datált, második kiadása itt olvasható online:

https://books.google.hu/books?id=RGNrFY8cTWS&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2020. 12. 03.)

A fentebb említett Dörhoff-mű, az *Apodixes* címében olvasható még Conrad Vorstius neve. Konrad von der Vorst (1569–1622),²⁴ a neves holland–német teológus a Münsterből 30 kilométerre fekvő Burgsteinfurt (Steinfurt) protestáns *gymnasium illustré*ájában, az Arnoldinumban tanított 1596 és 1610 között.²⁵ Vezetésével kéthetente disputákat tartottak, amelyeken a tanulók Bellarmino *Controversiae*-jának fejezeteiből kiragadott kérdéseket vitatták és cáfolták.²⁶ (Ehhez kívánt segítséget nyújtani egy kontroverzeteológiai jegyzettel, az *Enchiridionnal*, amely 1604-ben jelent meg először.)²⁷ Vorstius a münsteri jezsuitákat is invitálta, hogy vegyenek részt egy, a misére vonatkozó katolikus tanítást megvitató dispután. A jezsuita prefektus arra hivatkozva utasította vissza a meghívást, hogy néhány évvel korábban a protestánsok megtámadták őt és a kollégium rektorát a münsteri egyházmegyében való utazásuk alkalmával.²⁸ Vorstius így kénytelen volt katolikus kollégájával levelek útján megvitatni Krisztus úrvacsorában való tényleges jelenlétét. Az egyre terjedelmesebbé váló levelezést egy személyes disputával akarták berekeszteni a jezsuiták, ezért 1606 karácsonya előtt két nappal elküldték a steinfurti gimnáziumba a fentebb említett *Credo Calvinisequarumot*. Az abban szereplő tételek megvitatására a jezsuiták

²⁴ Conrad Vorstius teológiájára meghatározó hatással volt, hogy a herborni akadémián a ráalista Johannes Piscator tanítványaként tanult 1589-ig. Teológiai doktorátusát 1594-ben Heidelbergben szerezte meg. A következő évből Bázélba és Genfba utazott, hogy Théodore de Bèze-t hallgathassa. 1596-tól tizennégy éven át volt tanár a steinfurti *gymnasium illustré*ban. 1610-ben a leideni egyetem meghívta a Jacob Arminius halála miatt megüresedett teológiai professzori állás betöltésére. Itt csatlakozott az egykor Arminius vezette, a szigorú kálvinizmust ellenző remonstránsokhoz is. Andreas MÜHLING, *Reformed High Schools in Sixteenth-Century Germany = A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. By Herman J. SELDERHUIS, Leiden–Boston, Brill, 2013 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 40), 189–190.

²⁵ A középiskolát 1588-ban II. (IV) Arnold gróf Bentheim-Tecklenburg alapította Schüttorfban, de egy fegyveres konfliktus miatt 1591 húsvétján az iskola Burgsteinfurtba költözött. Az Arnoldinum úgynevezett *gymnasium illustre* (Hohe Schule), vagyis akadémiai gimnázium volt, amely az egyetemektől eltérően nem adhatott tudományos (mester- és doktori) fokozatot. Az iskolai program egyesítette a középiskolai és az akadémiai tanulmányokat: a kilencéves *schola classica*ban a tanulók iskolai oktatást kaptak, ezt követte az ötéves *schola publica*, melynek keretében tudományos előadásokat hallgathattak. Az Arnoldinumról bővebben: Georg HEUERMANN, *Geschichte des reformierten gräflich Bentheimschen Gymnasiums Illustré*, Burgsteinfurt, Emil Brackmann, 1878.

²⁶ HEUERMANN, *i. m.* (22. j.), 79.

²⁷ Conradus VORSTIUS, *Enchiridion controversiarum seu Index errorum Ecclesiae Romanae una cum Antidoto, ex quatuor tomis disputationum Rob. Bellarmini in gratiam studiosae inventutis excerptus*, Steinfurt, Theophil Caesar, 1604.

²⁸ HEUERMANN, *i. m.* (24. j.), 80.

a következő év vízkeresztjét jelölték ki, amely azonban, a még mindig julián nap-tárat használó protestáns stenfurtiak körében karácsony másnapját jelentette.²⁹ Vorstius, annak ellenére, hogy már az írás címében lévő *Credo* szót is „hülyeségnek” tartotta, olyannyira felháborodott a „szégyenletes íráson”, hogy a müncheniek vékonyka tézisfüzetére egy 336 oldalas művel válaszolt.³⁰ Noha a vita kitűzött időpontjáig nem készült el az *Apologia pro ecclesiis orthodoxis...*, minthogy Vorstiusnak az ünnepnapokon kétszer is prédikálnia kellett, írása praefatiójának végén 1607. február 25. szerepel dátumként. Dörhoff erre válaszul írta meg fentebb említett *Apodixes* című művét. Pázmány az 1609-es *Az nagy Calvinusban* – amint már írtam – sem erre, sem a másik Dörhoffhoz köthető kiadványra, a *Credo Calvinisequarumra* nem hivatkozott, az utóbbira pedig még a *Kalauz* V. könyvébe beszerkesztett *Calvinusban* sem tett utalást. Mindazonáltal az 1607-ben a müncheni gimnáziumban született tézisfüzet és Pázmány 1609-es vitairata között több, szövegszerű egyezés van. Mielőtt ezekre rátérek, kicsit részletesebben is bemutatom a *Credo Calvinisequarumot*.

Dörhoff a kiadványt az aranygyapjas rend lovagjának, Philipp de Croÿ-nak, Solre grófjának, Renty őrgrófjának, Tournai (Belgium) tartomány kormányzójának ajánlotta.³¹ A dedikáció indoklásául a gróf nemrégiben, az iskolában tett megtisztelő látogatását hozta fel, valamint párhuzamot vont a protestáns tanok ellen a katolikus oktatásban vívott küzdelem és a hitű katolikus de Croÿ hugenották elleni csatái között. A tézisfüzet – írja Dörhoff – strená (újévi ajándék) a gróf számára, minthogy a dedikáció kelte 1607. január elseje. A kiadványt mindazonáltal még

²⁹ HEUERMANN, *i. m.* (24. j.), 80. A német protestáns tartományokban a felekezeti elfogultság miatt csak 1700. március 1-jén került sor a naptárreform elfogadására.

<http://lexikon.katolikus.hu/G/Gergely-napt%C3%A1r.html> (utolsó letöltés: 2020. 11. 29.)

³⁰ „Ex horum igitur officina nuper prodit *infamis Charta*, quae *Fidem* (vel, vt ipsi scurriliter loquuntur, *Credo*) *Caluini-sequarum* continet...” Conradus VORSTIUS, *Apologia pro ecclesiis orthodoxis: in qua tres primii fidei nostrae articuli plenius examinantur. Opposita thesibus Iesuitarum, Monasterii nuper excusis, hoc titulo: Credo Caluini-sequarum, etc. Proposita vero in illustri Schola Steinfurtensi, vt de ea disputationes aliquot publice, Deo volente instituantur*, Hanau, Wilhelm Antonius, 1607, Disputatio I, 4. Vorstius követve ellenfelének a hatékony disszeminációra való törekvését szintén megjelentette németül is a művét. Ezen kiadás előszava 1607. augusztus 1-jei keltezésű. Conrad VORSTIUS, *Apologia, Oder Verantwortung der Evangelischen Kirchenn Lehr un[d] Bekanntniß/ vo[n] den 3. ersten Articulen unsers Christlichen Glaubens. Wider das neuwlich außgangen Jesuitisch Lasterbüchlein/ zu Münster in Westphalen getrucket/ underm Titul/ deß Calvinische[n] Credo*, Steinfurt, Keiser, 1607.

³¹ Charles Philippe de Croÿ (1549–1613) már fiatalon részt vett a hugenották elleni harcban. II. Fülöp király elkötelezett híveként tanácsosi rangban vett részt Spanyol-Németalföld állami és katonai vezetésében. 1598-tól Izabella Klára Eugénia spanyol infánsnő és férje, VII. Albert osztrák főherceg társkormányosságának szolgálatában állt.

egyszer publikálták ugyanabban az évben, miután Vorstius megjelentette a januári kiadásra írt válaszát. Dörhoff az erre való feletét (*confutatio Worstianae responsionis*) ígéri a *Credo Calvinisequarum* második kiadásának címlapján.³² (A praefatio végén az 1607. június elsejei dátum szerepel ugyan, de a kiadványt még mindig *strenaként* aposztrofálja az írás.)

Az előszó szerint ez a kiadás a szöveg harmadik megjelenése.³³ Feltételezhetően az első két közzététel füzetlen tézislapokat jelenthetett (erre utal a tézisek előtt, a 17. oldalon lévő cím is), minthogy – amint Dörhoff írja – most könyvként jelent meg az írás, amely formátum elősegíti a könnyebb terjesztést és a többszöri újraolvasást. (Az előszó nem említi, de szintén az ellenreformációs disszeminációt szolgálta, hogy a *Credo Calvinisequarumot* németül is megjelentették.)³⁴

A praefatio után két hosszabb epigrammát olvashatunk Kálvin kettős predestinációs tanításáról.³⁵ A versek Martinus Becanus már említett, 1602-ben megjelent *Disputatio theologica de duplici praedestinatione* című művének elején is szerepelnek, Dörhoff onnan vehette át őket.³⁶ További négy kétsoros és egy négysoros epigramma szól Kálvin azon nézetéről, miszerint Isten a bűn oka és kezdeményezője. Ezeket a disztichonokat vélhetőleg a Paulinum poétika osztályának tanulói írták szokásos verstani gyakorlataik részeként. Hármat az epigrammák közül Pázmány is átvett az *Az nagy Calvinusba*, megemlítve, hogy „méltán éneklék az poéták emez verseket.”³⁷ A „poéták” tehát – abból kiindulva, hogy Pázmány ismerte és felhasználta a téziszfüzetet – ebben az esetben nem általában költőket jelent, hanem a jezsuita gimnázium poétika osztályos tanulóit.

³² *Credo Calvinisequarum Monasterii in celebri gymnasio Paulino Societatis Jesu in gratiam Calvinistarum tertio disputatum. In quo Calvini de primariis fidei Christianae capitibus partim manifesta, partim manifestis rationibus ex eius scriptis deducta dogmata execranda proponuntur. Accessit hac postrema editione Confutatio VVorstianae responsionis ad praefatunculam, conscripta a Bernardo Dörhoff SS. Theol. Baccal., Münster, Raesfeld, 1607².*

³³ „Iam tertium in gratiam tui, Lector benevole, reciduntur hi res primi Credo Calvinisequarum articuli, idque nunc per modum libelli, vt hoc facilius eos circumferre, et quoties libuerit voluere ac reuoluere possis.” *Credo Calvinisequarum*, [4]. Ugyanezen a helyen a *Credo calvinisequarum* második kiadásában (lásd a 29. jegyzetet) quartum szerepel.

³⁴ *Dess Calvinischen Credo Drey fürnemste Artickeln zu Münster... zu dritten mal disputirt: In welchem dess Calvinii ... Lehr, zu meiden fürgestellt wirdt* (Münster, Raesfeld, 1607).

³⁵ In *Doctrinam Calvini de praedestinatione. Credo calvinisequarum...*, i. m. (20. j.), [15].

³⁶ Martinus BECANUS, *Disputatio theologica de duplici praedestinatione; Calvinistarum desperata una; Catholicorum orthodoxa altera* [...], Mainz, Joannes Albinus, 1602,):(4.

³⁷ PPÖM II, 705.

A különféle előzékszövegek után következnek a *Credo Calvinisequarum* Johannes Bothorn által összeállított tézisei, melyek a *Hiszekegy* első három ágazatának feltételezett, Kálvin írásain alapuló értelmezését adják. Az egyes hitágazatok (Articuli Apostolici) köré szerveződő fejezetek címéül az adott hitcikkely szolgál. Az abban lévő szavakról a libellus külön-külön bizonyítja, hogy azok Kálvin tanai alapján vagy ellenkező értelemben értendők, vagy egyenesen ördögi jelentéssel kell bírniuk a genfi reformátor követői számára. Az egyes argumentációs menetek premisszáit (Kálvin Istent ördöggé formálta; a bűn szerzője Isten stb.) főleg jezsuita szerzőktől veszi,³⁸ majd ezeket Kálvin írásaiból – főleg az *Institutió*ból, kisebb részben a bibliai kommentárjaiból, valamint az *Instructio contra Libertinos* című művéből – kiragadott idézetekkel támasztja alá. Általános tekintélyi érvként használja természetesen a Szentírást is. Az érvelés konklúziójaként minden fejezet végén közli az adott ágazat parafrázisát, így például Kálvin Hiszekegyének első hitcikkelye így szól: „Credo in diabolum, carnificem, orcipotentem, corruptorem coeli et terrae.”

Pázmány valahonnan ismerhette a téziszűzetet, mert az 1609-es *Az nagy Calvinus János Hiszekegy Istene* első három fejezete nagy vonalakban követi a *Credo Calvinisequarum* szerkezetét; a premisszáik, idézetek terén találunk azonosságokat, illetve szó szerinti átvételeket. Pázmány valószínűleg magát a kálvini *Hiszekegy* ötletét is a libellusból vehette. A továbbiakban annak igazolására, hogy a *Credo Calvinisequarum* Pázmány számára az *Az nagy Calvinus János Hiszekegy Istene* megírásához egyfajta ötletadó mintaként szolgált, a két mű közti kapcsolat nyilvánvalóbb, az érvelés menetében és a szövegszintű egyezésekben megmutatókozó bizonyítékait igyekszem bemutatni. Ennek megfelelően az alábbi táblázatban egyrészt feltüntettem a két mű közti egyezéseket és párhuzamokat, másrészt – ökonomikus megoldással élve – azokat a pontokra is itt hívtam fel a figyelmet, ahol Pázmány eltér a téziszűzet argumentációjától, és más, illetve további felosztásokat és azokon belül distinkciókat alkalmaz.

Credo Calvinisequarum, 1607

[16] 1. **Abelis caedem : furias Davidis et ignes, Perfidiam Judae vult Deus: et Deus est?**

Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene, 1609
(PPÖM II szövegével és oldalszámaival)

705. 1. Adstruere esse Deum, caussamque hunc esse malorum; Id Calvine, Deum, nil nisi destruere est.

³⁸ Roberto Bellarmino, Martinus Becanus, Sebastianus Castalio, Juan Maldonado.

2. **Quis stygias metuat Calvino iudice poenas? Si Deus omne nefas conflat, et ipse luat.**

3. **Tu Caluine, Dei qui suadet crimina, coelum Salus habe: isti us gaudia nola Dei.**

4. Caluini audisset cum dogmata Tartarus; Et quid / Frigeo, cur tantis ignibus vrór? ait.

5. Redde vicem merito, Caluino redde mineral / Lucifer: ipse nouum te facit esse Deum ././ Reddo lubens; paenas et Tartara, qua mihi restant / Ex aequo mecum diuidet: hoc satis est.

Articvlyvs Apostolicvs

Credo in Deum Patrem omnipotentem creatorem coeli et terrae etc

[17] **DEVM** hunc **Caluinus** sibi suisque sectatoribus **transformauit in Diabolum**

[18] 1. Instit. cap. 18. § 2. [...] *vt qui detestabilem Absolonis incestum suum esse opus pronunciet*

[19] *Libertinos in Instructione contra Libert. cap.14 . eo quod DEVM astruant scelerum authorem, non tantum Diabolum cum Deo societate coniungere; sed etiam in Deum ipsum transformare.* Atqui illę ipse DEVM astruit scelerum authorem cum scribit.

[19] 3. **PATREM.** Et hic (quod erat necesse transformato iam Deo) **invitricum, in Tyrannum, in Carnificem** multis nominibus ac modis a Caluino est commutatus.

2. **Tu Calvine, Dei qui suadet crimina, coelum Salus habe: isti us gaudia nola Dei.**

3. **Abelis caedem: furias Davidis et ignes, Perfidiam Judae vult Deus: et Deus est?**

4. **Quis stygias metuat Calvino iudice poenas? Si Deus omne nefas conflat, et ipse luat.**

702. Az Credónak első ágazattya

Hiszek egy Istenben, Mindenható Atyában, mennek és földnek teremtségében

Hogy Calvinus János nagyobb szabadsággal forgathassa az Credónak minden czikkelit, leg-először-is azt tanította, hogy noha az régi doctorok egyenlő értelemmel vallyák [...]

703. **MÁSODSZOR. Calvinus az ördögöt Istenné változtatván,** nem egyebet hiszen Istennek lenni, hanem az pokolbéli ördögöt

704. Másut azt írja [...] Az Isten cselekedeti volt, hogy Absolon ágyas házát megfertőzteté [a margón: Calv. lib. 1. c. 18. n. 2.]

703. Mert azt írja együt Calvinus, hogy az libertinusok, mivelhogy azt tanították, hogy az Isten *authora*, oka az bűnnek, az Istent ördögge változtatták. *Deum authorem omnium etiam scelerum faciunt ideoque nullum inter Deum et diabolum discrimen faciunt. ita revera Deus quem nobis fabricant, idolum est, diabolis ipsis deterius.* [a margón: Calv. contra Libert. c. 13. 14.]

705. Ha azért sommában akarjuk foglalni az Calvinus mondását, hat articulusba foglalttjuk: I. Hogy az Isten akarattya és rendelése ...

709. **HARMADSZOR.** Miképpen Calvinus az Istent ördögge változtatá: azon-képpen az mi Atyánkat **mostoha** atyává, sőt kegyetlen **tyrannussá** és **hóhérrá** változtatá sok-képpen.

[21]–[22] Quis vnquam Vitricus, aut **Tyrannus**, aut Carnifex, si eius modi DEVS est PATER? Herodes, **Nero**, Caligula, **Busyris**, **Mezentius** prae hoc Caluinistico Deo quidam Mitiones fuere.

[22] Praeterquam enim quod talem esse DEVM iam descriptum est necesse; etiam aperte Deum omnipotentem non esse Caluinus asseuerat. **Non illi Deus potest**, licet extremum suae potentiae exerat, licet sapientissimus Dei filius in coena nouissima, contra quam Caluino placuit, afferat, **non tamen potest Christi corpus vel simul in coelis collocare, et constituere sub specie panis ac vini in terris**; vel ita infra aut supra coelos omnes reponere in spatijs vacuis, vt non fit in loco, ac ambiatur a superficie corporis continentis; vel **sic praesens efficere angustissimo Sacramento**, vt non aequetur, quantus viro debetur, loco .

[23] **Sed nihil hoc admirandum: siquidem Caluinianus Deus non absolutam, sed dependentem ordinariamque tantum habet potentiam** [...] 3. Instit. cap. 23. § 2. *Neque commentum ingerimus absolutae potentiae, quod sicuti profanum est.*

[23] **Camelum siue funem nauticum per foramen acus transire posse pernegantes, [...] apud homines hoc est impossibile, apud Deum autem omnia sunt possibilis.**

[25] Ex dictis nullo iam negotio haec deducuntur. 1. Articulum Caluiniani symboli primum reuera hunc esse: **CREDO IN DIABOLVM, CARNIFICEM, ORCIPOTENTEM, CORRVIPTOREM COELI ET TERRAE.**

[26] Articvlvs II. Catholicvs. *Et in Iesvm Christvm Filium eius vnicvm Dominvm nostrvm*

710. Ezek mind így lévén, nem látom kit nevezhessünk kegyetlen **tyrannusnak, Nerónak, Busírisnek, Mezentiusnak**, ha ez az Calvinus Istene az atyai nevet érdemli

716. ÖTÖDSZÖR. Az Istennek mindenhatóságáról azt tanította Calvinus, hogy az Isten azt nem cselekedheti, hogy az **Christus teste éppenséggel egy kis ostyácskában lehessen** [...] Abba-is meghatározza Calvinus az Istennek mindenható erejét, hogy **lehetetlenek itüli, hogy azon egy test egyszerűsmind több helyen lehessen.**

717. Végezetre azt mondgya, hogy az Istennek hatalma, mely ez világi dolgok folyásának határához nem kötötetett, hanem az természet-főlött-is szokatlanul cselekeszik valamit, **mely hatalmat az pápisták absoluta potentiának neveznek, csak álom és csalárd gondolat.** *Neque commentum ingerimus absolutae potentiae, quod sicut profanum est, ita merito detestabile nobis esse debet*

716. maga Christus Urúnk azt mondgya szent Máténak 19. részében, *vers.* 24. hogy noha **az emberektül az lehetetlen, hogy egy nagy tevét egy kis tő fokon által vonnyanak, de az Isten ezt-is megcselekedheti.**

717. Hogy ha azért az Calvinus magyarázattya-szerént ezt az első ágazatot *paraphrastice* nyilván értelemnek-okáért ki akarnók mondani, így kellene ezt fordítani: **HISZEK AZ POKOLBÉLI ÖRDÖGBEN**; MINDEN OCSMÁNY VÉTKEKNEK ALKOTÓJÁBAN, KEGYETLEN MOSTOHA ATYÁBAN, ERŐTLEN NEM ISTENBEN.

717. Második Ágazattya az Credónak. *És Jesus Christusban ő egy fiában mi Urukban.* Ebben az ágazatban három dologról tészünk vallást

1. Jézus az üdvözítő
 2. Jézus a Messiás, megkenetett az papi fejedelemsége, az királi méltóságra, az prófétálásra
 3. Krisztus egyetlen, természet szerint való fia Istennek
- Eutyches ellen: Krisztusban két természet nagyon van
Nestorius ellen: noha két természet van benne, de attól még Christus egy.

[26] IN IESVM. Quid filio futurum est, **vbi Pater vsque adeo est deturpatus?**

[26]–[27] Caue Iesum dictum esse putes, quod ipse saluum facturus esse populum. [...]

Nec saluauit nec perfecte saluare potuit mundum a peccatis. Ille enim agnus est; non **qui tollit peccatum mundi, sed tegit.** *Ioa. 1. non qui delet, abluuit, mundat iniquitatem Psal. 50. populi,* sed **inumbat, conuelat, occultat,** ne eam videat iam quasi caeciens DEVS pater; non qui consolidat, sanat, redintegrat *Ezech. 34. quod per serpentem destructum est; sed emplastro tantu obducit, ne visum vlcus animae, vulnusque suppurans nauseam moueat.*

[27] *Haec peruersitas* inquit loquens de peccato 2. Instit. c. 1. §8. *nunquam in nobis cessat*

CHRISTVM. Christus idem valetque unctus: puta **in Regem,** cuius regni non erit finis; *Luc 1. in Sacerdotem in aeternum, secundum ordinem Melchisedech; Ps. 109. in Prophetam,* in quo omnes thesauri sapientiae et scientiae Dei sunt absconditi [...]

718. Calvinus minek-utánna az **Atya Istent úgy megrútítá,** az mint meghallók, az Fiút sem tiszteli különben és itt-is az keresztyén hitnek szinte gyökerére vetette kezét és azt akarja kiszagatni.

718–719. **Továbbá azt-is hirdeti Calvinus, hogy az mi Üdvözítőnk nem törli-le és el sem vészi az ő népének bűnét, meg nem tisztíttya s meg sem szenteli az Ő híveit,** hanem csak reájok fogja, hogy megtisztultak és megigazultak az kik rakvák fekélyel és minden gonossággal, csak **elfödözi** Christus Urunk az ő palástyával az ő népének vétkét, szemekre nem véti, azzal meg nem orczázza őket, hanem nekik tulajdoníttya és reájok ruházza az ő tulajdon igasságát; de azért, szinte mint az ki csak **béfödi és elrejtí rút sebeit, az befödéssel meg nem tisztíttya fekélit:** így Christus Urunk sem szabadíttya meg az bűnös embereket.

719. És ugyan azt mongya, hogy az, *Ibid. n. 23. eredendő bűn, mely által az Istennek haragjába estünk, soha meg nem szűnik bennünk, [...] Peruersitas originalis peccati nunquam in nobis cessat.*

719. MÁSODSZOR. Nem fér Calvinus fejébe, hogy az mi Urunk, Christus légyen, az az Messiás, **megkenetett Király,** kinek országának vége nincsen: ő légyen amaz igaz **Proféta,** kiben az isteni bölcseségnek minden kincse bőségesen tündöklök és az kin az bölcseségnek és győzhetetlen erősségnek lelke megnyúgott: hogy ő légyen amaz? **Papi fejedelem, ki az Melchisedek rendin örökké-való papságra felszenteltetett [...]**

[28] Nihil minus quam talis Christus est Calvinianus. **Rex ille est, sed cuius regni erit finis** 2. *Instit. c. 14. § 3. temporale enim imperium ei a Patre mandatum est, donec facie ad faciem conspicua sit diuina eius Maiestas.*

[28] **Propheta natus est; sed sine sapientia, scientia** et diuinitatis [...] visione

[29] **Ex nescientia hac interiore multiplices in verba Christi profluxere absurditates, vt sunt: responsio Christi ad Nathanaélem in 1. cap. Ioan. v. 48. qua parum videtur apposita.**

[29] Quantuscunque sit veritatis Magister vnigenitus Sapientissimus, caelestis patris. In Caluini schola **Grammaticus est non bonus; Rhetor longe peior; sed omnium pessimus Dialecticus.**

[30] **FILIVM EIUS VNICVM. Credo pro filio priuignum,** aut reum quempiam expectas; quandoquidem Pater iam ante degenerauit in Vitricum et Carnificem.

[30] **Certe Deus vere non est, qui Patri aequalis non est.**

720. **Ennek-fölötte az ő országlásáról azt írja Calvinus, hogy ez csak egy ideig tart** és osztán megfosztatik tőlle; [a margón: Calv. lib. 2. c. 14. n. 3.]

720. Nem tagadgya Calvinus, hogy **Proféta nem volna Christus Urunk, de azt mondgya, hogy tudatlan völt és megcsalatkozott sok dolgokban.**

721. És ebből Christus Urunkban álmódzott tudatlanságból, azt írja Calvinus, hogy **sok képtelen dolgok származtak.** Mert az Nathánaelnek adott feleleti **Üdvözítőnknek parum videtur apposita,** nem láczik helyesnek lenni.

721. Hála Istennek, hogy Calvinus jelen nem völt mikor **Üdvözítőnk** tanított mert nyilván nem csudálkozott volna bölcsességén, mint az templomba tizenkét éves korában és ezutánis csudálkoznak vala az több jámborok, hanem megguggolta volna őtet, **hogy sem az grammatikát nem tuggya, sem az Lossius Dialectikáját** nem forgatta, és annak-okáért nem tud jól argumentálni.

722. Az Christus Urunk Papi méltóságát helyén haggya Calvinus, de úgy, hogy az Melchisedech rendin-való papságnak tisztiszerént kenyérrrel és borral soha ne áldozott légyen, a mint megteczik Calvinusból

723. **HARMADSZOR. Hogy Christus az Atya Istennek természet-szeréntvaló fia,** és ezokon az egy isteni természetben részes légyen, **nem alíttya Calvinus,** az mint sok jelenségekből kiteczik. ...

723. Mert Először, meghallók nem régen Calvinustúl, hogy az **Fiú** nem vötte az Atyától az isteni természetet [...]

Másodszor, Calvinus az mi **Üdvözítőnkbe** két személt vall lenni [...]

Harmadszor, szinte úgy tagaggya Christus Urunkban az két természetet minden tulajdonságival éppen megmaradni [...]

724. **Negyedszer, azt taníttya, hogy nem egyenlő Isten az ő Attyával Christus Urunk,** hanem kisebb ő-nállánál.

[31] DOMINVM NOSTRVM.

[32] ET IN NON IESVM, ACHRISTVM,
PRIVIGNVM VNICVM DEGENEREM.

[33] Aricvlvs III. Catholicvs.
*QUI CONCEPTVS EST DE SPIRITV SANCTO
NATVS EX MARIA VIRGINE.*

[34]–[35] Proinde non est miremur, si ex partu vti caeterae mulieres in peccatis conceptae, et concipientes, maledictioni Euae obnoxiae; ita et ipsa benedicta Mater Iesu infirmata sit, **eaque causa eius in Aegyptum fugam Deus tantisper, dum e puerperio reualesceret**, viresque itineri necessarias repararet, distulerit, vt nihil diuinum cogitans philosophatur Caluinus *in Harm. ad c. 2. Matth.*

[34] Iam vero Natiuitas sic habet, vt natus sit ex Maria non virgine. *Reiecto enim Papistarum figmento*, ait Molinaeus *in Harm. 4. Euang. part. 3. quod filius eius vt radius solis per vitrum, sic per vterum illaesum transiuit; dicendum et credendum est, quod naturaliter ruptis obicibus, id est claustro et virginali integritate laesa, et apertis locis exiuit ac natus est, et quod diuulsis distractisque vteri partibus (Beza contra Brent.) egressus sit.*

[35] Corollaria. I. genuinum articulum Caluinisequarum hunc esse: **QUI CONCEPTVS SPOLIATVSQUE GLORIA EST DE SPIRITV SANCTO NATVS EX MARIA NON VIRGINE.**

726. UTÓLSZOR. Urunknak nevezzük Christust ebben az ágazatban.

726. Mind ezekből künnyű eszünkben vennünk, hogy az Calvinus értelme-szerént így kellessék fordítani ezt az második ágazatot: **ÉS NEM JESUSBA, NEM CHRISTUSBA, Ő NEM FIÁBA, NEM URUNKBA.**

727. Harmadik ágazattya az Credonak. Ki fogantaték Szent Lélektül, születék Szűz Máriátül.

Ebben az ágazatban két dologról tészünk vallást. Először arról, hogy az Istennek fia Bódog Aszszonynak méhében fogantatott, de azért ez az fogantatás nem olyan vólt, mint az töb emberek fogantatása. [...] Másodsor arról tészünk vallást, hogy az mi Urunk nem tettetes és csak szem-fíny-vesztő testbe jött ez világra, hanem valóságos testben, és azért mondhatyúk, hogy az tisztasagos szűz Máriátül született.

729. Az Bódog-Aszszony szülésérül-is csak szintén úgy gondolkodik Calvinus, mint az közönséges szülésrül, és azért mondgya, hogy az **Úr Isten alkalmas üdőt várt, minke-előtte Egyptomba futhatna Mária, hogy azon-közbe beteg ágyából felgyógyúlna: Quot dies intercesserint a discessu Magorum usque dum in Aegyptum fugerent, nescitur; probabile est, Dominum Mariae peperisse, donec ex puerperio conualuerit, ut iter facere possit.** [a margón: Calv. Matt. 2. v. 13.]

729. És így Calvinus megújittya az Joviniánus eretnekségét, kit, úgymond sz. Ágoston, azért kárhoztattak az hívek, mert azt mondotta, hogy **Bódog-Aszszony az szüléskor elvesztette az ő szűzességének épségét.**

730. Ezt-is azért az ágazatot ha az Calvinus értelme-szerént akarjuk mondani, imigyen kellek ezután mondani: **NEM AZ ISTEN FIA, HANEM MÁS SZEMÉLY FOGANTATOTT**

**SZENT LÉLEKTŰL, MEGFOSZTATOTT BŐL-
CSESÉGÉTŰL, SZÜLETETT BŰNÖS, NEM
SZŰZ MÁRIÁTŰL.**

[36] Turcas multo sanius sentire de hoc articulo; quam Caluinistas. Eorum enim Azoar. 31. est: **Omnium mulierum optimae Mariae, [...]. Et Azoar. 17. Maria nunquam aliquid mali, siue malitiae operata est.**

729. Az Istennek szent Annyát pedig csak annyéra sem tiszteli Calvinus, mint az törökök; mert **Mahomet megvallya, hogy szenteb aszszony nem volt Máriánál, mely soha semmi gonoszt nem cselekedett.**

A fentebbi táblázatban valamennyi szövegátvételi típusra hoztam példát. Nem mindegyik rendelkezik természetesen egyforma bizonyító erővel. Ugyanazon külső műre – jelen esetben leginkább az *Institutióra* – és abban is ugyanarra a locusra történő hivatkozás értelemszerűen nem bír akkora súllyal, mint amikor Pázmány a tézisfüzet szerzőjének saját mondatait fordítja, illetve parafrázálja (éppen ezért csak ezt a fajta párhuzamot emeltem ki félkövérrel). A vitairat ugyanakkor nem követi szorosan a *Credo Calvinisequarum* szerkezetét, tárgyalásmenetét. Pázmány a tézisfüzettel ellentétben nem emeli ki a *Credo* egyes szavait, hogy azok köré szervezze tematikailag a fejezeteket, hanem az ágazatok elején összefoglalja, mely hitigazságokat foglal magában az adott hitcikkely, és röviden kifejti, mi ezekről az egyetemes egyház tanítása. Ezután ismerteti, hogy szerinte, illetve a jezsuiták szerint, melyek Kálvin nézetei a kérdésben. Észrevehető, hogy Pázmány olykor tágabb kontextusba helyezi az egyes ágazatok tárgyalását, „messzebről indít”. A tézisfüzet felütése például mindjárt az, Kálvin hogyan transzformálta Istent ördöggé. Az *Az nagy Calvinus* ezzel szemben először megindokolja, miért lehetséges egyáltalán, hogy a genfi reformátor kiforgatja a Hiszekegyet – mivel eleve tagadja, hogy az apostolok írták volna. Ha pedig a *Credo* szerzőségét kétségbe lehet vonni, akkor „szabad lészen a szent írásnak méltóságárúl-is kételkedni.”³⁹

A tézisfüzet érvelésmenetei közül többet átvesz Pázmány, de van, hogy csak a premisszákat használja fel más argumentációval, és olyanra is akad példa, amikor a *Credo Calvinisequarum*étól eltérő szempontot visz be az érvelésbe. Ezen eltérések okozzák, hogy a korolláriumok nem mindig teljesen azonosak a két műben. A bizonyításban, szokásához híven, Pázmány rendkívüli alaposággal jár el, a téma valamennyi vonatkozására kitér, ami jóval differenciáltabbá teszi a retorikai szerkezetet is. A tézisfüzethez képest több felosztással (*divisio*) él, és azokon belül is további distinkciókat használ (erre példaként lásd a fentebbi táblázat azon sorait,

³⁹ PPÖM II, 702.

ahol a bal oldali oszlopban üres cella van). Arra is gondolnunk kell viszont, hogy a münsteri libellus műfajából adódóan pusztán a téziseket és a bizonyítás főbb irányait volt hivatva megadni, a részletes kifejtés a disputa alkalmával történt volna meg; Pázmány vitairata ily módon a katolikus álláspont ezen részletező kibontásának is tekinthető.

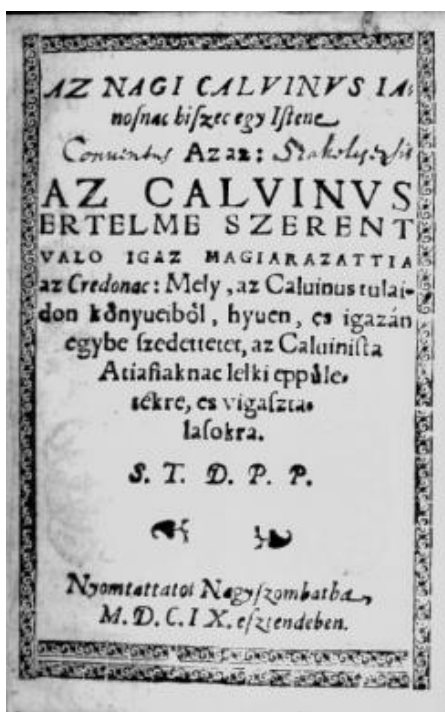
A vélhetőleg valamiféle kontroverzteológiai gyakorlat részeként született *Credo Calvinisequarum* mind témáját, mind érvelési módszerét tekintve egészen abszurd írás. Hasonlóan a kereszténység másik egyetemes szövege, a *Miatyánk* Európaszerte ismert paródiájához, ez is elsősorban egy, a másik felekezetet gúnyoló, sértő parafrázis.⁴⁰ Valószínűleg ezt a parodisztikus abszurditást már a protestáns kortársak is érzékelték, és talán nem is fárasztották volna magukat a válasszal, ha a münsteri jezsuiták az anti-Credót nem épp Kálvin saját tanítása alapján, a korban tudományosnak számító logikai-retorikai módszerekkel támasztják alá. A téziszüzet generálta felekezeti konfliktus egyetlen német tartomány két oktatási intézményére korlátozódott és a teológiai vitairatokkal való egymásnak felelgetés szintjén maradt. Ezzel szemben Pázmány mind a tizenkét ágazatra kiterjesztett *Hiszkegy*-átirata itthon a katolikus (jeszuita) politikai narratíva részeként jelent meg, és mint ilyen jóval nagyobb felháborodást váltott ki a protestáns rendek körében. Pázmány ugyanis ekkor már úgymond „politikai közszereplőnek” számított, elég csak arra gondolnunk, hogy épp az előző, 1608. évben tartott országgyűlésen tevékenykedett nyilvánosan a jezsuita rend érdekében.⁴¹

Egyelőre még feltételezéseket sem fogalmazhatunk meg arra vonatkozóan, hogy honnan, hogyan kerülhetett a münsteri középiskola téziszüzete Pázmány kezébe. Esetleg a jezsuita rendházak, kollégiumok közti információáramlás részeként juthatott el a kiadvány 1607 folyamán Pázmány valamelyik akkori tartózkodási helyére, vagyis Grácba vagy Bécsbe?⁴² Ennek a kérdésnek megválaszolása a jövőbeli kutatások feladata lesz.

⁴⁰ A protestánsok által terjesztett pápista *Miatyánk* szövegét lásd: BÁTHORY, *Halladsza Luther...*, i. m., (2. j.), 115.

⁴¹ A jezsuitaellenes, 1608. évi koronázás előtti VIII. cikkellyel szembeni védíratáról, valamint a rend birtokainak megmentéséről lásd: FRANKL [Fraknói] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, 1868, 74–80.

⁴² ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637)* = PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1983, 23.

Farmati Anna

A zsolozsmahimnuszok időszervező szerepének változásai a protestáns graduálokban

A kora újkori egyházi énekeskönyvekben, sőt a társulati kiadványokban is köztudottan továbbélnek a középkori zsolozsmahimnuszok fordításai és parafrázisai. A laikus és/vagy a protestáns egyházi szertartások használatába átkerülve azonban eltérést mutat nemcsak a számuk és a rendszerszerűségük (ami nyilván csorbul és szűkül), hanem gyakran a használati idejük, módjuk is, sőt egyes esetekben a szövegük is jelentősen megváltozik, és nem csak a problematikus hitigazságok miatt (lásd pl. az ún. hexameron-himnuszok parafrázisait).¹ Ebben a résztanulmányban arra keresem a választ, hogy az első graduálok a téli és nyári ünneptelen időszak (ma évközi időnek nevezett) napszaki himnuszainak középkori rendszeréből mennyit és hogyan őriznek meg. A *hogyan* egyaránt vonatkozik az úzusra és a fordításra.

Nem kívánok itt foglalkozni azzal az időfelfogással, amelyet képviselnek, sem a rendszerrel, amelynek részei, egyfelől mert szakmabeliek körében közismertnek tekintem, másfelől erről a tavaly ősszel a Kolozsváron évente sorra kerülő interdisciplináris konferencián tartott előadásomban és a konferenciakötetben megjelenés előtt álló tanulmányomban már szóltam.² Az említett konferencia témája a periódusos rendszer okán a periodicitás jelensége volt, így a himnuszok a liturgikus év: a „forgó esztendő”³ szerinti rendeződéséről, szerkesztőelvként működéséről a liturgikus év felépítése alapján vázoltam egy olyan időbeli periodicitást, amelynek figyelembevétele szükséges, illetve gyümölcsöző lehet az irodalomtörténész számára is – röviden ezzel zártam a nem kizárólag szakmabeliek számára tartott előadást.

¹ FARMATI Anna, *A hexameron-himnuszok első magyar parafrázisairól = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020, 183–194.

² FARMATI Anna, *A „forgó esztendő” periódusa: Egy szerkesztőelv változatai a kora újkori egyházi énekeskönyvekben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, (megjelenés előtt).

³ Vö. *Beata nobis gaudia / anni reducit orbita* – pünkösd-i laudes-himnusz (*Analecta Hymnica Medii Aevi*, hrsg. v. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME, Henry Mariott BANNISTER, vol. 51, Leipzig, 1908, 97.)

Ennek folytatása ez a mostani igyekezet arra vonatkozóan, hogy mélyrehatóbban szemügyre vegyem a magyar nyelvű himnuszszövegeket: fordításokat vagy parafrázisokat, amelyek továbbra is majdnem minden esetben valamiféle időkjelölő funkcióval (is) rendelkeznek. A „valamiféle” jelző érzékelteti, hogy ez az időkjelölő funkció már nem annyira biztos és rendszeres – mégis: ha nem maga a szöveg, akkor az úzust kijelölő felirat vagy a fejezet címe, amelyben a szerkesztő elhelyezte, ezt expliciten jelzi.

A szövegek megközelítésének itt most két fő mozzanata lesz. Először megkeresem azokat himnuszfordításokat, amelyek igazolhatóan valamelyik középkorban hivatalosan is használt latin nyelvű irodalmi példára vezethetők vissza, és ezek közül kiválasztom a napszaki himnusokat. Ez utóbbi mozzanat okáról a továbbiakban lesz majd szó. A második lépésben a szövegek jelentésmódosulásait próbálom tetten érni az első graduálok szerkezetében elfoglalt helyüket figyelembe véve, párhuzamosan értelmezve az eredeti és a lefordított szövegeket az új kontextusban.

A kora újkorban használt himnuszok korpusza ma már az RPHA-adatbázis⁴ segítségével egészen könnyen átlátható: a vándorló szövegek száma, lelőhelye, variánsai, formai leírása segít eligazodni a témában. Mivel célom utánajárni annak, hogy az ún. valódi himnuszok, tehát a zsolozsmahimnuszok hogyan öröklődtek a graduálokban, majd az énekeskönyvekben, fontos a számuk, eloszlásuk, gyakoriságuk – de parafrázis vagy fordítás mivoltuk minősége is, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek a változatok igencsak érdekesek lehetnek.⁵

Természetesen a téma sokkal tágabb: egyfelől, amint már említettem, bizonyos időkjelölő és rendszert teremtő funkciójuk az ünnepi himnuszoknak is van, és ez nemcsak a rendszer egészében, hanem a szövegekben is megjelenhet, másfelől a gyűjtemények, énekeskönyvek újabb, a himnuszok mintájára keletkezett darabjai is részt vesznek ebben a struktúraalakító folyamatban. Az idő témájához legközelebb mégis az ún. napszaki himnuszok állnak, amelyek függetlenek az ünnepi időszakoktól, és a legkevésbé voltak kitéve a változásnak a történelem folyamán.⁶ Ezek a szövegek a himnuszirodalom legősi rétegeihez tartoznak, és máig részét képezik az *Imaórák liturgiájának* (ahogyan ma a zsolozsmát megnevezik). Számuk 30-nál alig

⁴ A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* (a továbbiakban RPHA) új próbaverzióját használtam: http://andorhorvath.com/rpha_help.php (letöltve: 2020. 10. 18.)

⁵ FARMATI, *A hexameron-himnuszok*, (1. j.).

⁶ FÖLDVÁRY Miklós, *Napszaki himnuszok a zsolozsmában: Tipológia és történelem*, Magyar Egyházzene, 24, 2016/2017, 3–26, 4.

több, csoportok és sorozatok különülnek el benne, és területileg is nagyjából mindenütt ugyanazok.⁷

Röviden a magyar nyelvű himnuszhasználatról

A középkori kódexekben fellelhető himnuszfordításokra nem térek ki részletesebben, hiszen köztudottan ezeket nem használták a liturgián, inkább a latin szövegek megértését segítették, és sok esetben prózában fordították őket. Megemlíteném viszont a hóráskönyveket mint ebből a szempontból hasonló jelenséget, hiszen az egyik legfontosabb, amit a breviáriumokból ellenőrzöttek átvesznek, az éppen a naptár, illetve a Szűz Mária kis zsolozsmája révén a napszaki himnuszok sorozata. Nem találjuk bennük a teljes breviáriumi időszervezetet, sem az ezeknek megfelelő szövegeket, a napszakoknak megfelelő himnuszokat azonban igen.⁸

Témánk szempontjából annál fontosabb viszont az eredeti, latin nyelvű hivatalos liturgikus gyakorlatra odafigyelni, hiszen a gazdag európai himnuszállományból⁹ nem mindegyiket használták minden területen. Földváry Miklós reprezentatív liturgikus könyvek és úzusok összehasonlítása révén azonosította azokat a latin szövegeket, amelyek Magyarországon használatban voltak vagy lehettek.¹⁰ Egyáltalán nem biztos, hogy minden esetben van ebben folytonosság, éppen ezért érdemes megnézni.

Az első gyűjtemények – Huszár Gál graduáljának napszaki himnuszai

Témánk szempontjából nem célszerű a teljes himnuszanyaggal dolgozni, első lépésként elegendő a meghatározó, reprezentatív kiadványok szerkezetét és szövegeit megnézni. Az első fordítói próbálkozás a reformátorok részéről Benczédi Székely István nevéhez köthető, aki már 1538-ban kiadta Krakkóban „az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit”, de sajnos elveszett.¹¹ Ezt követi

⁷ Uo.

⁸ SZABÓ Flóris, *A hóráskönyvek hatása a kódexirodalmunkra*, Irodalomtörténeti Közlemények, 71, 1967/2, 163–167., 162.

⁹ Erről összefoglaló táblázat: DÉRI Balázs, *Az eszményi napszaki himnuszciklus*, Magyar Egyházzene, 23, 2015/2016, 345–354., 347.

¹⁰ FÖLDVÁRY, *Napszaki himnuszok*, (6. j.), 4., 9., 11–12.

¹¹ HUBERT Gabriella kísérő tanulmánya: HUSZÁR Gál, *A keresztyén gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok, Komjátí, 1574*, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XIII/1–3), 1009.

Kálmáncsehi Márton éneksorozata 1560-ból, majd Huszár Gál gradulója, az első és meghatározó protestáns kiadvány.

Az RPHA segítségével könnyen kikereshető, hogy melyek azok a himnuszok, amelyeknek készült magyar fordítása a reformáció kezdeti évtizedeiben, illetve hogy ezek miként hagyományozódnak aztán a későbbi gyűjteményekben.¹² A Déri Balázs szerint eszményi sorozatként¹³ felvázolt 26 himnusból 14 megtalálható különböző graduálokban vagy énekeskönyvekben: a *Deus creator omnium* és a hozzá kapcsolódó ún. hexameron-himnuszok (vesperás), a kishórák himnusai, és két laudes-himnusz (*Nox et tenebrae et nubila* és a *Lux ecce surgit aurea* kezdetű). Ehhez jön még az említett táblázatban nem szereplő, de a legnépszerűbbnek bizonyuló kompletórium-himnusz, a *Christe qui splendor/lux et dies*.¹⁴ A Döbrentei-kódexben szerepel először magyarul (1508), a Thewrewk- és a Lobkowicz-kódexben is megvan.¹⁵ A római gyakorlat nem őrizte meg, sok egyházmegyei és szerzetesi úzus viszont igen, többek között az esztergomi is,¹⁶ népszerűségének ez lehet az oka. A további négy fordítással¹⁷ együtt összesen 48 előfordulását számolhatjuk össze: a graduálokon kívül a protestáns és katolikus énekeskönyvek egyaránt szívesen beválogatják, egyesek – az eredeti úzushoz hűen – a nagybőjti estékre írják elő.

Az adatbázis azt is lehetővé teszi, hogy ezeknek a himnuszoknak a fordításairól és elfordulásairól is könnyen mennyiségi képet alkossunk. Ha a műfajt beütjük a keresőbe, 139 találatot kapunk – ezek között természetesen ott vannak a paraliturgikus, bizonytalan forrású himnuszok is. Lássuk a többi napszaki himnusz előfordulási számát a teljes kora újkori egyházi énekkorpuszban.

¹² A lista megközelítően teljes csupán, mert az adatbázis még fejlesztés alatt áll, Bár az RPHA keresésre nem adja ki, a *Te lucis ante terminum* kompletórium-himnusz is előfordul katolikus forrásokban két változatban, vö., *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 7), 630–631.

¹³ DÉRI, *Az eszményi*, (9. j.), 347.

¹⁴ Az 5. század második feléből származó, ismeretlen szerzőjű himnusz. Az énekeskönyvekben található lux-változat egy 9. századi író kézirat nyomán terjedt el. Vö. Patrik HALA, *Louanges Vespérales: Vepres (série hebdomadaire) Tierce, Sexte, None, Complies (série quotidienne)*, Éditions de Solesmes, 2008, 143., 146. Kezdetben a húsvéti időn kívül egész évben, majd csak nagybőjtben használták a kompletóriumban.

¹⁵ RPHA 0801.

¹⁶ *Breviarium Strigoniense, Proprium de Tempore Quadragesima: Editio ad experimentum*, szerk. FÖLDVÁRY Miklós, Budapest, ELTE BTK Latin Tanszék, Argumentum, 2017 (Monumenta Ritualia Hungarica, Series Practica, Tomus IV/d, 92.

¹⁷ RPHA 0802, 0804, 0663, 0993.

A *Iam lucis orto sidere*¹⁸ kezdetű prima-himnusz két fordításban szerepel a gyűjteményekben összesen 51-szer, a *Nunc Sancte nobis Spiritus* tercia-himnusz¹⁹ 17 előfordulás, a *Rector potens verax Deus*²⁰ szexta-himnusz 18, a *Rerum Deus tenax vigor* a nona himnusza, 17 előfordulással szerepel, egyetlen fordításban. A két laudes-himnusz, melyeket szintén a reggeli istentiszteleteken használtak, ezért prima utasítással szerepelnek a gyűjteményekben: *Nox et tenebrae et nubila*²¹ 15-ször, a *Lux ecce surgit aurea*²² 22-szer fordul elő. Mindkettő Prudentius *Cathemerion* című műve alapján készült cento, az egyes gyűjtemények változatos szakaszszámmal közlik.

A már említett és elemzett, ezért a részletezés szempontjából eleve féltetett hexameron-himnuszok esetében is összeszámoljuk az előfordulásokat: A sorozatot bevezető Szent Ambrus-himnusz *Deus creator omnium*²³ két fordítása ismeretes, 10–22 elosztásban szerepel a gyűjteményekben. A többire vonatkozó adatokat a következő felsorolásban követhetjük nyomon: *Lucis creator optime* 14, *Immense coeli conditor* 21, *Telluris ingens conditor* 20, *Caeli Deus sanctissime* 19, *Magnae Deus potentiae, Plasmator hominis Deus* 20. Ennek a himnuszcsoporthoz az említése pedig át is vezet a másik mozzanathoz, mégpedig a használat átalakulásának vizsgálatához, hiszen feltűnik, hogy ez az esti sorozat az első graduálban, a Huszár Gál által szerkesztett reprezentatív nyomtatványban²⁴ a *Reggeli éneklések* fejezetben szerepel. A *Battyhány-kódex*-ben szintén teljes a sorozat, de már nem kap napszaki besorolást, csupán a hét napjaira osztja el a fejezetcím: *Hymni de Creatione ad singulos dies hebdomadarum*. A vasárnap esti jelöletlenül indul (*Felséges Isten, mennynek, földnek Ura*), míg a hét többi napjára számozás jelöli ki: *Hymn. Secundi diei*, *Hymn. Terty diei* stb. – ez a középkori latin gyakorlatot követi – a hétköznapok számozása a vasárnapkal kezdődik jelöletlenül, majd a hétfő a második stb.²⁵

¹⁸ Az RPHA 0406 jelzetű előfordulási száma 18, az RPHA 0916 pedig 5 előfordulást mutat. A mai gyakorlatban laudes-himnusként él: a páros hetek szerda reggeli dicséretének himnusza. Vö. *A II. Vatikáni Egyetemes Szent Zsinat határozata szerint megújított és VI. Pál pápa tekintélyével kibírdetett Szent Zsolozsma: Az imaórák liturgiája (Liturgia horarum) a római szertartás szerint*, III. évközi idő, I–XVII. hét, a Magyar Katolikus Püspöki Kar megbízásából összeállította az Országos Liturgikus Tanács, Budapest, 1992, 774. és 1032.

¹⁹ RPHA 0583.

²⁰ RPHA 0562.

²¹ RPHA 0123. *Nyelveléktár, 14. kötet*, kiad. WOLF György, Budapest, 1890, 193.

²² RPHA 0772. *Nyelveléktár, 14*, 191.

²³ RPHA 1374 és 0413. A többi himnusz azonosítója: 5110, 0897, 0301, 1120, 1129, 0347.

²⁴ Huszár Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, Komjáti, 1574. (Hasonmásáról lásd a 14. jegyzetet.)

²⁵ *Battyhány-kódex*, 175–182.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy ezzel párhuzamosan a középkori gyakorlat hogyan élt tovább Magyarországon a katolikus latin nyelvű breviáriumokban, jól használható Oláh Miklós 1523-as, nem régen előkerült breviáriuma, amelyben tájékozódásképpen a napszaki himnuszok rendszerét követhetjük nyomon, hiszen az esztergomi rítus hatással volt az első protestáns közösségek gyakorlatára is.²⁶

Az előfordulás módja az első graduálban – az időjelölő funkciók változásai

Az egyes himnuszok előfordulási számainak különbözősége is mutatja, hogy használatuk már egyáltalán nem rendszerszerű, de arányuk természetesen összefügg azzal, hogy graduálban vagy énekeskönyvben szerepelnek-e, az utóbbiak esetében pedig a felekezettől függően is nagyon eltérőek.

A zsolozsma-hórák szerkezeti leegyszerűsödésén nyilván nem csodálkozunk, hiszen a használati tere ezeknek az énekeknek a *keresztyéni gyülekezetben* sokkal szűkebb volt, mint akár a szerzetesi, akár a székesegyházi gyakorlatban.²⁷ A káptalani zsolozsmák szokásrendjében is egyébként a reggeli és az esti zsolozsma volt nyilvános, ezt a hagyományt látszik folytatni az óprotestáns istentiszteleti rend is.²⁸ A graduálokban megfigyelhető különös rendszer rögtön érthetővé válik, ha az első és mintaként szolgáló nyomtatvány felépítését és anyagát figyelembe vesszük.²⁹ Kálmáncsehi Márton himnuszsorozata – megjegyezve, hogy ő még nem graduált szerkesztett, csupán énekgyűjteményt –, sokáig csak Újfalvi Imre könyvjegyzékéből

²⁶ „Különösen fontos középkori zenetörténetünk szempontjából a magyar érseki székhely, Esztergom himnuszahagyománya, hiszen annak hatása messze túlmutat az érsekség határain: egyaránt merítettek belőle a pálosok, az Esztergomtól függő számos püspökség és társaskáptalan, vagy épp a korai protestáns közösségek saját liturgiájuk összeállításakor.” SZOLIVA Gábor OFM, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből, II: A himnarium jellemzése*, Magyar Egyházzene, 20, 2012/2013, 121–156., 121. és 126.

²⁷ Sőt, a reformátorok gyakran ellenségesen viszonyultak a zsolozsmához is: „Canunt psalmos non ut discant aut orent, sed cultus causa, quasi illud opus sit cultus, aut certe mercedis causa.” Karl von HASE, *Libri Symbolici Ecclesiae Evangelicae sive Concordia*, Lipsiae, 1827, 212.

²⁸ Ennek felépítését lásd Hubert Gabriella már említett kísérőtanulmányában. Himnusz csak a reggeli és a délutáni mellékistentiszteletben szerepelt, néhány ünnepi hajnali istentiszteleti rend is szerepel a graduálban, ezek felépítésében azonban nem szerepel himnusz (ahogyan ez előfordult a matutinum esetében eredetileg is). HUSZÁR, *A keresztyén gyülekezetben*, (11. j.), 3, 1008–1010.

²⁹ A teljes forrásfeltárás adatok hiányában nem lehetséges, az eddig elért eredmények összefoglalása: HUBERT Gabriella, *Graduál-énekeskönyv mint reformációs könyvműfaj = A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Argumentum Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2017 (A MKSz és Mokka-R Egyesület Füzetei 9), 64–71.

volt ismeretes.³⁰ Borsa Gedeon 1976-ban rábukkant az eredeti kéziraatra,³¹ ami árnyalta a róla alkotott képet, minthogy (a jegyzetben idézett) címléírás sem volt pontos. A kiadvány eredeti címe: *A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések, melyeket primának hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordítottatott psalmusokkal egyetemben*³² (1561), Huszár Gál 1560-as énekeskönyvével egybekötve egy bibliográfiai egységet képező nyomtatványként tartjuk számon.³³ Egy következő tanulmányában értelmezi is ezt a különbséget, összegezve és kiigazítva az előző kutatások feltételezéseit, itt különös figyelmet érdemel Schulek Tiboré,³⁴ aki az előkerült információk hiányában próbálta ezeknek a himnuszoknak a használati módját feltérképezni.³⁵ Az eredeti kiadvány birtokában világossá válik, hogy a Huszár Gál graduáljában található zsolozsmarészek, benne a himnuszok is, Kálmáncsehi nyomtatványából származnak, viszont nem valószínű, hogy az ő fordításai lennének, hiszen az eredeti cím jelzi, hogy csak a zsoltárokat fordította, és ezeket Huszár nem is veszi át. A gyűjtemény nem is teljes, nem is egységes, csak részben követ valamiféle logikát, és ez érvényes a szövegekre és a dallamokra egyaránt: „Kálmáncsehi 1561-ben nyomtatott kis szertartási énekeskönyve tehát még egy teljes hét munkanapjaira szóló Prima-rend énekeit és imádságait is csak mintegy felében-harmadában tartalmazza.”³⁶

Lássuk mégis kicsit alaposabban ezt a nem teljes, mégis hatásában számottevő gyűjteményt, különösen annak első négy himnusát. Amint a fentebb említett címben is olvashatjuk, a *reggeli éneklés* kifejezés lép a prima helyébe. A prima és a laudes közötti különbség nem csak az időpontjában és a nyilvánosság szintjében

³⁰ „Kálmáncsehi Márton Mester (ítélem hogy azt hívják vulgo Santa Mártonnak) az keresztyéni gyülekezetben való reggeli Énekléseket, mellyeket Primáknak hívnak, Magyarra fordította, az Psalmusokkal egyetemben. Vadnak ebben Hymnusok, Antiphonak, Psalmusok, Responsoriumok, Versiculi, seu Collectae et Benedicamus in octavo.”

³¹ BORSZA Gedeon, *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban*, Magyar Könyvszemle, 1976/1, 42–60, 48.

³² Württembergische Landesbibliothek = <http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/kxp1681886952> (letöltve: 2020. 10. 17.)

³³ *Uo.*, 52.

³⁴ SCHULEK Tibor, *Kálmáncsehi Márton: „Reggeli éneklések könyve”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970/3, 246–352.

³⁵ BORSZA Gedeon, *A „reggeli éneklések” és Kálmáncsehi Sánta Márton*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1977/2, 215–228.

³⁶ *A XVI. század magyar dallamai*, sajtó alá rend. CSOMASZ TÓTH Kálmán, FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017. DOI: 10.1556/9789634540526, letöltve: 2020.10.04.

https://mersz-hu.web.bcucluj.ro:2443/hivatkozas/m264rmdt_15_p30#m264rmdt_15_p30

áll, hanem abban is, hogy míg a laudes a hajnali órában a teremtés és a megváltás hajnalát ünnepli a fény megjelenésének idején, mély teológiai tartalommal, ezért a himnuszok szövegei is bonyolultabbak (akárcsak a vesperáshimnuszok esetében), addig a prima a nap első órájaként az emberi tevékenység elkezdését helyezi Isten oltalma alá. Érdeemes felidézünk ezzel kapcsolatban Szunyogh Xavér szavait, mert segít megérteni, hogy a gaduálok miért a prima és általában a kishórák himnuszainak éneklését részesítik előnyben:

„A prima sajátosságosan kiválik a zsolozsma egészéből. Míg a matutinum és laudes elsősorban a megünnepelt titkokról elmélkedik, a többi órákban pedig a természetbe kapcsolódás és az üdvtörténeti háttér érvényesül, addig a primában mindebből semmit sem látunk. Napról-napra, ünnepről-ünnepre talán két vagy három sor kivételével mindig ugyanaz. Legjobban akkor értjük meg, hogy ha annak tekintjük, amit a keletkezéséről mondott történeti adat mutat: „a munka megszentelésének”. Ezért írja Casel a következőket: „A nap emelkedni kezd, a világosság munkára szólít, a nap terhének és forróságának elviselésére. Ez tehát az első óra, a prima. De mielőtt a munkához látna, a krisztusi ember mégegyszer az imádsággal vértezi fel magát. Egyszerű igénytelen imádság ez, tele a munkára való gondolattal, a munka komolyságának megfontolásával és tele kéréssel hogy segítséget kapjon minden akadállyal szemben, mely a gonosz lelkek és az emberek részéről egyformán érheti. A kis órák valamennyien erősen kérő imádság jelleggel bírnak, de főként ilyen a prima. Az éjszakai és a hajnali istentiszteletnek mély értelme és lélekkel telítettsége nem szűnt meg, csak a szívekbe elrejtve szunnyad.”³⁷

A Kálmánycsehi-féle reggeli éneklésekben tehát a következő himnuszokat találjuk: *Immáran az nap feljöuen...* prima-himnusz az eredeti minta megjelölésével (*Iam lucis orto sidere*). A következő egység (mert napot nem jelöl meg) a tercia-himnusz: *Immár mostan ó Szentlélek (Nunc, Sancte, nobis, spiritus)*. Következik Más hymnus felvezetéssel a szexta himnusza (*Rector potens verax Deus*) *Igaz Biro nagy Vr Isten*, majd a nonáé: *Hymnus Rerum Deus (Allatoknac meg tartoia)*.

Eddig tartott a nappali kishórák sorozata – eredeti éneklési idejüktől megfosztva mind átkerültek a reggeli éneklések közé, ugyanabba az időszávba. Ez könnyen kivitelezhető volt, hiszen a prima-himnusz kivételével (ami viszont tipikusan reggeli himnusz) szövegük nem tartalmaz olyan elemet, ami miatt ez feltűnően zavaró lett

³⁷ Vö. SZUNYOGH Xavér, *A szent zsolozsma története, szerkezete, szelleme és magyarázata egyházi és világi hívők számára*, Budapest, Korda, 1941, 26.

volna, illetve ha tartalmaz is, könnyen átértelmezhető. Időelrendező szerepüket így részben elveszítik, mintegy homogenizálódnak ebből a szempontból, ugyanakkor átviszik (vagy átvihetik, mert nem tudjuk, hogy használóik számára ez mennyire volt ismeretes) a középkori óraénekekben megénekelte analógiákat, a szenvedéstörténet mozzanataira való utalást a hétköznapi reggeleire.

A nappali kishórák fordításai és az „összement idő”

Azt állítottuk fentebb, hogy nem volt különösebben problematikus a himnuszok áthelyezése délelőtti, déli és délutáni időpontról a reggeli órára, mert a szövegek könnyen (át)értelmezhetőek erre a napszakra. Ez azonban mégsem ennyire egyszerű. A fordítások többnyire pontosak, akár abban is, hogy a szakaszszámok megegyeznek, de abban is, hogy követik a tartalmat, a gondolatmenetet, sőt néhol a stílust is sikerül követni. Érdemes mégis néhány apró megfigyelést tenni az eredeti latin szövegek és fordításaik jelentésrétegeivel kapcsolatban.

A prima himnusza (*Iam lucis orto sidere*), amelynek három változata is felbukkan a graduálokban és az énekeskönyvekben, érthető módon igen jól illeszkedik a „reggeli éneklés” időpontjához. Eredetileg is (többnyire a nyári időszakban vasárnapi)³⁸ reggeli himnusz volt. Itt a Kálmáncsehinél és Huszár Gálnál egyaránt elsőként szereplő *Immáran a nap felüvend...* kezdetű szöveget vetjük össze röviden az eredetivel. A himnuszt kezdő időhatározó szó pozíciója megmarad – ez azért fontos, mert a liturgikus jelent mintegy létrehozza. A szöveg hűen követi a gondolatmenetet: a napfelkelte után rögtön litániaszerű kérések következnek, viszont a magyar szövegnek sokkal kevesebbet sikerült megfogalmaznia a reggeli elindulás lényegéből: a „Hogy mind ez egész napon” nem fejezi ki teljes mértékben az „ut in diurni actibus” minden cselekedetre, tevékenységre utaló, átfogó tartalmát. A következő sor is enyhén pontatlan: az eredetiben ártalomtól kell Istennek megőriznie az éneklőt (*nos servet a nocentibus*), míg a magyar szövegben a bűntől (ami persze szintén ártalmas, de mégiscsak leszűkítő, és értelmezés). Hasonló pontatlanságok, jelentésszűkítések következnek a többi szakaszban is, ezek témánk szempontjából nem lényegesek. A (doxológia előtti) utolsó szakaszban viszont említésre méltó egy részlet: *Ut cum dies abscesserit, noctemque sors reducerit*. Fordítása

³⁸ A kora újkori kiadványokban egyik változata adventi (Nagydobszai graduál), Huszár Gál graduáljában a szombat reggeli primaként is szerepel egy másik, kevésbé pontos fordítása: *Mi kereszténynek teneked...* (Vö. RPHA 0916). A Felséges Atyaúrsten, e napnak kezdetében incipittel rendelkező változatra a „közönséges prima reggel” úzus jellemző. (Vö. RPHA 0406).

így hangzik: „Hogy mikor az nap el nyugszic / az ey elközelitend...” Először is a logika miatt: a reggelt a dél és az est, vagyis a kezdetet a közbeeső idő és a vég viszonylatában kell szemlélni – és ez a viszonyítási játék elő fog bukkanni a szexta, ill. a nona himnuszában is –, másodsorban pedig azért, mert észrevehetjük, hogy a magyar változat sokkal kevésbé tükrözi az idő folyásának dinamizmusát. Ennek oka a latin *sors* szónak a többértelműsége, a hagyományban fellelhető jelentésrétegei, amelyek utalnak a kozmikus események, a profán idő folyása mellett a gondviselésre is, illetve érzékelti az idő viszontagságát és a vele szembeállított rendezettséget, ahogyan az órák, a napok egymást követik.³⁹

A tercia himnuszról érdemes jobban figyelni az időbeli beágyazódás lehetőségeire: A „mostan, immár” időhatározó-szókkal fordított *nunc* itt is a liturgikus esemény jelenét hangsúlyozza (és nem a himnuszban megidézett eseményre, a Szentlélek leszállására utal), szerepe az, hogy az ember jelenét bekapcsolja Isten örökkévalóságába. Ezt fejezi ki az általános „most és örökkön örökké” lezárás is.⁴⁰ A himnusz második szakasza csak részben felel meg a latin eredetinek (*Os, lingua, mens, sensus, vigor / confessionem personent* – „Testuel lelecel tegedet, hogy szüntelen mi diczerunk”) – a himnuszokra jellemző, sokszor csak implicit jelentéshálózat a magyar változatban nagyon leegyszerűsödik és pragmatikussá alakul, még akkor is, ha a szavak többnyire megmaradnak. A száj, értelem, érzék, erő sokkal komplexebb emberi működésmódra világít rá, és ezek közül kiemelkedő az erő – ami éppen a Szentlélek ereje lesz az emberben a könyörgés következtében, aki ebből az erőből lesz képes tanúskodni róla (*confessionem personent* – „tegedet szüntelen dicsér”). A tűz-szimbólika meg sem jelenik a magyar szövegben, csak nagyon áttételesen (*flam-mescat igne caritas / accendat ardor proximos* – „szeretet legyen mibennünk / es mi felebaratinban.”) A *láng, tűz, gyújt, hő* sehol sem tűnik fel – csupán a megfejtés, a magyarázat, a tanulság. Szempontunkból ez azért lehet fontos, mert reggeli himnusként erőteljesebb lendületet sugallhatna, ha ez a képekbe zárt teológia valahogy érzékelhetővé válhatna.

A szexta himnuszának szövegében eredetileg a dél (meridies) nagyonis időkijelölő szerepű: a reggeltől délig eltelt időt jelöli: *splendore mane instruis / et ignibus meridiem* – a reggelt ragyogással, a delet tűzzel „adagolja” a mindent jól igazgató Úr.

³⁹ Vö. Patrick HALA OSB, *Louanges Matutinales. Hymnes pour l'office des Laudes (série hebdomadaire)*, Solesmes, 2018, 96; Jodocus CLICHTOVEUS, *Elucidatorium ecclesiasticum*, Bázél, 1517; Josef CONNELLY *Hymnes of the Roman Liturgy*, Birmingham, 1954, 31.

⁴⁰ Vö. HALA, *Louanges Vespérales*, (14. j.), 105–108.

A fényt úgy adagolja, hogy a nap különböző szakaszai felismerhetők legyenek. Fordításunk szövege ismét sematikusan fogalmaz: „Az reguelt vilagosítod, és a délt melegítöd.” Ismét szétesik az eredeti szöveg feszessége, melyben az első szakasz végi tűz (...*ignibus meridiem*) a második szakaszban a lánggal folytatódik (*extingue flammam litium / aufer calorem noxium* – de sehol sincsen itt szó a bűnről, mint a magyar szövegben („vedd el bűneink terhét”), hanem az ártalom hevéről szól a himnusz. Ez a finoman hangolt átlépés az első szakaszcól a másodikra felidéri a déli erős napfény okozta ún. démoni órát, ami a patrisztikus hagyományban nagyon ismert, és amely arról nevezetes, hogy a szenvedélyeket erősíti fel.⁴¹ Istennek a kozmoszt elrendező, teremtő ereje az ember mikrokozmoszában folytatódik. A fordítónak érénye, hogy a ritka *Rector potens* szókapcsolat lényegét megragadta, melynek értelme: törvényhozóként rendezi el a föld dolgait („Igaz Biro nagy ÚR Isten”). Sikerült majdnem megőrizni a *meridiem* szó központi helyzetét is a szövegben, a második szakasz utolsó előtti szava lett. Ez azért fontos, mert Krisztus maga az, aki – Szent Ágoston és Szent Ambrus beszédei alapján – a zeniten lévő napként napjaink és az életünk középpontja.⁴² Persze reggel énekelve a himnuszt nem biztos, hogy ennek van relevanciája, illetve kérdés, hogy mennyire élt a 16. század elején ez az értelmezés. Clichtoveus nem tér ki rá a kommentárjában,⁴³ Valentianus először 1646-ban megjelent kiadványában viszont részletesen elemzi ezt a szimbolikát.⁴⁴

A himnuszok időben történő mozgathatóságára jó példa a nona szövegének története: a mozarab liturgia a *Breviarium Gothicum* alapján esti, vesperás-himnusz-ként használja.⁴⁵ A himnuszban nincs utalás az órára, csak annyi bizonyos, hogy az est leszállta előtti időre vonatkozik, ez lehet akár a reggel is. Ismételen előhozza azt a gondolatot, hogy a teremtő Isten, aki önmagában mozdulatlan és változatlan, a nappali fény óráit megszabja. Ez a ritmikus változás azonban délután jobban érzékelhető: a körforgásnak ugyanis egyszer vége lesz, hiszen az utolsó nap már nem nyugszik le. Ezt az eszkatologikus távlatot a magyar szöveg is megvalósítja, bár a *largire clarum vespere* itt is erőteljesebb kép, mint az „Adgy minekünc olly estuelet, kiben mi el ne karhozzunc”.

⁴¹ HALA, *Lonanges Vespérales*, (14. j.), 110.

⁴² *Uo.*, 112.

⁴³ CLICHTOVEUS, *Elucidatorium*, (39. j.), 4.

⁴⁴ Gregorio VALENTIANO, *Hymnodia sanctorum patrum*, Genf, 1660, 134.

⁴⁵ Lásd: <http://www.hispanomozarabe.es/oficio/brv-ymn/ymn-tc/a-vis.htm> (2020. 10. 18.)

Ha visszatekintünk ezekre a fordításokra, ugyanazt figyelhetjük meg, mint a hexameron-himnuszok esetében: az idő kijelölése azzal a kozmikus teremtés-teológiával és lételmélettel, Isten és ember kapcsolatának, viszonyával hozza kapcsolatba a himnusz befogadóját, amely emberi valóságának teológiai mélységű megértését segíti. A fordítások ezt a bűn, üdvösség, kárhozat problematikájának a szintjére redukálják.

Kétségtelen, hogy a himnuszátvételnél ez az átszerkesztés a legérdekesebb része, a hétnek azonban nincsen még vége, hasonló himnuszokra volt szükség a többi nap kezdetére is. Következik tehát egy „Hymnus az Rector potens notaiara” – vagyis a dallam viszi tovább a típust, a szöveg pedig mint bizonytalan irodalmi mintával rendelkező ének vétetett fel az RPHA jegyzékébe. A szöveg véleményem szerint könnyen lehet az *Audi benigne Conditor* nagyböjti vesperáshimnusz parafrázisa. Ami a hasonlóságra felhívja a figyelmet: a sajátos doxológia (*Engedd ezt nekünk szent Atyánk...*), illetve a középső három szakasz egyezése. Megtörténhet, hogy a fordító-szerkesztő az első szakaszt a nagyböjti időre való konkrét utalás miatt egyszerűen elhagyta. Eddig azonos Kálmáncsehi és Huszár sorozata, az utolsó két himnusz esetében sorrendbeli és tartalmi eltérés van: Kálmáncsehinél két bizonytalan forrású, himnuszszerű ének szerepel: „O Fölséges áldott Király” és az „O Mennyei mi szent Atyánk”. Az utóbbit vágatja be Huszár péntekre, a szombati ellenben nem a Kálmáncsehinél szereplő ének, hanem a *Iam lucis orto sidere* egy másik fordítása, ami már inkább csak parafrázis: „Mi keresztyének teneked...”⁴⁶

Ezen egység után Kálmáncsehi gyűjteményében található még a pünkösdi szekvencia parafrázisa és a húsvéti vesperáshimnusz, de ezek már a szerkezeti egységen kívül esnek, valószínűleg helykitöltés lehetősége adta az ötletet a bemásolásra.⁴⁷ Huszárnál következik a bevezető részben említett hexameron-sorozat.

A reggeli szövegek tekintetében sok hasonlóságot mutató *Batthyány-kódex* ugyanezt a rendet követi, illetve ezt az énekcsoportot veszi át (*Hymni Quotidiani ad matutinas preces*), de kiegészíti még más himnuszokkal is, például a két Prudentiustól származó laudes-himnusszal és a prima-himnusz egy harmadik változatával.⁴⁸

Az áttekintés után fontos még utalnunk arra szakirodalomban közismert mozanatra, hogy Huszár Gál graduáljának előszavában a válogatás szabadságára biztatta a szertartás vezetőjét, még az első himnuszt bevezető utasításban is ezt

⁴⁶ HUSZÁR, *A keresztyén gyülekezetben*, (11. j.), 55r.

⁴⁷ *Uo.*, 5r.

⁴⁸ Vö. *Nyelvemléktár*, 14, 183–194.

olvashatjuk: „A fellyül el mondot Psalmus vtan, mindiarast ez Hymnust, auagy mást kelly mondani, á melly á szentegyhazi szolgáknac tettzic.”⁴⁹ Ő maga is szabadon szerkesztette a kapott mintáit – amely már eleve elég sajátosan átszerkesztette a hagyományos, középkori zsolozsmarendet, hiszen a kishórák mindegyikét prima-himnuszként használja a hét napjaira elosztva. Az ún. hexameron-himnuszokat, amelyek eredetileg vesperás-himnuszok, szintén a reggeli éneklések fejezetbe illesztí, hangsúlyozva azonban a napokra való elosztást, a teremtés időbeli ritmusának követését: „Egesz hetedszaka az Istenec teremteseröl minden napra magan valo hymnusok, mellyekben az Istenec czodulatos dolgait hirdettyüc, mindenic napon mit teremtött.”⁵⁰ Nem ágyazódnak be az egyes szertartásokba, hanem önálló sorozatként mint választási lehetőség szerepelnek az egyhetes reggeli szertartásrend után. Huszár, Kálmáncsehivel ellentétben, megnevezi a hét napjait, nem pusztá számozás jelzi a sorrendet: „Vr napian, az az, vasarnapon valo Regueli Diczeretec, a Christusnac orszaglasarol”.⁵¹

A liturgikus nap teljessége kedvéért egészen röviden térjünk ki az esti himnuszokra is. Huszár Gál könyvében van ugyan *Déleesti éneklések* című fejezet, de ebben csak az ünnepi időszak vesperás-himnuszai fordulnak elő. Többek között az említett népszerű kompletórium-himnusz is – a „Quadragesima úrnapijára”, vagyis nagybőjti vasárnapokra. Ez a változat más gyűjteményben nem fordul elő. „Nyárba szombat napokra avagy az ünnepec estire” a Szentháromság ünnepének himnuszai,⁵² valamint himnuszok dallamára írt dicséreteket ajánl.⁵³

Következtetésképpen megfogalmazhatjuk, hogy bár az első graduálban fellelhető időszerkezet sokkal egyszerűbb, mint a zsolozsmáé, hiszen csak reggeli és (dél)esti énekekkel számol, az ún. két nagy óra, a prima és a vesperás mintájára, nemcsak a szerkezetben és a himnuszok számában, hanem a szövegek szintjén is nyomon követhetünk egyféle egyszerűsödést és átértelmezést ott, ahol a latin mintát ismerjük. Ismételten konstatáljuk tehát, hogy érdemes a lefordított-parafrazeált szövegeket közelebről is szemügyre venni nem csak az időfelfogás és időkezelés, hanem más tartalmi vonatkozások szempontjából is, hiszen a himnuszok átírása

⁴⁹ HUSZÁR, *A keresztyén gyülekezetben*, (11. j.), 5r.

⁵⁰ *Uo.*, 61v.

⁵¹ *Uo.*, 5r.

⁵² RPHA 1102 és 1135., ezek közül viszont az *O lux beata Trinitas* eredetileg szombat esti vesperás-himnusz volt a nyári időszakban. Vö. HALA, *Louanges Vespérales*, (14. j.), 67. és 69.

⁵³ HUSZÁR, *A keresztyén gyülekezetben*, (11. j.), 333r.

nemcsak egy új teológiát, hanem egy új lelkiséget is tükröz, amelynek csupán egyik összetevője a felekezetiiség, ugyanis a konfesszionalizáció során az egyes felekezetek énekeskönyveibe, még a katolikus kántorkönyvekbe is ezek a fordítások és parafrázisok kerülnek be.

Gózsy Zoltán

A buzdítás és vigasztalás XIV. Benedek pápa és Berényi Zsigmond pécsi püspök leveleiben (1740–1742)

Az 1730–1740-es évek fordulóján több változást tapasztalhatunk a pécsi püspökségben. Ezek közül az egyik legjelentősebb a papság fluktuációjának mérséklődése, és ezzel együtt a plébánosok lokális pozícióinak erősödése volt. Nőttek a püspökség beleszólási lehetőségei a papi kinevezésekbe, és ezzel párhuzamosan csökkent az uradalmak ráhatása. A 18. század első évtizedeiben az alsópapság helyzetét inkább még a birtokosok mint kegyurak szabták meg, akik gyakran cserélték a plébánosokat. E tekintetben egy önmagát generáló folyamatot tapasztalunk. Viszonylag csekély és kevésbé megalapozott információ alapján választottak ki számukra nem ismert egyházi személyeket, akik születési helyüktől, valamint korábbi állomáshe-lyüktől távol kaptak új feladatot. Az esetek nagy részében vagy ők nem érezték jól magukat, vagy a közösség nem volt velük elégedett, vagy a tisztartókkal kerültek konfliktusba, mindenesetre viszonylag rövid plébánosi időszakok után távoztak.⁹⁶

Ebben a tendenciában már az 1740-es években tapasztalunk változásokat, de szignifikáns eltéréseket csak a 18. század második felében mutatnak a számok. Az említett átalakulás részben korábban megindult folyamatok eredményeként, részben személyi tényezők, történeti események hatásaiként jelentkezett. A folyamatok kapcsán kiemelhetjük az 1733-tól működő lelkészpénztárt (*Cassa parochorum*), amelynek köszönhetően meghatározott fizetést kaptak a papok.⁹⁷ 1736-tól intézményesült a papképzés a pécsi egyházmegyében,⁹⁸ aminek köszönhetően

⁹⁶ GÓZSY Zoltán, *Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében = Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. FORGÓ András, GÓZSY Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2019 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11), 211–258, 228.

⁹⁷ A *Cassa parochorum*ról bővebben: SALACZ Gábor, *A Cassa parochorum története*, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, szerk. ANGYAL Dávid, Budapest, 1933, 121–152, a pécsi egyházmegyére vonatkozóan: GÓZSY Zoltán, *Szemponatok az 1733-as Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján*, Levéltári Közlemények, 84, 2013/2, 113–144.

⁹⁸ Az alapításról: [SZENTKIRÁLYI] VALDINGER István, *A Pécsi Püspöki Hittudományi Intézet Évkönyve, 1901–1902-iki tanévről*, Pécs, 1902, 97–131. Legutóbb: GÓZSY Zoltán, *Cienfuegos Alvarez, Pécs spanyol*

mennyiségi és minőségi fejlődést tapasztalhatunk a plébánosi kompetenciák tekintetében, emellett fokozatosan egyre inkább a pécsi egyházmegyéből származó papok kerültek a plébániákra. A jelentősebb befolyással bíró események közül az 1739-es pestis járványt (és annak időben elhúzódó hatásait) kell megemlíteni.⁹⁹ Forrásaink alapján úgy tűnik, hogy a papok e kritikus időszakban tanúsított felelősség- és áldozatvállalásuknak köszönhetően váltak az éppen alakulóban lévő falusi és városi közösségek integráns és elfogadott szereplőivé. Kulcsszerepet játszottak az átalakulásban az egyházmegye vezetői, leginkább Berényi Zsigmond,^{57a} aki Cienfuegos püspök távollétében adminisztrálta az egyházmegyét,¹⁰⁰ majd 1740-től püspökként tevékenykedett, valamint Fonyó Sándor vikárius.¹⁰¹ Mindketten jelentős mértékben járultak hozzá, hogy a papok kiválasztásában visszaszorult az uradalmak súlya. Határozottan léptek fel a tisztartókkal, valamint a problémás plébánosokkal szemben, igyekeztek határt szabni az alkalmatlannak bizonyuló papok egyházmegyék közötti átjárásának, ami jellemző jelenség volt a 18. század első felében.¹⁰²

püspöke = Globális vetületek: Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára, szerk. VITÁRI Zsolt, Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet, 2018, 281–291, 287–288. Mihályfi még az 1742-es alapkövetélhez köti az alapítást. MIHÁLYFI Ákos, *A papnevelés története és elmélete, I–II*, Budapest, 1896, 233.

⁹⁹ Hatásairól: GÓZSY, *Az alsópapság szerepe*, (1. j.), 233–234.

^{57a} Berényi Zsigmond püspökről: MÓRÓ Mária Anna, *Karancsberényi gróf Berényi Zsigmond: 1697–1748 = Egyházi arcvélek a pécsi egyházmegyéből*, szerk. FEDELES Tamás, KOVÁCS Zoltán, SÜMEGI József, Pécs, Fény Kft, 2009 (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből, 5), 51–57; JANKOVITS László, *Emblémák Berényi Zsigmond születésnapjára = Klimó György püspök és kora: Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 96–107.

¹⁰⁰ Cienfuegos, aki püspöksége alatt nem tartózkodott Pécsen, az egyházmegye helybeli irányítását (és ezáltal a főispáni tisztséget) Berényi Zsigmond esztergomi kanonokra és esztergomi segédpüspökre, bízta, akit Esterházy Imre esztergomi érsek ajánlott a figyelmébe. TIMON Samuel, *Purpura Pannonica sine vitae, et res gestae S. R. E. Cardinalium, Cassoviae*, 1745, 368–379; GÁLOS László, *Cienfuegos Alvarez spanyol diplomata főpap és hazánk*, Katholikus Szemle, 46, 1932, 279–287; 285; UÓ, *Cienfuegos Alvarez, 1657–1738 = Száz jezsuita arcvélek, II.*, szerk. GYENIS András, Budapest, 1941, 470–490, 485; FORGÓ András, *Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben = Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. FORGÓ András, GÓZSY Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2019 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11), 73–93, 82; 84–86.

¹⁰¹ Fonyó Sándor 1734-től töltötte be a vikáriusi tisztséget, Berényi mellett dolgozott annak adminisztrátorsága és püspöksége idején. AIGL Pál, *Historia brevis venerabilis capituli cathedralis Quinque-Ecclesiensis, a prima ejusdem origine usque ad finem anni 1838. concinnata*, Quinque-Ecclesiis, 1838, 97; FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan és kanonokjai a 18. század első felében = A pécsi egyházmegye a 17–18. században*, szerk. FEDELES Tamás, VARGA Szabolcs, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005 (Seriá Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 1), 204–246, 227.

¹⁰² Vö. GÓZSY, *Az alsópapság szerepe*, (1. j.).

Miközben objektív mérők alapján úgy tűnik, hogy a korábbi időszakokhoz képest stabilizálódtak a papság kondíciói, az egykorú források egy részéből a plébánosok bizonytalan és komplikált helyzete rajzolódik ki, amelyben az egyházi vezetők segítségére, támogatására, bátorítására szorultak, valamint a püspök, a generális vikárius is úgy ítélte meg, hogy buzdítania kell a klérust. A negatív helyzetértékelés több tényezőből adódott, amelyek egymást erősítő hangulattá válhattak. Azt figyelembe kell vennünk, hogy a korszakban alapvetően jelen volt a kiszolgáltatottság érzése: ide sorolható a kegyúr, a hívek hozzáállása, de ebbe az irányba hatott az említett pestisjárvány is. Források szintjén ez több irányból manifesztálódhatott: megjelenhetett akár a plébános és az egyházmegye közötti kommunikációban, akár az egyházmegye és az uradalom (kegyúr) viszonylatában. E dokumentumok között figyelemreméltóak azok a buzdító, motiváló céllal született levelek, amelyeket az egyházmegye vezetése küldött a papságának. A szövegek mind műfajukat, mind stílusztikai jellegüket tekintve tanulságosak. Egyszerre jelennek meg bennük az „epistulae” / „litterae exhortatoriae” és „consolatoriae” műfaji sajátosságai, a vigasztalást gyakran ötvözik buzdítással, vagy egymást követi e két szempont tárgyalása. Jelen tanulmányban e két proszociális viselkedésforma differenciálására teszek kísérletet. A vigasztalást és a buzdítást olyan segítő tevékenységként, illetve aktivitásként értelmezhetjük, amely mindkét fél érdekeit keresi, és amelyet a proszociális hajlamok befolyásolnak.¹⁰³ A segítő aktivitások legmagasabb szintjén jelenik meg az altruisztikus viselkedés, melynek jellemzője, hogy mások felé irányulva, a másik jóllétét szolgálja.¹⁰⁴ A vigasztalás arra való, hogy a külső világ nyomorúságai, illetve támadásai, fenyegetései ellen megerősítsen, míg a buzdítás arra, hogy helytállásra, cselekvésre, küzdelemre és győzelemre indítson. Mindkettőben közös, hogy a vigasztaló és a buzdító személye részéről feltételeznünk kell a (gondoskodó) figyelmet, a fizikai és szellemi közelséget, valamint egy olyan szituációt, amely megteremti e tevékenységek létjogosultságát, szükségszerűségét.

A pécsi egyházmegyében az 1740-es évek első éveiből ismerünk a püspök vagy a vikárius által írt levelet, amely adminisztratív besorolását tekintve olyan pásztorlevél, amely buzdító jellegű (litterae exhortatoriae), vagy olyan körlevél, amely

¹⁰³ Vö. NAGY József, *A proszociális kulcskompetencia és a proszociáltság fejlődésének segítése* = Uő, *Új pedagógiai kultúra*, Szeged, Mozaik, 2010, 190–198.

¹⁰⁴ Vö. Hans-Werner BIERHOFF, *Proszociális viselkedés = Szociálpszichológia – Európai szemzőgéből*, szerk. Miles HEWSTONE, Wolfgang STROEBE, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 253–279.

stílusjegyeiben hordozza a hortatív karaktert. A megszólított – akár közvetlenül, akár közvetve egy konkrét személyen keresztül – a püspökség vagy egy esperesi kerület összes papja. A szövegekben egyes vagy többes szám második személyű imperativusok, illetve egyes vagy többes szám második személyű conjunctivus hortativus-ok, a jubeo-tól függő accusativus cum infinitivo szerkezetek szerepelnek. A narratívát előszeretettel támogatják meg a Szentírásból vett részletekkel, és mint látni fogjuk, bekerülnek mondatok a korszak pápai megnyilatkozásaiból is.

A papsághoz fordulás aktusa és módszere teljesen életszerű ezekben az években. A püspöki tisztségét 1740-ben elfoglaló Berényi Zsigmond fontosnak tartotta az egyházmegyéjéhez tartozó papság instrualását, továbbá ugyancsak fontosnak tartotta bátorításukat, felrázásukat a sok és súlyos megpróbáltatást okozó járvány után. A klérus egészének egységes megszólítását indokolta a plébániahálózatban, a plébániák ellátottságában, fejlettségében meglévő eltérések, illetve papság körében még ekkor is tapasztalható egyenetlenség és sokszínűség, ami mögött a származási helyekből, iskolázottságból, szocializációból adódó különbözőségek álltak.¹⁰⁵

Ez a kommunikációs mód egyáltalán nem volt ismeretlen a pécsi püspök számára, az 1740-ben pápává választott XIV. Benedek ugyanis jelentős energiákat fektetett a klérus megszólításába, a pápai instrukciók, buzdító jellegű szövegek közreadásába. XIV. Benedek 1740. december 3-án adta ki az *Ubi primum* kezdetű levelét (ezt még nem nevezte enciklikának), amivel mintát adott a későbbiekre, a pápák rendszeresen közrebocsátottak az enciklika műfajába tartozó tanító dokumentumokat. XIV. Benedek maga is több alkalommal élt a buzdító levelek közreadásával, melyek közül ki kell emelni az 1742. február 7-én kiadott *Etsi minime* kezdetű enciklikát (*Litterae exhortatoriae Benedicti XIV. ad praesules ecclesiarum*).¹⁰⁶

Az *Ubi primum* kezdetű enciklika XIV. Benedek programadó körlevele, melyet a pápa egyfajta utasításként, figyelmeztetésként, sürgetésként (admonitio) illetve bízgatásként, bátorításként (cohortatio) értelmezett, amit a püspökeinek „meg kell

¹⁰⁵ Ebben az 1750-es évektől tapasztalunk érdemi változást. A század közepére már 25 olyan pécsi egyházmegye plébánosról van adatunk, akik a helyi szemináriumban végezték tanulmányaikat (az 1736 és 1751 között tevékenykedő plébánosok 2/3-nak tanulmányairól nincs adatunk).

¹⁰⁶ Sanctissimi Domini Nostri BENEDICTI PPAE XIV. *Bullarium, Tom. I, in quo continentur constitutiones, epistolae etc.* Editae ab initio pontificatus usque ad annum MDCCXLVI, Roma, 1746, 111. Az enciklikáról bővebben: GÓZSY Zoltán, *Exemplo praelucere: XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai = Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*, szerk. BÁNKUTI Gábor, SLACHTA Krisztina, VONYÓ József, Pécs, Kronosz Kiadó, 2016, 81–97, 90–91.

érteniük” (intelligite).¹⁰⁷ XIV. Benedek egyik legfőbb elvárása, hogy a pap jó vezetője és jó gazdája legyen a közösségének, míg egy másik fontos attitűd a fejlesztés, az optimalizálás hangsúlyozása, a javításba, korrekcióba vetett hit. Ez utóbbi érvényes az egyházi struktúrára is, amihez elengedhetetlen az egyházi vezető irányító, illetve motiváló szerepe.¹⁰⁸

Ez az új szemlélet, új kommunikációs stratégia tetten érhető Berényi Zsigmond püspöknél is. Az 1741. április 9-én kiadott püspöki pásztorlevelében egyrészt vigasztalja, másrészt buzdítja is egyházmegyés papjait.¹⁰⁹ Vigasztalja őket előző püspökük halála miatt, illetve a temetéstől eltelt időre tekintettel, viszont bátorítja is őket püspöksége kezdetén.¹¹⁰

Éppen e kettősségből adódóan szimbolikus, hogy a szövegét a Korintusiaknak írt második levél felvezetésével kezdte, amely a buzdítás, illetve a vigasztalás egyik eklatáns példája. Szent Pál az irgalom atyját és a mindent vigasztaló Istent idézi meg, aki megvigasztalja a híveket minden szomorúságukban, hogy ők is megvigasztalhassák azokat, akik szomorúak, azt a vigasztalást nyújtva nekik, amelyet Ő nyújt a híveknek. Éppen a páli levél e sorai mutatják meg a vigasztalás, buzdítás kettősségét, illetve ezek esetleges összemosódását. A latin szövegben jól elkülönül a *consolatio* és az *exhortatio* („qui consolatur nos in omni tribulatione nostra ut possimus et ipsi consolari eos qui in omni pressura sunt per exhortationem qua exhortamur et ipsi a Deo”), addig a magyar fordításokban egyöntetűen csak a vigasztalás cselekedete jelenik meg („Aki megvigasztal minket minden nyomorúságunkban, hogy mi is megvigasztalhassunk bármely nyomorúságba esteket azzal a vigasztalással, mellyel Isten vigasztal minket”).¹¹¹ Berényi a bátorítást a fény eljövételével kapcsolja össze, szintén a Korintusiaknak írt második levelet parafrázálva: „és adja a sötétségből a fényt ragyogni” (*deditque de tenebris lucem*

¹⁰⁷ Az enciklika 5. pontjában: „vos monemus et hortamur”. *BENEDICTI PAPAE XIV. Bullarium, Tom. I.*, (11. j.), 4.

¹⁰⁸ GÖZSY, *Az alsópapság szerepe*, (1. j.), 241.

¹⁰⁹ *Pastoralis episcopi Berényi ad Capitulum et clerum, PPLt 1741, 16.*

¹¹⁰ „Venerabilis in Christo fratribus, et dilectis filiis, Capitulo, et Clero Quinqueecclesiensi, salutem in omnium salvatore. Acerbum ecclesiae Vestrae luctum, quem ex funere Eminentissimi Praesulis dudum suscepistis, Pater misericordiarum, et Deus totius consolationis [2Kor 1, 3] abstersit.”

¹¹¹ A görög *παράκαλεῖν* (*παράκλησις*) és latin *exhortari* (*exhortatio*) egyaránt jelenti búzdító, serkentő, illetve a biblia magyar szövegeiben is szereplő vigasztaló magatartást.

splendescere),¹¹² hogy a dicsőségét fényesebben (világosabban) mutathassa meg.¹¹³ Berényi megjegyzi, hogy sokakat elrettent a pécsi püspökség állapota, amely így igazi kihívást jelent a plébánosok számára: tövisekkel, konkollyal benőtt ez a föld, emellett – ismét a Korintusiaknak írt második levélre támaszkodva – a belső és külső veszély fenyegeti őket. Viszont, aki az egyházmegye papja lesz, az vigyázzon magára és az egész nyájára, hiszen azért rendelte a Szentlélek a nyáj élére, hogy igazgassa Isten egyházát, amelyet a tulajdon vére árán szerzett meg.¹¹⁴ Péter apostolt és az I. levelét citálva szólítja meg őket: „Legeltessétek Istennek rátok bízott nyáját, maga a Megváltó parancsolta, hogy legeltessétek a bárányait és legeltessétek juhait!” („Apostolorum vero Princeps ait: Pascite, qui in Vobis est gregem Christi,¹¹⁵ [1Pt 5,2] imo ipse Salvator pascere jubet agnos suos, et pascere oves suas.”).

A Péter apostoltól vett mondatokra építve folytatja a püspök: „ezen hatalmamnál fogva szólok hozzátok, vegyétek a ti pásztorotok hangját ezen levél révén, és ezen buzdító levelünk révén értsétek meg, mennyire nyom minket a gond, hogy ne mulasztódjának el azok a dolgok, amelyek a mi feladataink.” (Has itaque auctoritate Vos alloquor Fratres et filii charissimi, Vos vocem Pastoris Vestri per litteras istas excipite, et ex ipsis cohortationibus nostris intelligite, quanta Nos premat cura, non praetermittendi ea, quae officii Nostri sunt.)

Berényi gondolatai igen nagy átfedésben vannak XIV. Benedek pápa szavaival, egyértelműen őt idézi, pontosabban őt közvetíti a pásztorlevél. Ennek értelmében a püspök által említett „auctoritas” és a „Pastoris Vestri” egyszerre jelenti és jeleníti meg mindkettejüket. A levél buzdító karaktere erőteljesen érződik, még az alloquor igének is van kérő, bízató jelentése, majd az excipite és az intelligite imperativusok rajzolják ki nyilvánvalóan az elvárás horizonotot. A mondat megnevezi a levél műfaját is (cohortatio), vagyis bátorító, lelkesítő, serkentő céllal íródott mindkét

¹¹² 2Kor 4, 6. „quoniam Deus qui dixit de tenebris lucem splendescere.”

¹¹³ „ut mirabilium suorum gloriam in figmenti infirmitate, luculentius ostendisse videatur.” Pastoralis episcopi Berényi ad Capitulum et clerum, PPLt 1741, 16. XIII. Benedek pápa 1724-ben használta ezt a mondatot hálaadó beszédében. *Das Ruhm und Wunderwürdige Leben und Taten Pabsts Benedicti des dreyzehenden, mit Kupffern*, Frankfurt, 1731, 276; *Roma Sancta sive Benedicti XIII. Pontificis Maximi et ... Viva virtutum imago aeri et literis in perennaturam virtutum memoriam incisa, Historicam relationem adumbrante* Joanne Rudolpho CONLIN, Augustae Vindelicorum, 1726, 10.

¹¹⁴ „Attendite, inquit ille Vobis et universo gregi, in quo vos, spiritus sanctus posuit episcopos, regere ecclesiam Dei, quam acquisivit sanguine suo.” Pastoralis episcopi Berényi ad Capitulum et clerum, PPLt 1741, 16.

¹¹⁵ (1Pt 5, 2: gregem Dei)

szöveg. Figyelemre méltó, hogy XIV. Benedekkel ellentétben Berényi nem használja levelével kapcsolatban a figyelmeztető fogalmat (*admonitio*). A legfontosabb célkitűzés, hogy bár sok gond nyomja a papságot, a feladatokat (*officia*) lássák el, azokat ne mulasszák el.

Az alábbiakban egymással párhuzamban mutatom be az *Ubi primum* és Berényi pásztorlevelének egyezéseit (félkövérrel jelölve a szó szerinti, dőlttel a tartalmi egyezőségeket).

XIV. Benedek, *Ubi primum*
(1740. december 3.)

Pastoris igitur etiam vestri voces excipite Fratres, per has nostras litteras; et in partem sollicitudinis, *cuius plenitudo commissa Nobis Divinitus est, vocati, intelligite ex ipsis admonitionibus, et cohortationibus nostris, quanta Nos premat cura non praetermittendi ea, quae officii nostri sunt,*

Berényi Zsigmond pásztorlevele
(1741. április 9.)

Has itaque auctoritate Vos alloquor Fratres et filii charissimi, Vos vocem Pastoris vestri per litteras istas excipite, et ex ipsis cohortationibus nostris intelligite, quanta Nos premat cura, non praetermittendi ea, quae officii Nostri sunt.

Ezt követően ugyancsak az *Ubi primum* nyomán folytatja gondolatmenetét Berényi püspök és a XIV. Benedek által kiemelt feladatként megszabott (*In primis vero date operam, omnique studio atque ope satagite*)¹¹⁶ elemekre hívja fel a figyelmet: „Tegyetek eleget tehát annak, és minden erőttökkel arra törekedjétek, hogy az erkölcsi tisztaság és az istentisztelethez való törekvés Bennetek világossá váljon, és az egyházfegyelem épségben /sértetlenül és védve megőriztessen, és régi erejében visszaállíttasson.”¹¹⁷

XIV. Benedek, *Ubi primum*
(1740. december 3.)

Satagite, ut morum integritas, et Divini cultus studium eluceat in Clero, utque ecclesiastica disciplina sarta tecta servetur, et ubi collapsa fuerit, redintegretur.

Berényi Zsigmond pásztorlevele
(1741. április 9.)

Satagite igitur, et omni conatu incumbite, ut morum integritas, et Divini cultus studium in Vobis eluceat, atque disciplina ecclesiastica sarta tecta que servetur, ac in quantum tractu temporis collapsa vigori pristino restituantur.

Mint látható, Berényi két helyen változtatott a pápa mondatán, a *satagite* igealakot nyomatékosította az *incumbo imperativusával* és az *omnis conatus* jelzős

¹¹⁶ BENEDICTI PAPAE XIV. *Bullarium, Tom. I., (11. j.), 4–5.*

¹¹⁷ „Satagite igitur, et omni conatu incumbite, ut morum integritas, et divini cultus studium in Vobis eluceat, atque disciplina ecclesiastica sarta tecta que servetur, ac in quantum tractu temporis collapsa vigori pristino restituantur.” *Pastoralis episcopi Berényi ad Capitulum et clerum, PPLt 1741, 16.*

szerkezet ablativus-ával, a vigori pristino-val pedig valószínűleg a pécsi püspökség török hódoltság előtti nagyságára, erejére és rendezett állapotára utalt.

Berényi hangsúlyosan jelöli ki papságának, hogy kötelesek „elővilágítani” a hívek számára (Debetis proinde aliis praelucere, non enim positi estis sub modio, sed super candelabrum, ut clero inferiori, et populo in omnibus prae luceatis.). Ehhez részben Máté evangéliumát (Mt 5,15) citálja: „Aki lámpást gyújt, nem azért teszi, hogy edény alá rejtse, hanem hogy a lámpatartóra tegye és így mindenkinek világítson, aki a házban van” (neque accendunt lucernam et ponunt eam sub modio, sed super candelabrum, ut luceat omnibus, qui in domo sunt.). Az „elővilágítás” mozzanata és jelentősége XIV. Benedek számára is kiemelt gondolat. Az *Ubi primum*ban meghatározó minőségjegyként említi a pápa a tudást, a jámborságot, erkölcsi tisztaságot, a megfelelő munkásság, ténykedés példáit, amellyel a pap képes utat mutatni, megvilágítani, a hívek számára „fény és só” lenni.¹¹⁸ Ez utóbbival XIV. Benedek is Máté evangéliumára utal (Mt 5,13–16.): az apostolok feladata, hogy a világ fénye és a föld sója (lux mundi et sal terrae), azaz alapvetőek és nélkülözhetetlenek legyenek. A példamutatás igéje és jelzői minduntalan a fényvel, a megvilágítással állnak kapcsolatban. Ezen a konkrét helyen az exemplum jelzője az illustris, amit önmagában világos, megvilágított, nyilvánvaló jelentésben kell értelmeznünk, míg a hozzá tartozó állítmányban (prae luceo) szintén a sugárzás, megvilágítás (lux, luceo) aktusa van jelen, amely a prae igekötővel együtt a mások előtt való útmutatást jelenti. Az *Ubi primum* 4. fejezetében szintén bibliai hasonlattal (Jn 10,11–16) jelöli ki a jó lelkipásztor ismérveit: ismerje juhait, őket Isten Igéjének hirdetésével, a szentségek kiszolgáltatásával és minden jócselekedet példájával legeltesse.¹¹⁹ A helyes útról letért hívek visszatérítésével kapcsolatban XIV. Benedek egyfajta fokozatosságot vázol fel: a pap a példáival képes megnyerni magának a híveket, majd őket szóval megerősíteni, és tekintéllyel, szeretettel megtartani.¹²⁰

Berényi pásztorlevelében tehát megjelent egy negatív helyzetértékeléshez kapcsolódó vizsgálat, illetve egy, az Istenbe, az egyházba vetett optimista jövőkép, melynek eléréséhez adott bátorító, serkentő gondolatokat, bibliai helyek felhasználásával, de egyértelműen XIV. Benedek programadó enciklikája alapján. Ahogy

¹¹⁸ „Sed et illud maximi momenti est, ut iis animarum cura committatur, qui doctrina, pietate, castis moribus, et illustribus bonorum operum exemplis ita aliis prae lucere possint, ut vere lux et sal populi sint et habeantur.” BENEDICTI PAPAE XIV. *Bullarium*, Tom. I., (11. j.), 5–6.

¹¹⁹ „[...] ac bonorum omnium operum exemplo pascere.” *Uo.*, 6.

¹²⁰ „[...] allicere exemplis, voce confirmare, auctoritate et caritate continere.” *Uo.*

az *Ubi primum* XIV. Benedek nyitó lépése, úgy Berényi Zsigmond számára is hasonló, „székfoglaló” ez a pásztorlevél. Ezzel egyszerre teljesíti püspöki kötelességét a pápai instrukciók közreadásával, ám mivel nem említi benne XIV. Benedeket nevét, saját megnyilvánulásaként is értelmezhető.

Mint említettem a tárgyalt pásztorlevél kapcsán, Berényi akkor nem használta a figyelmeztető (admonitio) kategóriát, püspöksége elején azonban ezzel a céllal is írt levelet. A püspöknek a regionális eltérésekre is ügyelnie kellett, külön figyelemmel követte a Tolna megyei és a Dráván túli plébániákat. Utóbbiaknak külön esperesük volt (vicarius foraneus), Berényi püspökségének elején Martinus Paluch, Nemci¹²¹ plébánosa személyében.¹²² Berényi 1741. május 7-én küldött instrukciókat a számára, hogy a szlavóniai plébániák hívei lelkipondozását kormányzását megfelelően végezze. E két funkció (a „cura animarum” és a „gubernium fidelis populi”) az *Ubi primum*ban is kiemelt téma volt.¹²³ Berényi levelében meghagyja, hogy szóval és példamutatással egyaránt mozdítsák elő a lelkipondozást („omnes animarum curatores muneris suis pastoralis saepius admonebis, ut populum curae suae spirituali concreditum verbis instruunt et exemplis.”).¹²⁴

Berényi Zsigmond püspök 1742 legvégén újabb levelet intézett papságához, mégpedig egy olyan körlevelet, amelyet minden plébánosa megkapott, elolvasott (azt aláírásával leigazolta, esetleg megjegyzésével ellátta), majd a következő paptársa számára továbbküldte. A levél az egyházmegyei papság buzdítását célozza meg (*Adbortatio parochorum hujus almae dioecesis Quinqueecclesiensis*). A litterae adhortationis egy statutumhoz kapcsolódik, amely kimondja, hogy ahányszor a jövőben valaki az

¹²¹ Ma Nijemci (Csótnémeti) település Horvátországban Szerém-Vukóvár megyében.

¹²² Paluch (Lehotka, 1701–Nemci, 1745) Loretoiban tanult, 1737-ben érkezett Nemcibe, és ezzel együtt megkapta a vicarius foraneus tisztséget. „Vir cultus, linguarum latinae, illyrica, slavonica, italicae et germanicae gnarus.” 1740-ben haramiak kirabolták, a plébános 1000, a plébánia 200 forintját elvitték, sok ütésből származó sebet szerzett. Az eset nagyon megviselte 1745-ben meghalt. Paluchról bővebben: BRÜSZTLE, Josephus, *Reversio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis Tomus III*, Pécs, 1879, 906–908; GÓZSY, *Az alsópapság szerepe*, (1. j.), 234.

¹²³ „Sed et illud maximi momenti est, ut iis animarum cura committatur, qui doctrina, pietate, castis moribus, et illustribus bonorum operum exemplis ita aliis praelucere possint, ut vere lux et sal populi sint, et habeantur”; [Deus] „ad universae Ecclesiae suae gubernationem committere.” BENEDICTI PAPAE XIV., *Bullarium, Tom. I.*, (11. j.), 5–6.

¹²⁴ *Instructio datae per Episcopum Quinqueecclesiensem Vicario foraneo Martino Paluch parocho Nemczeni, PPLt 1741, 20, 2.*

egyházmegye papjai közül meghal, a társainak három misét kell felajánlani a lelki üdvéért.¹²⁵

A körlevél az egyházmegyei papságot testvéri közösségként értelmezi, amelyet a dilectio charitatis fraternae és vinculum amoris tart össze, és a hit, az elhivatás tett testvérekké, illetve bajtársakká. E közösség tagjainak imádkozniuk kell egymásért, („hogy meggyógyuljatok, igen hathatós az igaz ember buzgó könyörgése” – „orate pro invicem ut salvemini multum enim valet deprecatio iusti adsidua [Jak 5,16]), és miként az Úr meghagyta, hordozni kell egymás terhét (Sonet inquam in cordibus vestris fratres dilectissimi, cum enim Domino mandante alter alterius onera portare [Gal 6, 2], simus obligati).¹²⁶

Berényi pontosan kijelöli azon egyházi személyek körét, akiknek segítségre van szüksége, kijelöli azokat, akik e támogatást megvalósítják és kijelöli a közös metszetet. A közös metszet, hogy munkájuk, elhivatásuk testvérekké tette a papokat. A papságnak az elhunyt és a tisztító tűzbe került testvéreikért imádkozniuk kell, hogy azok ezáltal könnyebben juthassanak a mennyek országába: „Nosza rajta testvéreim, férfiak! Ti, akik a Seregek Urának szőlőjében dolgoztok, s akiket a hit és az elhivatás testvérekké tett, kölcsönösen segítsétek, egészen végig, a szeretet kötelékével segítsétek, támogassátok és emeljétek fel az elesőket, és azokat, akik nem tudnak segíteni magukon, s akik közületek már lerakták a test terhét, és bár nem harcolnak már többé, mégis, mindennapi törekenységük szegényfoltja megsebzí őköt, s (még) nem adatott meg nekik, hogy a pályadíjuk elnyeréséért a soha el nem múló örökség kikötőjébe járuljanak.”¹²⁷

A püspök olyan közegben, kontextusban vizionálja a felszólítását, amely a buzdító szavaknak megfelelő háttérrel, stimuláló közeget biztosít. Berényi a papságot örökké küzdő, folytonos küzdelemben álló személyek közösségeként jellemzi, akik egymással bajtársi viszonyban vannak, és egymásért folytatott küzdelmük, áldozatvállalásuk biztosíthatja az egyes papok lelki győzelmét. Azáltal, hogy a papság az Istenért és Istenben tevékenykedik, munkája szenvedélyes, képes a

¹²⁵ *Adhortatio parochorum huius almae dioecesis Quinqueecclesiensis ad faciendum statutum commune, ut quoties imposterum aliquis eorum solverit naturae debitum, quibus pro eo tria sacra persolvere teneatur ex confratribus parochis*, PPLt 1742, 96.

¹²⁶ Uo., 96.

¹²⁷ „Agite itaque viri fratres, et quos in vinea domini Sabaoth laborantes fides et vocatio fecit esse germanos, invicem fovete, usque in finem vinculo charitatis fovete, favete sublevate cadentes, et sibi auxiliari nequeuntes e numero vestrum deposita mole corporis, militare quidem cessantes, quotidianae tamen fragilitatis naevo saucios ad bravium capessendum aeternae hereditatis portum adire prohibitos.” *Adhortatio parochorum*, PPLt 1742, 96.

végőskig dolgozni és elenyészni.¹²⁸ Berényi szerint a papság élete a földön egyfajta katonaság, amely során a legfontosabb, legférfiasabb, leginkább méltó tevékenység a bajtársak (comilites) védelme, támogatása: „A világ bátor küzdőit ugyan harcra ösztönzi a tisztelet és a dicsőség utáni vágy, és önfeláldozóvá teszi őket a hazaszeretet és a honi istenek, de semmi sem tüzeli fel őket annyira, s veszi rá bármilyen veszély vállalására, mint a mellette álló és veszedelemben lévő bajtársának az ügye. Az életünk itt a földön különösképpen a katonáskodás, minthogy folytonosan lelki háborúkat viselünk a felebarátunk lelki üdvének kívánása miatt.”¹²⁹

Berényi a bajtársainak Makkabeus Judás tettét ajánlja példaként, aki csatában elvesztett társai számára 12.000 drachmát gyűjtött, és azt Jeruzsálembe küldte, hogy ott áldozatot mutassanak be a megholtak bűneiért [2Mak 12,43],¹³⁰ mert helyesen és jámborul gondolkodott a föltámadásról (bene ac religiose de illis sentientes).¹³¹ Berényi üzenete egybevág a megidézett Makkabeusok 2. könyvének záró sorával: „ez szent és üdvös gondolat. Azért végzett engesztelést a halottakért, hogy bűneiktől megszabaduljanak.” [2Mak 12,46.]¹³² Az egyházmegye papsága aláírta a püspöki levelet¹³³ és egyetértéséről biztosította Berényit.¹³⁴

Berényi Zsigmond püspök (1740–1748), aki Cienfuegos Alvarez püspöksége idején (1735–1739) adminisztrátorként felügyelte a pécsi egyházmegyét, püspöki hivatalba lépése után buzdító jellegű leveleket intézett az egyházmegyei papság számára. A tanulmányban bemutatott két levél közül az első az út- és példamutatás jelentőségére hívja fel a figyelmet, míg a másik a papság bajtársias összetartására,

¹²⁸ „Et cum fervide pro Deo, pro caelesti patria, pro cognatis nostris in Christo laboramus, frequenter comilitiones extreme laborare, et cadere circumspicimus.” Uo., 96.

¹²⁹ „Generosos Mundi Pugiles tametsi honoris et gloriae cupiditas stimulat ad paeliandum, et vitae prodigos faciat amor patriae Diique Penates, nihil tamen adeo fervide incitat, et ad subeunda quaevis pericula trahit, ac in periculo proxime laborantis causa comilitionis: Militia est vita nostra super terram specialiter, qui amore salutis proximi continuo bella spiritualia gerimus.” Uo., 96.

¹³⁰ „Audite me Comilitiones Apostolici [...] sequamur exemplum Ducis fortissimi Judae Maccabaei, qui proelio desiratis comilitionibus 12 milia drachmarum argenti sacrificio id est perfectissimo parentavit.”

¹³¹ Adhortatio parochorum, PPLt 1742, 96. „bene et religiose de resurrectione cogitans” 2Mak 12,43. Vö. SCHÜTZ Antal, *Dogmatika: A katolikus hitigazságok rendszere*, Budapest, Szent István Társulat, 1937, 1177.

¹³² A levél értelmezéséhez nyújtott segítségét ezúton köszönöm meg Gárdonyi Máténak és Tóth Gergelynek.

¹³³ A levelet legtöbbször „intentio”-nak (akarat, felvetés) nevezik a papok. Adhortatio parochorum, PPLt 1742, 96.

¹³⁴ „Subscribo et assentio / consentio; sanctam cogitationem confirmo; consentio et faciam; satisfaciam.” Uo.

egymás lelki üdvéért folytatott imádságra, amely révén a közös földi küzdelemben áldozatot vállaló plébánosok – társaik segítségével – elnyerhetik méltó jutalmukat. Mindkét levélben tetten érhető a buzdítás mellett a vigasztalás szándéka. A levelek céljai, tartalma mögött egyértelműen meghúzódik a pécsi egyházmegye, illetve a klérus aktuális helyzete, ugyanakkor a két forrást nem függetleníthetjük XIV. Benedek pápa instruáló tevékenységétől.¹³⁵ Berényi pásztorlevele fontos bizonyítéka arra, hogy a pápai enciklikák nem csupán rövid idő alatt megérkeztek egy magyar egyházmegyébe,¹³⁶ hanem annak püspöke pár hónappal később már értőn és aktualizálva használja papsága megszólítására, a konkrét tartalmat akár szó szerint idézve, akár a főbb gondolatokat átfogalmazva.

¹³⁵ Bár nincs közvetlen összefüggés, mégis megemlítem, hogy XIV. Benedek az 1742-ben kiadott *De fide* bullája III. pontjában tárgyalja a purgatorium kérdését. *BENEDICTI PAPAE XIV. Bullarium, Tom. I.*, (11. j.), 169.

¹³⁶ Az 1740. december 3-án kiadott dokumentumot 1740-ben iktatják a pécsi püspökség egyház-kormányzati iratai közé, annak ellenére, hogy a nyomtatott iraton az 1741-es évszám szerepel. *Pastoralis Benedicti XIV. ad Praelatos ecclesiae*, PPLt 1740, 32.

Hernády Judit

A liturgikus év ciklusformáló szerepe Koháry István költészetében

A barokk udvari költészet alkotói közé sorolt Koháry Istvánt lényegében kivétel nélkül élete nehéz, keserű helyzetei ösztönözték versírásra:¹ a meditációs műfaj prózai szövegeihez hasonlóan a költő meditatív beállítottságú versei is egy-egy válsághelyzet eredményeképpen születtek meg.² Mivel Koháry tanulmányait jezsuita oktatási intézményekben végezte, joggal feltételezhető, hogy a műveiben előtűnő didaktikus tartalmak érzékletessé és személyessé tételét Loyolai Szent Ignác és az ő munkássága nyomán kibontakozó jezsuita meditációs irodalom alkotásai is inspirálták.³ Koháry esetében az elmélkedés és a vallási áhítat formáinak összekapcsolása arra mutat, hogy számára a „versfaragás” – a szerénykedő szerzői megjegyzésekkel ellentétben – nem csupán „üdümulatás”, hanem a lelkigyakorlatok szerepét is betöltő metódus volt.⁴

Koháry több évig raboskodott Thököly Imre fogságában, így nem meglepő, hogy börtönévei meghatározó élményt jelentettek számára, s hogy líráját is főként börtönköltészetként volt szokás megközelíteni.⁵ A rabság idejének verstermését a költő első nyomtatásban megjelent kötete tartalmazza (*Sok obáltás közben [...]*

¹ LŐKÖS István, „Üdü mulatás közben szerzett versek”: *Koháry István költészetéről = Végvár és társadalom a visszafoglaló bábóruk korában (1686-1699)*, szerk. BODÓ Sándor, SZABÓ Jolán, Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989, 270–271.

² TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Budapest, Universitas, 1997 *Historia litteraria*, 3), 153–154.

³ Vö. GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, *Studia Universitatis Babes–Bolyai: Theologia Catholica Latina*, 2000/1, 136–137.

⁴ A költemények ehhez szorosan kapcsolódó terapeutikus jellegét Laczházi Gyula emelte ki. LACZHÁZI Gyula, *Dietetika és költészet a XVII. században = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE, 2005, 11.

⁵ VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973, 501–513; CSANDA Sándor, *Koháry István börtönverseinek keletkezése*, *Irodalmi Szemle*, 1986, 361–371; KOVÁCS Sándor Iván, *Keckemét mecénása: A költő Koháry István*, *Forrás*, 2000/2, 68–75. Vö. MARÓTHY Szilvia, *Börtönben kobolt versek, versekben kobolt börtön: Koháry István költészetéről = Tév/hit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 9.

szerzet Verseke, 1720),⁶ melynek első füzetét két szorosán összefüggő, noha egymástól szöveges és tipográfiai elemekkel jól elhatárolt ciklust foglal magába. A lineáris rendben egymásra következő, kronogramokba rejtett évszámok tanúsága és a kötetberendezés módja szerint az alább elemzendő versciklus – az említett társ-ciklussal együtt – a börtönének költészetének időben legelső, az 1683–84-es esztendőkhöz tartozó rétegét képezi.⁷ A *Rabságban heverve, bánat műhelyében járva, benyélés távoztatására kobolt versek*⁸ a megelőző ciklus első pillantásra véletlenszerűnek tetsző belső rendjével ellentétben világosan kivehető logikát követ: a liturgikus évkör valós idejüként feltüntetett ünnepeire való reflektálás válik a versfűzér fő ciklusszervező elvévé. Dolgozatomban ezért arra a kérdésre keresem a választ, hogy a költő a második versfűzér esetében a világi és liturgikus ünnepekre való hivatkozásokat hogyan használta fel a cikluskompozíció megkonstruálása során.

Mínthogy az egyházi év ünnepeinek megtartása nemcsak az üdvtörténet egyes mozzanataira való visszaemlékezés funkcióját töltötte be, hanem a vallásos ember számára a megváltás eseményét is jelenvalóként mutatta fel,⁹ eleve az ünnepek teológiai és valláserkölcsi vonatkozásainak aktualizálására és személyessé tételére ösztönözte a híveket. Ismeretes Koháry buzgó vallásossága,¹⁰ így a liturgikus év egyes aktuális ünnepeire való reflexiók versszövegekbe építése nem tűnik meglepőnek, mindazonáltal a korszak magyar nyelvű műköltészetében nem volt szokványos eljárás. Az is lehetséges, hogy a költő számára a korszak népszerű jezsuita meditációs kiadványai jelentettek ösztönzést, a jezsuita szerzők által írt meditációs irodalomnak ugyanis egyik kedvelt kiadványtípusát alkották a naptári szerkezet beosztását, vagy valamilyen egyéb időbeli tagolást követő nyomtatványok. Vásárhelyi Gergely például az egyházi év ünnepnapjainak rendjéhez kapcsolta prózai elmélkedéseit.¹¹

⁶ *Régi Magyar Költők Tára, XVII/16: Rozsnyai Dávid, Kobáry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Budapest, Balassi, 2000, 51–210. A továbbiakban: RMKT XVII/16.

⁷ A versek születésének sajátos körülményei és a késői kiadás miatt nem tudhatjuk, hogy az ily módon megadott, a szerzés idejét jelölő évszámok mennyiben tekinthetők hitelesnek.

⁸ RMKT XVII/16, 84–109.

⁹ RADÓ Polikárp, *Az egyházi év*, Budapest, Szent István Társulat, 1957, 6–8. Az egyházi évről általában: 5–14.

¹⁰ E vonatkozások kapcsán lásd az alábbi kötet tanulmányait: *Koháry emlékkönyv*, szerk. KOZICZ János, KOLTAI András, Budapest–Kecskemét, Piarista Rend Magyar Tartománya, 2015.

¹¹ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom*, (2. j.), 44–46.

Mint látni fogjuk, Koháry ciklusában Újév napjától egészen Pünkösdig haladnak párhuzamosan az üdvtörténet eseményei és a megszólalót érintő külső-belső történések, vagyis a lírai reflexiók a két egyházi liturgikus kör közül a Hetvenedvasárnappal (*Septuagesima*) kezdődő és a Szentháromság vasárnapjával (*Festum Trinitatis*) záruló húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódnak, bár a versciklus valamivel korábbi időponttal, január elsejével indít.¹² A ciklusszerkezet kialakításában három katolikus (Hamvazószerda, Húsvét és Pünkösd) és két világi ünnep (Újév, Farsang) vesz részt, a verscímeekben csupán a határpontokként felfogható ünnepnapok szerepelnek, ezek mellett azonban a szövegekben egy-egy időszakra vonatkozó utalás is megjelenik (Vízkereszt hete, illetve a farsangi és böjti időszak).

A hosszú cikluscím három, a múlt, a jelen és a jövő síkjait egyaránt magába foglaló aspektusra hívja fel az olvasó figyelmét: elsőként a költemények létrejöttének háttérében álló konkrét, külsődleges élethelyzetre utal, majd egy metaforikus szerkezetben ennek benső, lelki kihatását nevezi meg, végül pedig a versszerzés célját is meghatározza. A ciklus két kiemelt fontosságú darabja közül az első az Újévkor (illetve Vízkereszt hetében) íródott nyitó vers (*Job részét kenjeremnek...*, RMKT XVII/16, nr. 30). A polgári Újév január elsejétől való számítása Magyarországon csak a Gergely-naptár bevezetése után, a 17. század folyamán vált általánossá, előtte az év kezdete december 25. volt.¹³ Az egyház a világi szokások ellensúlyozásaképpen a napot Krisztus körülmetélkedésének ünnepévé avatta, amivel a mértékletesség fontosságára hívta fel a hívek figyelmét.¹⁴

Noha a verscím a világi ünnepre utal, beszélője mégsem az újévi mulatozásoknak megfelelő tónust használ, hanem a korabeli vallásosság egyik – a négy végső dolog témájához is szorosan kötődő – megközelítésmódját követve az idő mulandóságát tematizálja, vagyis a megelőző ciklus záró darabjának gondolatmenetét folytatva a világi ünnepet a vallási orientáció alapjául szolgáló tartalommal tölti meg. Ez utóbbival ellentétben azonban e költemény alanya már kifejezetten személyes hangon szólal meg. A felütés nemcsak az alapszituációt vázolja fel, de az egész cik-

¹² Vö. RADÓ, *Az egyházi év*, (9. j.), 5.

¹³ PAP Ferenc, *Az egyházi év*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 163–164. A népnyelv január elsejét kiskarácsonynak nevezte. Az egyházi év advent első napjával vette kezdetét. BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd: A nagyünnepök hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, Szent István Társulat, 1973, 131.

¹⁴ PAP, *Az egyházi év*, (13. j.), 165. A 20. században a naptárreform folyamán e napot Szűz Mária istenanyaságának ünnepnapjává tették meg. *Uo.*, 167.

lus alaphangoltságát is megadja: a lírai szubjektum az isteni büntetés áldásos hatásának köszönhetően, a börtön magányos csendjében saját múltja felől gondolkodik, az idő múlása, a végesség gondolata vizsgálódásra, személyes számvetésre készíti. Az elmélyült mentális tevékenység, az elmélkedés mozzanata tehát már a ciklus kezdőpontján erőteljesen hangsúlyozódik. A folytatásban az önvizsgálat konkréti- zációja már bűnvallás formájában megy végbe, a vallomástevő a világiasság vétké- ben találja magát bűnösnek („szolgáltam világnak, mint sem Istennek”), amit a későbbiek folyamán különféle szempontokból megközelítve, az értelmi tevékeny- ség segítségével próbál meg legyőzni. E cél eléréséhez azonban a keresztény tanítások szerint elengedhetetlen az érzésvilág megtisztítása, ami a bűnbánat őszinte átélése révén történhet meg.¹⁵ Erről viszont a versalany meglehetősen szűkszavúan, csupán egy strófányi terjedelemben szól. A vers bevezető szakaszában tehát a penitencia gyakorlásának stációi az újév felkeltette gondolatok nyomán bontakoz- nak ki, kijelölve a megszólaló alapvető lelki diszpozícióját, mely – mint látni fogjuk – az egész ciklusra rányomja bélyegét.

Az alaphangoltság felmutatását követően a világi állapotok (ifjúság, testi erő) és javak (gazdagság, tisztségek stb.) mulandóságának konstatálása jut szóhoz, benső és külső részelemeket egyaránt számbavevő módon. A *vanitatum vanitas* gondolat- körében mozgó szakasz az embertársak, barátok halálával való szembenézés útján jut el a saját halál elkerülhetetlenségének tételezéséhez. A költemény szerkezeti felépítésében fontos szerepet tölt be két-két kérdés-válasz formájában megfogal- mazott rész (a 11–12. és a 16–17. strófák), melyekben az adott témához igazodva először a dologi világ elemeinek eszkatológiai szempontból tekintett haszonta- lansága, majd az emberi személyek halállal szembeni tehetetlensége fejeződik ki:

Lészek ha törében, esem ha kezében, valyon ki segíthet,
az midőn fojtogat, engemet nyomorgat, jót velem ki tehet,
lőtt mérges nyilatúl s éles kaszájátúl kicsoda őrizhet?

Oltalmát senkinek, sem hasznát semminek akkor nem vehetem,
mindentül megválnom, kelletik távoznom, könnyen elvélhetem,
azért életemet s már elmúlt üdómet árnyéknak hihetem.¹⁶

¹⁵ Pázmány szavaival: „Mert, *In amaritudine animae*, lelkünk keserűségével; *Corde contrito*, szívünk töredelmességével: *Animo contrito*, *Spiritus contritione*, belső lelki fájdalmakkal, kell lenni az igaz penitenciának”, PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, VI, Budapest, M. Kir. Tud.-Egyetem, 1903, 546.

¹⁶ RMKT XVII/16, 85–86.

A korszak két kedvelt témája, a *vanitas* és a *memento mori* gondolata a költeményben úgy fonódik össze, hogy együttesük mintegy a további ciklusdarabok teoretikus hátterét is megalkotja. E két, sokszor szorosan összekapcsolódó témakör különösen népszerűvé vált a barokk vallásos irodalomban.¹⁷ Már középkori kódexeink is bőségesen tartalmaztak olyan szöveghelyeket, melyek a halálirodalom körébe sorolhatóak.¹⁸ A középkori halálról szóló elmélkedések és *ars moriendák* a barokk idejének is kedvelt vallásos olvasmányai voltak, folyamatosan újabb és újabb átdolgozásaik,¹⁹ költői megformálásaik láttak napvilágot.²⁰ Ilyen volt például a magyarul 1612-ben megjelenő, Szent Bernátnak tulajdonított könyvecske (*Szent Bernát világosvölgyi apátúrnak Az jó életnek módjáról való könyve*), amelynek több fejezete is említi a halállal kapcsolatos éberség és készülés fontosságát: „Azért akarta az ur Isten mi előttünk eltitkolua lenni az utolsó órát, hagi mindenkor ébren legiönk, hagi midön asztot nem láhattiuk, minden nap reá készülliönk.”²¹ De ezek közé sorolható a jezsuita Tarnóczy István népszerű *Holtig való barátság* (1680 k.) című könyve is, mely a haldoklók és a mellettük tartózkodó emberek számára adott különféle tanácsokat.²² Pázmány Péter *Az halálról* című szentbeszéde a halálról való korabeli vallásos gondolkozásmód kiváló összegzője, de azt is meggyőzően demonstrálja, hogy a sztoikus tanítások – főleg Seneca egyre növekvő népszerűségének köszönhetően²³ – milyen mélyen beépültek a kereszténység halálról alkotott felfogásába.²⁴ A korszak meditatív költészetének és az irodalmi emblematikának is egyik reprezentatív témáját képezte a világi állapotok és létezők

¹⁷ LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori = A magyar irodalom története, I*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 410–421; André CHASTEL, *A barokk és a halál = Uő, Fabulák, formák, figurák: Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1984, 95–114.

¹⁸ SZABÓ Flóris, *Források kódexeink halál-szövegeibe*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 681–690.

¹⁹ Például Sárkány György, Síbolti Demeter és Vidos Lénárd 1632-ben Gyulafehérvárott megjelenő művei. S. SÁRDI Margit, *Ars moriendi és a meghalás gyakorlata = Lélek, halál, túlvilág: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Budapest, Balassi, 2001, 474, 487.

²⁰ LACZHÁZI, *Vanitas*, (17. j.), 410; CHASTEL, *A barokk és a halál*, (17. j.), 102.

²¹ *Szent Bernát világosvölgyi apátúrnak Az jó életnek módjáról való könyve*, kiad. T. FEJES Ildikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 1), 141.

²² KÓNYA Franciska, „Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgálátnál”: *Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében = Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 133–144.

²³ LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 265–266.

²⁴ PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái, VII*, Budapest, M. Kir. Tud.-Egyetem, 1905, 439–459.

mulandósága.²⁵ A haláltáncműfaj is ekkortájt ért népszerűsége csúcspontjára.²⁶ Nem hagyható említés nélkül a 17. század folyamán sorra megjelenő katolikus énekeskönyvek (*Cantus catholici...*, 1651; *Cantionale catholicum...*, 1676) korpusza sem, mivel ezek igen nagy számmal tartalmaztak halottas énekeket. Illyés István műve, a *Soltári énekek és halottas énekek* (Nagyszombat, 1693) pedig ezeken és a zsolttárfordításokon túl egy *A jól meg-halásboz való készület* című rövid prózai írást is magában foglalt. A halált és a világ állhatatlanságát gyakorta tematizáló Koháry kezében bizonyosan megfordult néhány a fent elősorolt művek közül, de mint gyakorló katolikus a főként virrasztások és temetések alkalmával használt halottbúcsúztató énekek motívumkincsét és frazeológiáját is jól ismerhette.

A végesség tudatosításával kezdődő ciklus első nagyobb szövegegységében (RMKT XVII/16, nr. 30–34) mindvégig a komor tónusok dominálnak. Noha szövegszerű utalást Krisztus körülmétkedésének ünnepére (január 1.) nem találhatunk, minthogy a megszólaló az újév napjához az idő múlásának gondolatát kapcsolja, mégis úgy tűnik, hogy annak lelki tartalma közrejátszik a halálemelkedésre következő ciklusdarabok tematikájának kialakításában, hiszen azok lényegében a külső ember világi kötődéseinek lelki lemetszésére tesznek kísérletet. Pázmány prédikációjában az ünnep jelentését magyarázva képletesen a szív bőrének metéléséről beszél, Krisztus példája ugyanis a testi körülmétkedés vállalásával a lelki körülmétkedés szükségességére is felhívta a figyelmet. Ez egyet jelent a régi ember levetésével, illetve azzal, hogy az új ember a szív világi kötelekeit elmetélve a mulandó javaktól „megüresedjen” és a világi jók „csalogató egérfogóját” elkerülje.²⁷

A hangvétel az *Ez világot senki...* (RMKT XVII/16, nr. 31) című verstől kezdve személytelen megszólalásmódrá vált át, egyúttal a beszélő nézőpontja is megváltozik, az introspekció helyét átveszi a kifelé forduló vizsgálódás, miközben a szövegegység filozofikus és moráldidaktikus darabjai a földi siralomvölgy tételének megfelelően szólnak az emberi élet evilági tényezőiről. A bánat egyetemes létállapotként, az emberi élet alapélményeként való interpretációja²⁸ éppúgy e sorba

²⁵ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2009, 131–163.

²⁶ LUKÁCSY Sándor, *Magyar haláltáncok*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 111–137.

²⁷ PÁZMÁNY, *Összes munkái*, VI, (15. j.), 207–211.

²⁸ JELENTIS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979 (Memoria saeculorum Hungariae 3), 351–364.

illeszkedik, mint a világi javak és örömök könnyen változó, ellentétébe forduló és veszendő természetének és a szerencse állhatatlanságának bemutatása. Az utóbbi kapcsán fontos megjegyezni, hogy a barokk idején a szerencse szó még a jó- és balszerencse jelentéseit egyaránt magában hordozóként volt használatos. Irodalmi művekben gyakran éltek a fogalom megszemélyesítésével, Fortuna istennő kétarcúságára helyezve a hangsúlyt: a világ jelenségei – ideértve az emberi élet történéseit is – kiválóan alkalmasnak bizonyultak a szerencse kettős természetének érzékletes szemléltetésére.²⁹ A szerencse-tematika Koháry lírájában betöltött kulcsszerepét jelzi, hogy a ciklust magában foglaló kötet kiemelt pozícióba helyezett és a szerző nevét akrosztichon formájában felfedő második verse a lírai szubjektum rabságba kerülését is a szerencse állhatatlanságának élő bizonyságaként, meggyőző példájaként mutatja fel.

De a fent említett világi dolgok körébe tartozik a vitézi élet is: noha a végvári katonaság életét a hadakozásban gyakran fáradozó Koháry, Fülek várkapitánya erőteljes szimpátiával ábrázolja, leírása mégis a világi fáradozás rajzát adó, negatív színezetű keretbe ágyazódik.³⁰ A verscsoport egészét tekintve megállapítható, hogy a látszólag személytelen vonatkozású darabokban is világosan érzékelhető a szerző személyes érdekeltsége, motívumai mögött kiolvashatóak az indirekt életrajzi utalások. E mozzanatok a szakaszt záró költemény személyes keretbe helyezett, de általánosságban mozgó fejtegetéseiben összegződnek; a gazdagság, uraság, méltóság és katonaság versekbe szőtt motívumai mind egyértelműen kapcsolódnak a mű beszélőjével szoros átfedésben lévő szerző alakjához. Vagyis e szövegegység (RMKT XVII/16, nr. 31–34) a ciklusnyitó vers gondolati alapvetését alkalmazva járja körül a rabságban szenvedő megszólaló egykori, bevallottan világias életmódjának jellegzetes elemeit, méghozzá a célból, hogy ily módon érvénytelenítse hozzájuk kötődő ragaszkodását. A negatív aspektusok szemrevételezésének célja tehát az evilági élet mint létállapot mibenlétére való ráébredés (és ráébresztés), ami maga után vonja a rossztól való eltávolodást. E világi tényezők átértékelésében pedig éppúgy érvényesül a kereszténység tanítása, mint a sztoikusok etikai irányultságú útmutatása.³¹ Az antik filozófia gyakorlatai és barokk kor egyik legfontosabb

²⁹ Gottfried KIRCHNER, *A fortuna-téma profán értelmezése = Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József, Szeged, JATE Press, 1997, 267–271.

³⁰ A költemény történeti vonatkozásaihoz lásd MERCS István, *Labanc költő kuruc fogságban: Koháry. István labancsága a Thököly-fogságban = Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013, 33–55.

³¹ Pierre HADOT, *A lélek iskolája: Lelki gyakorlatok és ókori filozófia*, Budapest, Kairosz, 2010.

lelkiségi írása, Loyolai Szent Ignác *Exercitium spiritualéja* között felfedezhető belső kapcsolat³² ugyanis nem független attól a tényezőtől, hogy a Szent Ignác-i módszer szervesen kapcsolódott a középkor meditatív hagyományához.³³

Fontos még kiemelni, hogy a ciklus első felére jellemző, sötétnek tetsző világlátást már itt árnyalják, illetve ellensúlyozzák bizonyos elemek, amelyek egyúttal a következő szövegegység hangulati váltását is előkészítik. E pozitív momentumok közé sorolhatóak az etikai maximák megfogalmazásai, a tiszta lelkiismeret örömeinek és az isteni gondviselésbe vetett hitnek a szóhoz juttatása, továbbá a vitézi harcok eszkatologikus jutalmának tételezése (amennyiben Isten nevében történik a küzdelem).³⁴

Míg az előbb említett mozzanatok a vallásos életvezetés egy-egy lehetséges elemét mutatják fel, addig az első és a második szövegegység határpontján álló, átkötő szerepű költemény a világi mulatságok egyik fontos alkalmát, a farsangi ünneplést mutatja be (*Haj ki, bánat...*, RMKT XVII/16, nr. 35). A farsangi időszak Vízkeresztől a Hamvazószerdát megelőző napig, vagyis Húshagyókeddig tartott, s az önfeledt mulatozás, a bálók, lakomák idejének számított.³⁵ A megszólaló imaginatív képessége segítségével idézi meg lelki szemei előtt az ismert farsangi tevékenységformákat, hozzátéve, hogy ő maga nem akarna farsangolni, csupán az időmulatás kedvéért, a lelkén elhatalmasodó bánat érzését elűzendő fog hozzá az ünneplés megszokott rendjének rögzítéséhez. A bánat elűzésének kísérlete azonban kudarcba fullad: a felejtés sikertelennek bizonyul, úgy tűnik, hogy a képzelet ereje önmagában nem képes hatástalanítani a fizikai-lelki nyomorúság élethelyzetéből fakadó emóciókat. (A vers beszélője a farsangolás egyházi viszonylatban rossz szemmel nézett szokását azonban nem kárhoztatja, annak itt inkább csak elégtelensége fejeződik ki.)³⁶ A farsangverssel zárul az a kifelé forduló attitűdű szövegegység,

³² *Uo.*, 11.

³³ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Budapest, Universitas, 2002, 22–23. Szent Ignác meghatározása szerint „lelkigyakorlatnak mondható minden tevékenység, amely a lelket előkészíti és alkalmassá teszi arra, hogy eltávolítson magától minden rendetlen hajlamot, és miután azokat eltávolította, keresse és megtalálja az isteni akaratot, hogy életét aszerint rendezze és a lélek üdvösségét elnyerje.” LOYOLAI Szent Ignác, *Lelkigyakorlatok*, Kecskemét, Korda, 2011, 63.

³⁴ A vitézi élet kapcsán szembeszökőek a vers Balassi-reminiscenciái is. Vö. MERCS, *Labanc költő*, (30. j.), 35–49.

³⁵ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I.*, Budapest, Szent István Társulat, 1977, 139; PAP, *Az egyházi évszék*, (13. j.), 191; 201. A farsangi népszokások kapcsán lásd BÁLINT, *Karácsony*, (13. j.), 176–177.

³⁶ Vö. BÁLINT, *Karácsony*, (13. j.), 174. Illyés András egyik ötvenedvasárnapi (*Quinquagesima*) prédikációjában például arra inti a híveket, hogy a farsangi időszakra jellemző mulatozásnak és

melyben a világi javak és kívánatos állapotok változandóságának és megbízhatatlanságának gondolata artikulálódik.

A következő szakasz nyitó alkotása, a versfüzér centrális szerepű darabja (*Hamvas szerdát érve, hamvat ámbár fejemre nem véve, már elbittertem, hamuvá és porrá válik testem, nem kell tehát bizlalnom, sőt bötölésre kell fognom*, RMKT XVII/16, nr. 36) visszakanyarodik a ciklus első költeményének személyes és introspektív megközelítésmódjához. A vers címe, a hamu és a por említése halálelmélkedést ígér,³⁷ s már itt előrevetíti a mű gondolati tengelyében álló fő ellentét mibenlétet, amelyet a magatartásmód síkján az a kétféle attitűd fejez ki, amit egyrésről a hizlalás, a testi vágyak korlátlan kielégítése, másrésről pedig a böjtölés, a világi élvezetek kiélésének kordában tartása jelent. A költemény jelentésszerkezete tehát a Hamvasószerdához kötődő vallási tartalmakhoz igazodik, bár magáról a böjtről, annak konkrét testi és lelki-szellemi vonatkozásairól nem szól, mégis annak lelkisége tükröződik a megközelítésmód sajátosságaiban: Koháry szövege az önvizsgálat, a helytelen vágyakozás, a szív és a világ hiábavalóságainak kapcsolatát tematizálja.³⁸ A böjt kapcsán még megjegyezhető, hogy a ciklus egyéb helyein a raboskodó beszélő kényszerű böjtjéről is említést tesz: a börtön egyik legkínzóbb fizikai hatása számára az éhezés, a kenyéren és vizen való élés, ami a szigorú böjti táplálkozás formája is volt.³⁹ (A záró versekben, a Húsvétot követő időszakban a remélt változások pedig éppen ilyen jellegű enyhülést helyeznek kilátásba, a főtt ételhez jutás ígéréteben.)

A felütés a költemény hanghordozását a reménység színével tölti meg, s ennek demonstrálása, nyomatékosítása történik meg a kilenc versszaknyi terjedelmű első szerkezeti egységben. A rabság és szabadság állapota közötti kibékíthetetlen, éles ellentétet az átélő alany pszichikai életének kontrasztba állított tapasztalatai érzékeltetik, majd a beszélő gondolatmenete hirtelen fordulatot vesz, és egy egyetemes érvényű kérdésfeltevésbe torkollik:

Éppen csak azt tudnám, s fölöttébb akarnám mostan feltalálni,
micsoda sorsában lehet szabadságban az embernek élni,
vígán és örömben min lehet éltében méltán örvendezni.

„bolondságnak” ellene mondjanak. ILLYÉS András, *Megrövidítettet íge, Az az vasárnapi prédikációknak könyve...*, Első rész, Bécs, Sischowitz Mátyás, 1696, 323. (RMK I. 1485)

³⁷ A 9–10. század folyamán terjedt el a hamvazkodás szokása (*impositio cinerum*), a hívek hamuval vagy porral való meghintése Hamvasószerda idején. A homlokra hamuval rajzolt kereszt a mulandóságra hívta fel a figyelmet. PAP, *Az egyházi év*, (13. j.), 199.

³⁸ Vö. PAP, *Az egyházi év*, (13. j.), 193–195. A böjtről lásd még RADÓ, *Az egyházi év*, (9. j.), 98–99.

³⁹ BÁLINT, *Karácsony*, (13. j.), 183; RADÓ, *Az egyházi év*, (9. j.), 100–101; PAP, *Az egyházi év*, (13. j.), 196.

Embert mert szívében s akár mi ügyében éri szomorúság,
világnak hivsága, szíve kívánsága majdan merő rabság,
erősen megköti, s fogságban is ejti, nem kell itt bizonyosság.⁴⁰

A fizikai szempontú megközelítés mellőzése itt Koháry egyik legérdekesebb rabság-interpretációjának enged teret. A vers beszélője ugyanis a külső testet érintő fogolylet síkjáról áttér a lelki világ rabságának vizsgálatára: a börtönben sýnylődő lírai ént éppen rabsága ébreszti annak tudatára, hogy az igazi szabadság és az igazi rabság nem az anyagi test szintjén értelmezendő, hanem sokkal inkább az elmét és a szívet érintő, az emberi tudatot átható valóság. A rabság konkrét életbeli helyzetének tropologikus hasznosítása, metaforává formálása, s a tárgyalásmód filozófiai síkra való áthelyeződése egyúttal a kínzó jelentől való eloldódást is maga után vonja.

A lelki tényezők logikai kapcsolatát a szöveg így határozza meg: a szív kívánsága létrehozza a szív rabságát, ami a szív ínségéhez, nyomorúságához vezet. A lírai én személyes vallomása a lelki rabsághoz vezető vágytevékenységet közelebbről is meghatározza: rossz indulatokról és rút vágyódásokról beszél. Ennek következtében a megköötözöttség (mint a szabadság ellentéte) válik az érzelmi élet domináns vonásává. Koháry itt tehát vallási megalapozású magyarázatát adja az emberi lélek általában vett szenvedéseinek, fájdalmas tapasztalatainak.

Míg a szív az ember belső lelki terét képviseli, addig a műbeli világ nem csupán az egzisztencia külső tevékenységi területét jelöli, hanem egyúttal a mennyek országával szembenálló, az ördög hatalma alá vetett valóság jelképe is. E két terület határmezsgyéjén áll a test, mely a versben – platonikus hatást tükrözve – egy térbeli konstrukcióval, a tömlőccel azonosítódik. A börtön valóságos terének képzete így formálódik át a költő – egyszerre pszichológiai és teológiai szempontú – helyzetértékelésének értelmezési elemévé. A költemény második felében azonban már a filozófiai nézőpont kezd dominálni, amit különösen szembetűnővé tesz, hogy az alkalmazott igealakok a filozófiai értekezések stílusát idézik (*tudni, feltalálni, tagadni, vélni, ítélni, binni, vizsgálni, gondolni, megmagyarázni, számbavenni* stb.). Ezért nem tekinthető esetlegesnek, hogy a szakaszt záró végszó éppen egy a sztoikusok által gyakran használt és mélyen elítélt tartalommal bíró melléknév, az *esztelen*. Tudjuk, hogy a böjti időszak az önmegtartóztatás mellett az önvizsgálat ideje is volt. Úgy tűnik

⁴⁰ RMKT XVII/16, 98.

tehát, hogy itt ismét a keresztény elmélkedésnek az antik lelkigyakorlatok eszköz-készletével való kiegészüléséről beszélhetünk.⁴¹

Továbbá a keresztény és sztoikus megközelítésmód a halandóság tudatosítása során is egymást erősítően funkcionál: a halál réve felé tartó léleknek a test romlandó voltát a böjti napok idején mindenképpen szükségesnek tűnt tudatosítania, hiszen ez jelent meg a testi élvezetek korlátozásának fő indokaként. A üdvözülés eszkatologikus perspektívájából tekintve a testi szabadság hiánya is eljelentéktelenedik, sőt a fizikai szabadság mint a rossz felé való haladás egyik legfontosabb lehetőségfeltétele egyenesen negatívummá minősül át.

A halál itt kevésbé hangsúlyozott gondolata a számadás elkerülhetetlenségének állításával egészül ki. Abban a szakaszban, amelyben a vers szövege az olvasóval a túlnani nézőpontból relevánsnak számító kérdéseket megismerteti, a kérdés és a vizsgálódás már a lírai szubjektum külsődleges és benső magatartásmódjára irányul. A számadásra való készület szükségessége a bűnbánat gesztusát vonja maga után, mivel csak ezáltal juthat el az egyén a lélek nyugodt állapotába. A költemény volta-képpen zárlatát még egy három versszaknyi terjedelmű, Krisztust megszólító könyörgés követi, melyet már a Húsvét napjának öröme és bizakodása tölt meg, vagyis a verskezdetben említett, farsangi profán mulatozás a záró strófákban a Feltámadás ünnepének képében találja meg szakrális megfelelőjét.

A versfűzér folytatásában, a várakozás beteljesüléseként a Húsvét öröme artikulálódik: *Előljűt az Húsvét, örülyünk, vigadgyunk, hálákat is adgyunk Istennek* (RMKT XVII/16, nr. 37). A farsangvers párdarabjának tekinthető költemény az előbbi evilági örömeivel szemben a szent öröm példáját mutatja fel, a megszólaló immár nem az evilági terhek könnyebbülése, hanem a lélek megszabadítása felett örvendezik. Meggyőződése szerint ugyanis egyedül az ördög fogságának legyőzése juttathatja az embert az igazi szabadság birtokába:

Húsvéti bárányunk, ha nincs is aranyunk, hozhat nagy örömré,
undok bűneinkből s lelkünk veszélyéből vihet üdvösségre,
szabadságot nyertünk, tértünk, léptünk s értünk halálból életre.⁴²

A versben formailag a mise alatt is elhangzó Alleluja ismétlő, halmozó alakzata jut kiemelt szerephez.⁴³ A megelőző ciklusdarab egyetemes emberi perspektívája

⁴¹ A lelkiismeretvizsgálat a jezsuita meditációs gyakorlatoknak is egyik fontos részét képezte. TŰSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom*, (2. j.), 36–38.

⁴² RMKT XVII/16, 101.

⁴³ Vö. RADÓ, *Az egyházi év*, (9. j.), 114.

érvényesül itt is, de a beszélő már mintegy felülnézetből tekint a korábban taglalt lelki-szellemi tényezőkre: Húsvét ünnepének teológiai tartalma révén Krisztus megváltói tettének jelentőségére helyeződik a hangsúly, vagyis mindarra, ami az emberi létező számára a lelki rabságtól való megszabadulást lehetővé teszi. Az ördög, a világ és a test hatalmát legyőző Krisztus ünneplésében a belső ember öröme szólal meg:

Halálnak fullánkját s megvetett hálóját erőtlenné tette,
az irigy ördögnek, világnak s az testnek hatalmát meggyőzte,
láb alá tapodta, s könnyen megrontotta, sőt semmissé tette.⁴⁴

A ciklus e szakaszában tehát a rablét – a bánathoz hasonlóan – univerzális érvényre tesz szert: az evilági létezés struktúráját alapvetően meghatározó tényezőjeként, a világ, az ördög és a test metszéspontjában jelenik meg. A Húsvét öröme egyrészt relativizálja és eljelentékteleníti a raboskodó lírai én számára a fizikai fogság állapótából fakadó szenvedést, másrészt pedig meg is előlegezi a szabadulás lehetőségét, reménnyel és bizakodással töltve meg a lelkét.

Hasonló szerepe van a Pünkösöd érkezését váró költeménynek (*Húsvét után nem soká...*, RMKT XVII/16, nr. 38) is: itt viszont már egyértelműen a külső ember nézőpontja fejeződik ki, a fizikai rabságból való szabadulás reménye jut szóhoz. E ponton tehát újra kifelé, a világ felé fordul a megszólaló figyelme, összhangban az ünnep tartalmának fő mozzanatával: Pünkösödkor az isteni kegyelem kiáradt a világba, a vers beszélője pedig abban reménykedik, hogy amiként télre tavasz következik, úgy élete viszontagságai után is lesz még alkalma örvendezni, ha Isten kegyelme ezt lehetővé teszi.

Miután tehát a ciklus kontextusában a rabság a világias életvezetés miatti büntetésként értelmeződött, a keresztény tanításoknak megfelelően, az évkör aktuális liturgikus ünnepeihez igazodva kerül sor a tipizált módon megjelenített bűnös személy penitenciagyakorlására: a halálra való emlékezés és a bűnvallás (Újév), a világi hiúságok benső átértékelése, a szív rabságának és a számadás elkerülhetetlenségének tudatosítása (Hamvazószerda), végül az ember látszólag reménytelen helyzetét feloldó krisztusi áldozat (Húsvét) és a kegyelem kiáradásának (Pünkösöd) tételezése révén egy olyan ív rajzolódik ki, ami a világias, bűnös ember lelki fejlődésének egyes stációit tipizált és normatív módon mutatja fel.

⁴⁴ RMKT XVII/16, 102.

Meglátásom szerint tartalmi szempontból a versfüzér liturgikus keretben gondolkozó, meditatív hangoltságú szakaszának voltaképpen záró verse a *Minnyájunknak meg kel egyszer halnunk* (RMKT XVII/16, nr. 39). Már maga az univerzális kijelentést megfogalmazó cím is visszaul a ciklusnyitó darabra, szembeszökő azonban a téma újbóli felvetésének immár személytelen, tanító hangneme: a költő az emberi közösség egyik tagjaként szólal meg, összegezve a korábbi ciklusdarabok fejtegetéseit, amit csupán az ember bűnbeesésének mozzanatával egészít ki. Ez utóbbi momentum, azon túl, hogy a tételezett bűnösség eredetére világít rá, a nyitó vers személyes bűnvallási gesztusát is egyetemes érvényű teológiai értelmezési keretbe helyezi. Koháry tehát a ciklus elejére pozicionálta a végképzetet, miközben a záró költeményre hagyta a bűn létezése mögött meghúzódó ok megnevezését. Az ádami bűnbeesés motívumának versbe emelése azért is különösen indokolt, mert a keresztény teológia szerint ebből erdeztethető maga a halál is. A nyitó és záró költemény közös haláltematikája a meditatív szakaszt egyúttal keretes szerkezetűvé is formálja.⁴⁵

A versek benső rendje a Szent Pál-i terminológia olyan fogalmaival is jellemezhető, mint amilyen a térbeliség képzeiteit megidéző belső és külső ember, illetve az idő tengelyén elhelyezhető óember és új ember. Ha a versfüzér felépítésére alkalmazzuk ezeket a fogalmakat, akkor azt látjuk, hogy az első szövegegység (30–35.) a külső ember és az óember jegyében áll: a test halandósága és a külső élet tartozékai és elkerülhetetlen velejárói kerülnek az elmélkedések homlokterébe. Ezzel szemben a rájuk következő két költeményben a megszólaló figyelme már a belső embert érintő kérdések felé fordul, s a lírai én – miután az óember helytelen viszonyulásmódjait és nézeteit a megelőző szakaszban korrigálta – az új ember megszületésének fő akadályozó tényezőjét (a szív rabságát), majd tétjét (az ítéletet) és az ember megszabadulását lehetővé tevő, illetve segítő üdvtörténeti eseményeket (Húsvét és Pünkösd ünnepeit) mutatja be. A *Húsvét után nem sokára majd elől vetődik piros Pünkösd napja* ezután visszatér a külső ember vágyának immár lefokozott, de még érvényesnek tetsző kifejezéséhez, majd a *Minnyájunknak meg kel egyszer halnunk* a külső és belső ember perspektíváját egybekapcsolva a bűnbeesés eseményét és ennek következményeit idézi fel. E sajátos lírai narratíva hatástényezőjeként tehát igen jelentékeny szerepet tölt be az üdvözülés célképzetét szó szerint életbevágó fontosságúvá

⁴⁵ Ez a haláltematikára épülő keret már jelen volt a ciklus ránkmaradt kéziratos változatában is (OSzK, Fol. Hung. 151). Vö. RMKT XVII/16, 599.

avató halandóság-tudatosítás, amely alighanem alapos megfontolásból kifolyólag került éppen a ciklus elmélkedő szakaszának kezdő- és végpontjára (RMKT XVII/16, nr. 30 és 39), mint a megtérés szükségességének legdrasztikusabb argumentuma.

A liturgikus vonatkozású darabok után azonban még két további vers is található: vajon ezek milyen szerepet töltenek be a ciklusszerkezet kialakításában? E liturgikus évkörön kívül álló költemények véleményem szerint már nem tartoznak annyira szorosan a *Sok óhajlás [...] közben szerzett versek* második ciklusához, mint az ezeket megelőzőek. Természetesen élesen nem is választhatóak el tőlük, minthogy a kötetben több szempontból is egyetlen tömbként kezelt első két ciklus közös zárlatát képezik.⁴⁶ A Pünkösd-versben megfogalmazódó remények részleges teljesülését színre vivő *Meg könnyebült már valamintire terbe keserves rabságonnak* a külsődleges lírai narratívát lezárva utal a rab sorsában a közeljövőben bekövetkezendő pozitív fordulatra, így a negatív elemek kapcsán inkább az első, míg a pozitív fejlemények vonatkozásában inkább a második ciklus motívumaihoz kötődik.⁴⁷ Ebben az erőteljesen személyes hanghordozású darabban kerül sor az élethelyzet Isten büntetéseként, ostoraként való értelmezésének némileg részletezőbb kifejtésére is, ennek köszönhetően pedig az említett teológiai keret egyéni nézőpontú alkalmazása is megtörténik. Ezután már csak a benső, reflexív jellegű történések összegzése, illetve a két ciklusbeli vonulat magasabb szempontú egybefogása van hátra: ez megy végbe az *Az fűzfá verseknek bé fejezése* című költeményben, ahol a külső ember sorsának sztoikus elfogadása a keresztviselés üdvtörténeti perspektívát nyitó elemévé formálódik át, amikor a lírai én az egyetemes emberi lét nézőpontjából keres saját sorsalakulása számára is érvényes magyarázó és útmutató példát. A ciklusok eszkatologikus távlatba helyezkedő beszélője így végül az *imitatio Christi* vállalásáig jut el.

⁴⁶ Az egyező versforma és az azonos típusú akrosztichonos szövegalkotás mellett megemlíthető, hogy a kötet lajstromában is egyetlen tömbként szerepel a két ciklus.

⁴⁷ Ezt a feltevést látszik igazolni, hogy a füzet anyagának korábbi, kéziratban fennmaradt változatában (OSzK, Fol. Hung. 151) ez a vers még az első ciklus utolsó előtti darabja volt. Vö. RMKT XVII/16, 599.

Horváth Sándor

Szokrális terek jellemzői a trienti zsinat után a Győri Egyházmegyében

A trienti zsinat határozataival, a török idők zilált állapota nyomán és – nem utolsósorban – a protestánsok ellenében a hitélet átfogó és módszeres megújítása kezdődött a 16. században. Bár a XIX. egyetemes zsinat 1545. december 13-tól 1563. december 4-ig tartott, a megújulás sok évtizeden, sőt csaknem másfél-két évszázadon keresztül valósult meg.

E megújulás néhány jellemző vonását mutatjuk be a szokrális terekkel kapcsolatban a Győri Egyházmegye területéről. Ehhez alapvető forrásaink az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Ezekből Vanyó Tihamér Sopron vármegyére vonatkozóan már elemezte a 17. századi vizitációkat. Ő alapvetően Sopron megye főesperességeiről, a soproniról, a locsmándiról és a rábairól írt.¹ Mostani elemzésünk elsősorban Buzás József 1982-ben kiadott egyházlátogatási jegyzőkönyveket közlő kötete alapján történt.² A terület a Győri Egyházmegye akkori rohonci és németújvári egyházkerületét öleli fel. Ugyanitt olvasható a hegyháti kerületből a dobrai leírás. Földrajzilag a Léka (Lockenhaus, Ausztria) – Rohonc (Rechnitz, Ausztria) – Csákánydoroszló – Szentgotthárd vonaltól nyugatra eső területéről van szó, amelyet nyugatról a Pinkafő (Pinkafeld, Ausztria) – Fölöstöm (Fürstenfeld, Ausztria) vonallal határolhatunk le. A rohonci kerület a Szombathely – Narda – Hartberg vonaltól északra húzódó terület.

A változások léptékét, mértékét a 18. század közepi Batthyány-vizitáció nagyon részletgazdag leírásával érzékeltethetjük.

A szokrális tereknél kiemelt figyelmet kell fordítani a templomokra, ahová a liturgikus események sűrűsödnek. De – amint ezt a canonica visitatiók is tükrözik – a kápolnák, a temetők, az útmenti szokrális emlékek és a haranglábak és -tornyok is a tér megszenteléséhez tartozó részei településeinknek.

¹ VANYÓ Aladár Tihamér, *A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon, 1: Sopronmegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében*, Pannonhalma, 1928.

² BUZÁS, Josef, *Kanonische Visitation 1757 Südburgenland*, Eisenstadt, 1982 (Burgenländische Forschung, 71).

A templomok, kápolnák állapota

A trienti zsinat utáni bő évszázadban a templomok a török pusztítások, majd a harmincéves háború kártételei, valamint a – cuius regio eius religio elve alapján is szított – protestáns–katolikus ellentétek miatt rossz, időnként siralmas állapotban voltak.

A templomok használatát ebben az időszakban alapvetően meghatározta a protestantizmus jelenléte. Voltak templomok, amelyeket a 17. században még a protestánsok használtak, s voltak olyanok, amelyeket már visszakaptak vagy visszavettek a katolikusok.

A templomok állapotát esetenként befolyásolta a harmincéves háború is: az 1621 elején zajló csepregi mészárlást, amely részben a templomok feldúlásával is járt, versben örökítette meg egy bujdosó diák.³

Ugyanakkor a protestánsok is meglehetősen vehemensen védték a templomikat, voltak olyan települések, ahol a katolikus vizitátort nem engedték be, másutt pedig az egyházlátogatást meg sem kísérelték. „Sok protestáns parókiát csak névszerint sorol föl, a látogatást bennük meg sem kísérelte – írta Vanyó Tihamér. Ilyenek a locsmándi főesperességben az 1651-i visitatio szerint Bő, Bük, Csapod, Dasztfalu, Egyházasfalu, Felsőség, Iván, Keresztény, Kisgógánfa, Locs, Nemeskér, Nemesládony, Pórládony, Répctszemere, Sajtoskál, Simaháza, Újkér.”⁴

A templomok fizikailag rossz, többször romos állapotáról a 17. században még gyakran beszámoltak. Például „az Esterházyak kegyurasága alá tartozó községekben is olykor annyira siralmas állapotokat találunk – fogalmazott Vanyó Sopron megye 17. századi viszonyait jellemezve. – De nemcsak az anyagi, hanem a szellemi, egyházi teendőik elintézésében is késedelmes eljárást tapasztalunk. Néhány példa e jelenségekre: Büdöskúton, hol Esterházy Miklós gr. volt a kegyúr, már az 1641. évi visitator említi, hogy a templom rossz állapotban van; ugyanezt mondja az 1651-i is, 1653-ban a község költségén felépült, de még 1680-ban sincs felszentelve! Nagymartonban (1641. Kegyrúr: Esterházy Miklós gr.) a templom romladozó. Szárföldön, Csorna filiáján (kegyúr Esterházy Pál gr.) az 1659-i visitatio szerint a templom teljesen összeomlott, csak a csupasz falak állanak. Szanyban (kegyúr a győri püspök) az 1659-i jelentés szerint ugyanilyen a helyzet; a leeső kövek miatt

³ RAJCSY Mária Mechtilda, *Csepreg irodalmi multja és népköltészeti hagyományai, II*, Soproni Szemle, 7, 1943/3, 188–202.

⁴ VANYÓ, *A katolikus restauráció, 1*, (1. j.), 2.

misézni sem lehet a templomban. De sok dicséretes buzgóságot és áldozatkésztséget is találunk; főként a 60-as és 70-es évek idején sok templomot kijavítottak, másokat újjáépítettek. Pl. a fülesi templomot (1659.); itt a visitorator még a kijavításra megvett anyagot is megemlíti. Az építkezés költségének 1/3-át a templommal nem rendelkező filia, Malomháza fizeti.”⁵

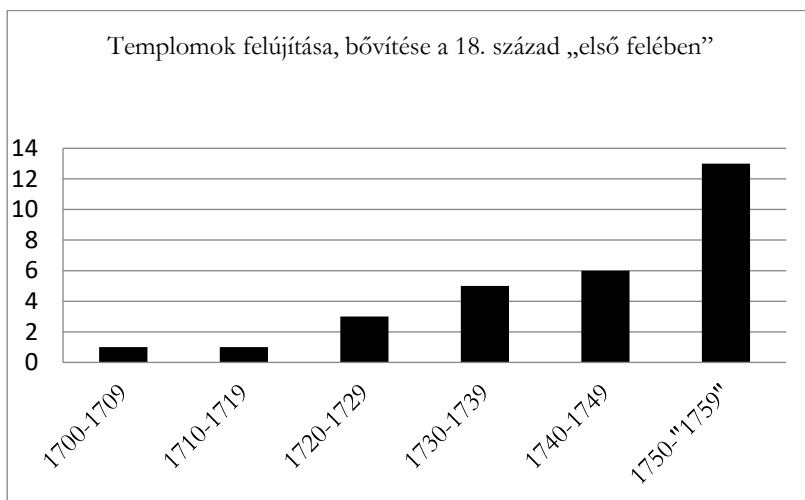
A templomok rendszeresebb felújítása, a romos állapotok megszüntetése alapvetően a 18. század első felében kezdődött. Ha az elsősorban a mai Dél- és Közép-Burgenland területéről készített 1756–1757-es kánoni vizitációt közlő Buzás József féle, már említett kötet településeit nézzük meg ilyen szempontból, akkor a következő települések templomának vagy kápolnájának a felújításáról kapunk hírt az évek növekvő sorrendjében.*

1704: Felsőlvő (ma: Oberschützen) (132. p.), 1715: Dobra temploma ekkor épül (348.), 1720 körül: Kukmér temploma megépült (183.), 1726: Lödös (93.), 1728: Felsőőr (96.), 1730: Gamersdorf temploma megépült (180.), 1731: Kemeten templomában szentély és sekrestye épült a vizitáció kori formájára (288.), 1732: Wollfau temploma a vizitáció kori formáját elnyerte (281.), 1735: Szentpéterfa temploma a tűzvész után új tornyot kap (243.), 1736 vagy 1737: Kirchfidisch templomának a vizitációkor 20 éve volt sekrestyéje (265.), 1739–1741: Punitz temploma kőből épült (172.), 1742: Pusztaszentmihály kápolnája épült meg (180.), 1744: Pusztaszentmihály templomára a fatorony helyett falazott tornyot építettek (175.), 1746–1747: Rábaszentmártonban alapjaiból újjáépült Batthyány Imre jóvoltából (348.), 1747: Beled (319.), 1749: Németújváron visszavették a protestánsoktól (157.), 1751: Németlvő (312.), 1751: Szentmiklós (167.), 1752: Német-szentmihály (74.), 1752: Németcsencs (164.), 1752: Pusztaszentmihály templomát felújították (175.), 1753: Szentpéterfa templomát felújították (243.), 1753: Szentkatalin (253.), 1754: Pokol temploma ekkor épült (329.), 1755: Senteleken a szentélyt nagyob- bították (292.), 1755–1756: Monyorókerék a kuruc-korban a szentélyig lebontott templomot újjáépítették (250.), 1751–1756: Kitzladen temploma a tűzvész után újjá épült 1756: Csém felújítva (41.), 1759: Borostyánkő templomában Nepomuki Szent János oltár készült (151.). Ha grafikonon összegezzük – évtizedenként – a fenti

⁵ *Uo.*, 3.

* A települések nevét napjainkban ismert formában idézzük, nem mindig említjük azok német elnevezését. Ha a vizitációban a település német neve szerepel, azt vettük át. Több idézetünkben is hasonló rendszert követtek a szerzők. Ezzel egyúttal elkerültük, hogy a rendszeres kétnyelvű településnevek „szétdarabolják” a tanulmányt.

felújításokat, jól látható, hogy az évszázad elején ez csak szórványos jelenség, gyakorivá csak a század közepére vált.

E vidék templomokkal, kápolnákkal való ellátottságát jellemzi, hogy a 169 település valamivel több mint egy harmadában (36,7 %) nem volt se templom, se kápolna.

A templomok, kápolnák építészeti minőségét, tartósságát például a tornyok is jellemzik. A katolikus templomok alapvetően toronnyal épültek, s a tornyokban helyezték el a harangot vagy harangokat. A Batthyány-vizitáció idején azonban Aschau kápolnájának nincsen tornya: a magyarázat szerint az erős szelek miatt; de a tető alatt elhelyeztek egy harangocskát.⁶ Ebben az időben a mai Dél-Burgenland területén található templomok és kápolnák közül tizenegynek van fatornya, további tíz pedig teljesen fából épült. A templomok és kápolnák tetőfedő anyaga ekkor e vidéken gyakran zsendely, faszindely, s a fából építettek egy része is zsendelyezett, míg néhányat zsúppal fedtek be. Fatorony állt a csajtai (37.), a sámfalvai (61.), az óvári (70.), felsőlövői (132.), az alsólövői (133.), a jormannsdorfí (134.), a wiessflecki (134.), a sindersdorfí (135.), a punitzi (171-2.) és a miskei (256.) templomokon, néhány más esetben – mint a willersdorfí kápolnán (142.), a goberlingi kápolnán (144.) – a fatorony a templom közepén épült meg. De a kukméri fakápolnának is a közepére épült a torony, s az egész kápolnát zsúppal fedték be (182.); ezt a kápolnát 1720 körül építették a helybeliek (183.). – A mai

⁶ *Uo.*, 144.

napig látható Sámfalva (ma: Hannersdorf, Ausztria) templomán a nyugati homlokzat feletti fatorony, ami huszáratorony, ahogy ma is áll a willersdorfi templom fából készült huszártonya is. Ilyenek lehettek a templom tetejének közepén felhúzott fatornyok Goberling és Kukmirn településeken is.

Fakápolnája volt Bándolynak a Plisivicán (112.), szalmával fedetten Podlernek (113.), szintén zsúpos fedésű fakápolnája volt Újhegynek (171-2., 179.), zsindegyel fedték az ollersdorfi, a stinatz, valamint az oláhcklányi fakápolnát, míg a grabensachteni (=grafenschacheni, azaz árokszállási) fakápolna tetőfedő anyagát nem jegyezték fel (362.).

Sopron megye 17. század második felére jellemző adatait vizsgálva Vanyó Tihamér ugyanakkor azt állapította meg, hogy: „A tető többnyire zsindegyel fedett, de a 60-as és 70-es évek újjáépítései után egyre gyakoribbá válik a cseréptető, bádoggal tetőről csak egyetlen alkalommal találtunk említést. Többször előfordul, hogy a templom egyik része cserép, a másik zsindegyetűs. Pl. Okán (1674) és Oszlopon (1641) a tetőzet felerészben zsindegyelből, fele részben cserépből van. Ruszton (1674) a szentélyt cserép, a templom többi részét zsindegyel fedi.”⁷

A tornyokat illetően pedig Vanyó így összegezte: „Eleinte még elég sok fatornyot találunk, legtöbbször különálló haranglábként. Néhol a község közepén gerendára erősítették a harangot (különösen ha a templom a falun kívül feküdt), máshol az iskolában volt.”⁸

A templomok, kápolnák épületelemeit vizsgálva meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a 18. század közepére ezekben jelentős százalékbán téglapadozatot használtak. A Buzás által közölt dél-burgenlandi területen huszonhét téglapadozatú templomot, kápolnát írtak össze, míg csupán kettőnél jegyezték meg, hogy kőpadló van bennük. Azonban nagyon sok esetben nem utalnak a padozat minőségére. Feltételezhető, hogy ezeknél talán csak döngölt padló volt. Néha még a padozat sem volt megfelelően kialakítva: Alsópulya 1647. évi vizitációjánál feljegyezték, hogy hiányzik mind a sekrestye, mind a döngölt padló.⁹ – A templomok padozata néhol már a középkor évszázadaiban téglával fedett, de a téglapadozat széleskörű elterjedését – Nyugat-Magyarországon mindenképpen – a barokk korhoz kell kötnünk.

⁷ VANYÓ, *A katolikus restauráció*, 1, (1. j.), 4.

⁸ *Uo.*, 4–5.

⁹ BUZÁS, Josef, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*, I. Teil, Eisenstadt, Landesarchiv, 1966 (Burgenländische Forschungen Heft 52), 117.

Az oltár – a tabernákulum

A barokk korban a templom pompás ünnepi teremmé válik: „a középpontban a hatalmas főoltár, de ezen is a fölépítmény (retableau), amelyen az Oltáriszentség kihelyezésének trónusa (az expositorium) emelkedik ki, vagy a tabernákulum, amely az őskeresztény és a középkori faliszekrényből díszes szentségházzá lett”.¹⁰ Az áldozat bemutatásának a helye az oltár. Egyúttal az imádás központi helyévé is vált azzal, hogy a szentségház új helye is itt volt.

Az egy templom – egy oltár elvét azonban már a korai századokban felülírták különféle szempontok, megfontolások, értelmezések. A mellékoltárok megjelenése Symmachus pápa (498–514) működéséhez köthető, de rendszeresebb, valamint szélesebb körű elterjedésük a 9. századtól adatolt – korábban a szerzetesi és a püspöki templomok jellegzetessége volt.¹¹ Jelenleg nem sokat tudunk arról, hogy falusi templomainkban vagy a mezővárosainkban mikor terjed el a fő- és mellékoltár alkalmazása.

Ha a Buzás által közölt Batthyány-vizitáció dél-burgenlandi településeinek statisztikáját vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a 18. század közepén sem volt általános a több oltár használata. Itt összesen 61 templom és kápolna oltárainak a számát vizsgálhatjuk. E liturgikus terek felében, 49,2 %-ban, azaz 30 helyen csupán egyetlen oltár volt, 10-ben (16,4 %) 2, 19-ben 3 (31,0 %) és csupán 2-ben volt 4 oltár. A vizitáció idején csak Vörösváron és Szentpéterfán volt 4 oltár, Csémben, Hodászon, Sámfalván, Óváron, Németszentmihályon, Szalonakon, Felsőórben, Kethelyen, Mariasdorfban, Borostyánkőn, Németújvárott, Pusztaszentmihályon, Szentkúton, Monyorókeréken, Miskén (az új templomban), Kirchfidischben, Beleden, Pornón és a Vörösvár melletti Szentmártonban 3-3 oltárt talált a vizitátor.

A 17. századi Sopron megyei helyzetet jellemezve Vanyó megállapította, hogy: „hordozható oltárt (portatile) pedig csaknem minden templomban találunk.”¹² A törökök idején elpusztult templomok, oltárok helyett hordozható oltárokon mutatták be a szentmisét.

Amint a késő középkorban sem volt a liturgiának jelentős befolyása a hívek lelki életére, úgy a barokk korban sem volt lényeges az eucharisztikus ünneplés, „hanem

¹⁰ VÁRNAGY Antal, *Liturgia*, Abaliget, Lámpás Kiadó, 1993, 482.

¹¹ BRAUN, Joseph, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 1. Band, *Alte Meister*, München, Guenther Koch & Co., 1924, 369–374.

¹² VANYÓ, *A katolikus restauráció*, 1, (1. j.), 18.

helyette az eukarisztia misén kívüli kultusza. Sőt, nemcsak misén kívül, hanem mise alatt is mindenki a maga egyéni áhítatát végezte.”¹³ Ezért Várnagy Antal a tridentinum által meghatározott barokk liturgiát a középkori lelkiség folytatásának tartja. Az oltáron, az oltárhoz – általában fából – épített tabernákulum és a vele sokszor szorosán összefüggő „trónus” elterjedésével pedig ettől kezdve a királyi és a főúri protokoll liturgikus adaptálása valósult meg a szentségi kultuszban.¹⁴

A korai, középkori szentségházak a szentély északi falába épített falfülkék voltak, amelyre gyakran díszes kovácsoltvas ajtókat illesztettek.

A barokk időben elterjedt, az oltártest közepén elhelyezkedő tabernákulum mellett már ezt megelőzően is – ennél sokkal ritkábban – használtak baldachint vagy tabernákulumot. Az oltár-tabernákulum a 15. században jelent meg, de csak a 16. században, Borromei Károly révén kezdett általánossá válni.¹⁵ Az Oltári-szentség őrzési helyének pápai rendeletekkel történő szabályozása a 17. század elején kezdődött: 1600-ban VIII. Kelemen pápa írta elő a szentségtartónak a főoltáron való elhelyezését, de még nem zárta ki annak a templom más, méltó helyén történő felállítását sem. V. Pál *Rituale Romanum* (1614) viszont az eukarisztianak az oltárra való helyezését rendeli el. Itálián kívül azonban csak később kezd teret nyerni a főoltáron helyet kapó díszes tabernákulum. Így a katolikus német területeken a különböző zsinati határozatok még sokáig megtűrik a régi szentségházak használatát, mégis állandóan szorgalmazzák a pápai előírások betartását. Ennek következtében a 17. század második felétől az oltárokat már díszes szentségtartóval építik.¹⁶ Magyarországon a római rítus átvételét elsőként Pázmány Péter kezdeményezte. Az 1630-as nagyszombati zsinat határozata még csak javasolta, az 1633-as viszont már egyenesen kötelezővé tette a római miserendet.¹⁷ A nagyszombati jezsuita templom főoltára – ennek nyomán – 1637-ben már tabernákulummal épült meg. A régi oltároknak az új liturgiához igazításához azután változatos megoldások születtek.¹⁸

¹³ VÁRNAGY, *Liturgia*, (10. j.), 481.

¹⁴ *Uo.*, 483.

¹⁵ *Uo.*, 306.

¹⁶ BRAUN, Joseph S.J., *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 2. Band: *Die Anstaltung des Altars – Antependien – Velen – Leuchterbank – Stufen – Ciborium und Baldachin – Retabel – Reliquien- und Sakramentsaltar – Altarschranken*, München, Guenther Koch & Co., 1924, 590–597.

¹⁷ NAGY Konstantin, *A magyar katolikus egyház nemzeti zsinatai*, Gyöngyös, 1943 (Gyöngyösi Ferences Könyvek, 3), 139–141, 146.

¹⁸ SZÓCS Miriam, *17. századi erdélyi oltárok: Korai barokk oltárok a Székelyföldön*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE, 2010. = <http://doktori.btk.elte.hu/art/szocsmiriam/diss.pdf> (2020.07.11.)

A Batthyány-vizitációnál Wollfauban jegyezték fel, hogy a régi oltár a monstranciának való baldachinnal a sekrestyében található; az új tabernákulum az oltáron van, fából készült.¹⁹ Ez a példa a már említett korábbi időszakban megjelenő állapotot tükrözi. Szenteleken szintén a sekrestyében tartották a régi tabernákulumot,²⁰ míg a templomban falazott, vasajtós tabernákulum volt található.²¹ – Ez az utóbbi, stegersbachi állapot nem teljesen érthető, hiszen a szentély falába épített tabernákulumok az oltáron felállított, fából készültet előzték meg.

Falba épített szentségház a 18. század közepén a Buzás-kötetben szereplő települések közül csupán a miskei régi templomban volt. A szentély falába épített régi tabernákulum mellett már fából épített, oltárhoz kapcsolódó is volt Máriafalván, Szentkúton, Szentpéterfán, Monyorókeréken, Németlövőn, Beleden és Sámfalván – utóbbi templomban két oltáron is volt fa tabernákulum. Kethelyen is két oltáron volt tabernákulum, emellett további tizenkilenc templom vagy kápolna leírásánál rögzítették ekkor a fából készített tabernákulumot. – Néhány esetben kiemelték a „trónust” is: a pinkafői aranyozott, ezüstözött trónus a tabernákulum felett, a punitziról csak azt említik, hogy a szentség kitételéhez trónus is van, s ugyanez tudható meg a monyorókeréki trónusról. Az őriszentmártoni (ma: Sankt Martin in der Wart, Ausztria) templom tabernákulumát „modern”-nek minősítette az egyházlátogatást végző.²²

Az egész „tridentinus” misére jellemző az Oltáriszentség iránti tisztelet: a pap gyakori térdhajtása, meghajlása az oltáron lévő adományok előtt, az úrfelmutatás „szentségi pillanatának” kihangsúlyozása (sűrű térdhajtás, csengetés, hívek letérdelése, esetleg tömjénezés). Ennek a túlzott tiszteletnek egyik barokk-kori elburjánzása volt az úgynevezett *szentséges mise*.²³

Az öröklámpa

A szentségház előtt, amelyben az Oltáriszentséget őrzik, 1614 óta kötelező világító lámpa használata.²⁴ Az örökfény világításával kapcsolatos első adat az angliai,

¹⁹ BUZÁS, *Kanonische Visitation 1757*, (2. j.), 283., 281.

²⁰ *Uo.*, 292.

²¹ *Uo.*, 294.

²² *Uo.*, 356.

²³ GUZSIK Tamás, *Keresztény liturgiák építészete*, III. rész: *Nyugati liturgiák építészetiük az újkortól napjainkig* = <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakr3/szakr3.html> (2020.04.13.)

²⁴ *Liturgikus lexikon*, szerk. VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, Budapest, Ecclesia, 1989, 203.

worcesteri zsinaton jelent meg 1240-ben.²⁵ De az 1757-ben tartott vizitációnál a mostani Dél-Burgenland és a vele határos magyarországi terület néhány településén csak elvétve égett az öröklámpa. A beledi (ma: Bildein, Ausztria) és a németlövői (ma: Deutsch Schützen, Ausztria) templomról csak azt említették meg, hogy van üveglámpás az öröklámpához. Csupán nyolc templomról állapíthatta meg a vizitátor, hogy ég vagy időszakonként ég az öröklámpa: Rábaszentmártonban „az ünnepeken ég”, Horvátlövőn, „ha van támogatója, akkor vásár- és ünnepnapokon világít”, a miskei új templomban „minden vasárnap ég”, Szentpéterfán „vasár- és ünnepnapon világít”, Pusztaszentmihályon „nagyobb ünnepeken ég”, Kethelyen, Vörösváron és Német-szentmihályon pedig – általánosan fogalmazva „ég”. Míg Kitzladen, Wollfau, Kukmér (a kápolnában), Máriafalva és Németújvár esetében ugyan van öröklámpa, de nem ég. Sőt, Németújvárnál meg is magyarázzák, hogy az egyházközség szegénysége miatt nem ég az öröklámpa.²⁶

A szentélyrekesztő

A szentélykorlát (cancellus) a szentélyt a főhajótól elválasztó, ajtókkal ellátott áttört építmény volt.²⁷

Az órómai típusú szentélyrekesztőket a román építészet átvette, de később egyszerű korlát lett e választóvonalból. A középkorban kőből, a reneszánsz idején pedig kovácsoltvasból készítették.²⁸ A barokk korban készült művészi rácsok még helyettesítették egy ideig, majd a közelmúltig használatos, és helyenként máig meghagyott áldoztatórács lett a szentélyrekesztő utolsó látható nyoma.²⁹

Szentélykorlátot a Buzás-kötetben közölt 1757-es egyházlátogatások alkalmával csak a monyorókeréki és a szentpéterfai templomban találtak.³⁰ A Magyar Katolikus

²⁵ RADÓ, Polycarpus, *Enchiridion liturgicum, I.*, Romae–Friburgi Brisg.–Barcinone, Herder, 1961, 76.

²⁶ BUZÁS, *Kanonische Visitation 1757*, (2. j.), 160.

²⁷ *Szentélyrekesztő*: Magyar Katolikus Lexikon = <http://lexikon.katolikus.hu/S/szent%C3%A9lyrekeszt%C5%91.html> (2020.09.16.)

²⁸ LORENTZ, Friedrich von, *Chorschranken, Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Band 3*, 1953, Sp. 556–567. = <http://www.rdklabor.de/wiki/Chorschranken> (2020.09.16.)

²⁹ FÖLDVÁRY Miklós István, *A latin rítusú templomtér kialakításának mai lehetőségei = A jó harc: Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról*, szerk. PÁNCZÉL HEGEDŰS János, Poggibonsi–Budapest, Casa Editrice »La Magione« – Miles Christi, 2006, 151–177, 283–292. https://www.academia.edu/11164780/A_latin_r%C3%ADtus%C3%BA_templomt%C3%A9r_kialak%C3%ADt%C3%A1s%C3%A1nak_mai_lehet%C5%91s%C3%A9gei 8. (2020.05.17.)

³⁰ BUZÁS, *Kanonische Visitation 1757*, (2. j.), 242., 250.

Lexikon szerint: „Alkalmazása a 14. századtól kezdve megszűnt, a meglévő szentélyrekesztőket lebontották, s legtöbbjüknek csak írásos, töredékes emlékei maradtak.”³¹

A szószékek

„A szószékek legnagyobb része kőből való, fából nem sokat találunk. Ez érthető is. A barokk, mely annyira szerette a fából való szószéket, minthogy kedve szerint alakíthatta azon a formákat és aranyozhatta anyagát, még ebben az időben nem hatott el mindenfelé. Meg is említi Fertő-Széleskúton a vizitátor, hogy új faszószéke van a templomnak, de még nem aranyozott (1680)”³² – jellemezte a mintegy évszázaddal korábbi helyzetet Sopron megyében Vanyó.

Fel kell tételeznünk, hogy az 1757-es egyházlátogatás során talált „falazott” vagy „kő” szószékek nagy többsége a barokk időt megelőző korszakból, tehát korábbi – középkori esetleg újkori – építés időszakából származnak. Buzás vizsgált kötetében az 1757-es egyházlátogatási jegyzőkönyvekben a következő templomokban voltak ilyenek: Németcsencsen kőszószék, Felsőőrött falazott, Óváron kőből készült, Allhauban és Kitzladenben falazott volt, valamint a willersdorfi kápolnában is újonnan épített szószékről tudósítottak. Ennél sokkal több helyről tudjuk, hogy fából készített szószéket használtak 1757-ben. Ezek: Kirchfidisch, Czaling, Wollfau, Kemetén, Szentelek, Stinatz, Horvátlövő, Pornó, továbbá Miske, ahol fa szószék volt az evangelisták szobraival, felül a Megváltóval; Németlövőn a fa szószéket Erdődy Lajos támogatásával festették ki; Beleden a fa szószék márványozott, angyalszobrokkal, fent a Jópásztossal; Dobrán szintén márványozott a szószék, aranyozott cirádákkal és levelekkel, valamint négy evangélista képével és felül a Szentlélekkel; a szentmártoni tetején is ábrázolás látható, az őrszentmártoni is festett, a borostyánkőin a négy evangélista képe látható, a szentkatalinai Jópásztor van és felette angyalok láthatók, a wiesflecki ugyan fából készült, de „nyomorúságos”. Sajátos, hogy a németcsencsi kőszószék mellett fából készült is van a horvát prédikációkhoz.

Ha most összevetjük az öröklámpa működését és a szószékek jelenlétét, akkor meg kell állapítanunk, hogy az igeliturgia középponti részét, a pap prédikációját fontosabbnak tartották, mint az örökfény világítását. Ez kissé ellentmondásos,

³¹ *Szentélyrekesztő*, Magyar Katolikus Lexikon

= <http://lexikon.katolikus.hu/S/szent%C3%A9lyrekeszt%C5%91.html> (2020.09.16.)

³² VANYÓ, *A katolikus restauráció*, 1, (1. j.), 10–11.

hiszen emellett kiemelt szerepet kapott az Oltáriszentség tisztelete, aminek része az öröklámpa világítása is.

Az orgona

„Orgonáról csak néhány visitationk szolgált adatokat. De ezekből is megállapítható, hogy minőségük a templom gazdasági helyzetével van szoros összefüggésben. Legjobbak a soproni főesperességben találhatóak s itt is kiválnak a kismartoniak”³³ – jellemezte Sopron megye 17. század második felére jellemző viszonyait az orgonákkal kapcsolatban Csóka Lajos. A 18. század közepén is a templom gazdasági helyzetétől függött, van-e, s ha igen, milyen gazdag hangzású orgonája van a templomnak. A dél-burgenlandi települések vizitációjánál 8 mutációs orgonát találtak a vörösvári templomban, 7 mutációs a miskei új templomban, 6 mutációs volt a beledi, a borostyánkői, a pinkafői és a rábaszentmártoni templom orgonája, 5 mutációs a felsőőri, a kemeteni, a mariasdorfi, a németszentmihályi, a szenteleki és a wollfauai templomé, 4 mutációs volt a dobrai és a sámfalvai, 3 mutációs az alsóőri és 2 mutációs a kitzladeni templom orgonája.

A keresztelőkút

A kereszteléshez már a 3. századtól használtak néhol erre szolgáló helyiségeket, a 4. századtól pedig külön épületeket is emeltek. Általánosan nem terjedtek el a román korszak keresztelőkútjai sem. Borromei Szent Károly javaslata az volt, hogy a főtemplomoknál keresztelőkápolnák legyenek, a plébániatemplomokban pedig a bejáratnál legyen mindenütt keresztelőkút.³⁴ A trienti zsinat döntései nyomán véglegesedett a szentségek köre: ettől kezdve a hét szentség között szerepel a keresztség, ami a keresztelés szertartásának liturgikus súlyát emelte. Ehhez kapcsolódott 1629-ben a nagyszombati egyházmegyei zsinat határozata: eszerint kereszteni rendes körülmények között csak templomban szabad.³⁵ Tehát várható lenne a keresztelőkút általános elterjedése.

Azonban a vizsgált települések közül 1757-ben nem volt keresztelőkút Csém, Sámfalva, Felsőőr, Kethely, Pusztaszentmihály, Kukmér, Wollfau, Szentelek,

³³ CSÓKA Lajos, *Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában*, Pannonhalma, 1929, 17.

³⁴ VÁRNAGY, *Liturgia*, (10. j.), 307.

³⁵ *Keresztelés*, Magyar Katolikus Lexikon = <http://lexikon.katolikus.hu/K/keresztel%C3%A9s.html> (2020.06.28.)

Kitzladen, Dobra és Szentpéterfa templomaiban. Utóbbinál, Szentpéterfánál kiegészítően megemlítették, hogy van kőedény a szenteltvíz tárolására. Kőből faragott keresztelőkút volt Németszentmihályon, Vörösvárott, Pinkafőn és Beleden, míg fából készült, réz melencével a németújvári. A mariasdorfiról lejegyezték, hogy törött, a királyfalvit éppen abban az időben újtották fel, a rábaszentmártoni pedig megsemmisült, de a torony alatt tartanak szenteltvizet. A szentmiklósiról pedig csupán annyi derült ki, hogy létezik.

Barokk Mária-tisztelet: oszlopos Szűzanya-szobor a templom közepén

A Mária-tisztelet az ellenreformáció időszakában, illetve a barokk korban kiemelkedő szerepet töltött be a kegyességben. Ezért – az oltárszobroktól most eltekintve – majdnem minden templomban állt Mária-szobor. „Helye a főoltár előtt, vagy mellett, a szentélyben van, ritkán a szentélyt elzáró rácsozat előtt, gyakrabban a templom közepén, legtöbbször álló, olykor függő helyzetben. A szobor alapzatául részint kő-, részint faoszlop szolgált. Az előbbi a használatosabb”³⁶ – írta Vanyó.

Mária-szobor templom közepén oszlopra való felállítására már a Kazó-féle vizitáció idején, 1697-ben egyre jobban terjedő hagyomány volt. Ekkor a locsmándi kerület ötvenkét településéből tizenhétnél jegyezték fel ennek meglétét. Gyakran hozzátették, hogy a szobrot öltöztették, illetve eléje perselyt helyeztek el. Így például 1674-ben Giróton még nem volt ilyen Mária-szobor, de 1697-ben már igen.³⁷

A temető

A temető szent hely, már a pogányok számára is az volt. A keresztény temetőt megszentelik. Emellett a feltámadásig a megszentelt holtak ideiglenes pihenőhelye is. Nem utolsó sorban pedig „a Krisztusra való emlékezés által is megszentelt hely a temető, hiszen az ő emberi teste is a dicsőséges feltámadásig sírban pihent.”³⁸

A 18. század közepén tartott egyházlátogatás során a jelenlegi dél-burgenlandi s részben magyarországi falvakban az összeíró nagyjából azonos mennyiségű fallal és fával körülrített temetőt talált. A rumpódi temető kerítetlen volt. Királyfalvának nem volt temetője, onnan Zahlingba temetkeztek, mert korábban utóbbi volt a plébániaközpont. Néhol a templomban vagy a templomon kívül épített kriptá is

³⁶ VANYÓ, *A katolikus restauráció*, 1, (1. j.), 10.

³⁷ BUZÁS, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab*, (9. j.), 185., 355.

³⁸ VÁRNAGY, *Liturgika*, (10. j.), 188.

volt. A temető kerítése többnyire elfogadható állagú, néha azonban kiemelték, hogy a fal romos vagy, hogy a fakerítés korhadt. Osszáriuma, csontháza Kethelynek, Pinkafőnek, Borostyánkőnek, Felsőlövőnek, Szentkútnak, Szentpéterfának, Kertesnek és Miskének volt. Régi osszáriuma van Máriafalvának is, de ezt a Batthyány-vizitációban nem jegyezték fel.

A Vas vármegyei útmenti szakraális emlékek 18. század közepi állapotának bemutatása egy korábbi tanulmányban olvasható.³⁹

Befejezésül

A trienti zsinatot követő egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján azt kell általánosságban megállapítanunk, hogy két évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a zsinat határozatai nyomán a lelkiség tárgyi világát kialakító, a zsinati határozatok nyomán megvalósuló liturgikus terek általában kialakuljanak, illetőleg egységesüljenek. Úgy, ahogy a trienti zsinat a liturgia egységesítéséről is döntött. – Ez részben azzal is magyarázható, hogy a különféle háborúskodások miatt csak a 18. század közepére alakult ki az a nyugalom, amelyben szinte általánosan elkezdődött a templomok, kápolnák felújítása, bővítése.

A konszekrált ostya, az Oltáriszentség tisztelete a kegyesség középpontjába helyeződött – az oltárokra, oltárokhoz épített tabernákulumokban őrizték azt. Bár erről nem szólt zsinati rendelkezés, az 1614-es *Rituale Romanum* már az Oltáriszentség oltáron való őrzését kéri, s ennek nyomán nálunk a második nagyszombati zsinat is megerősíti ezt, amikor a *Rituale Romanum* magyarországi bevezetését határozta meg.

Ennél kevésbé tartották fontosnak az öröklámpa világításának a biztosítását ott, ahol a szentséget őrizték: ennek elmaradását az anyagiak hiányával, az egyházközség szegénységével magyarázták.

Az Oltáriszentség értelmet felülmúló tiszteleteként a barokk korban a vallásos áhítatban túlburjánzó, duplázó vagy sokszorozó jelenség is elterjedt: az úgynevezett szentséges mise alkalmával a tabernákulum feletti trónusra imádásra kihelyezték az Oltáriszentséget, ezzel mintegy elfedve a szent cselekményt, amelyben éppen a konszekrálás történt; ezzel a szentségi cselekményben való részvétel helyett a hívek

³⁹ *Keresztek, kőképek, kápolnák Vas vármegyében = Nyugat-Dunántúl népi építészei*, szerk. CSERI Miklós, Szentendre–Velem, 1996, 381–414.

inkább a passzív, Oltáriszentség imádását végző, magánájtatosságát mozdították elő.⁴⁰

A barokk vallásosságot jellemző hangsúlyos Mária-tisztelethez tartozott – többek között –, hogy a korban számos templom közepére állított oszlopon volt Szűzanya-szobor. Ennek napjainkig megmaradt példáját a kertesi (gaasi, avagy mariaweinbergi) búcsújárótemplomban láthatjuk.

⁴⁰ GUZSIK, *Keresztény liturgiák építésze*, (23. j.).

Kovács Eszter

Határátlépések térben, időben és felekezetek között:

A *Cantus catholici* szlovák változatának cseh huszita eredetű énekei¹

Cantus Catholici, písne katolícké... először 1655-ben jelent meg Lőcsén és sokáig ez volt az egyetlen szlovák katolikus énekeskönyv. Összeállítója, Szöllősi Benedek nagyrészt cseh énekeskönyvek anyagát használta fel, ezt kiegészítve a magyarországi hagyománnyal. Egyértelműen katolikus énekeskönyvről van szó, sok hitvitázó vagy hitmagyarázó énekkel,² sőt olyan éneket is tartalmaz, amely kifejezetten a cseh egyházban hangsúlyos problémával (laikusok két szín alatti áldozása) foglalkozik.³ Szöllősi Benedek még nyelvileg is igyekezett elkülöníteni énekeit az „eretnek” cseh nyelvtől, ezért szlovákizált változatban közölte azokat akkor is, ha cseh énekeskönyvből vette át. Ennek ellenére képviseltetik benne magukat a legfontosabb csehtestvér és utraquista énekszerzők is, mint Jan Augusta, Havel Dřevínek és Prágai Lukács. Felmerül a kérdés, hogy a határozott és tudatos szembehelyezkedés ellenére hogy kerülhetnek mégis cseh huszita szerzők énekei a szlovák katolikusok énekeskönyvébe?

A *Cantus catholici* énekei közül a következő énekek tulajdoníthatók huszita szerzőknek: Jan Augusta: *Vzkřičení Spasitele svého*⁴..., Havel Dřevínek: *Otče náš všemohaucí, jenž vše živíš svou mocí*..., Prágai Lukács: *Křtistius příklad pokory*..., *Křtistius Syn Boží / narodil se nyní*..., *Hospodine, studnice dobroty*... és a *Vesele spívajme, Boha Otce chválme*... Kliment Bosák: *Bože Otče sesliž nám řnyň[!] Duchu Svatého*.... Kérdéseket vet fel az O

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² KOVÁCS Eszter, *Biblikus cseh nyelvű liturgikus népénekek az Eucharisztia és az Úrvacsoráról a 17. századi magyarországi énekeskönyvekben = Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018, 151–158.

³ *Radějme se křtiane, / neb Křev z Tělem Páne*... [SZÖLLŐSI Benedek], *Cantus catholici: Písne katolícké latinské i slovenské, nové y starodavné*... [Levoča], [Brewer], 1655, (RMNy 2591) 175; Ua. Trnava, Jan Ondrej Hörmann [Akad.], 1700, (RMK II 2010) 159.

⁴ A szövegben az incipiteket és az idézett szövegeket a transzkribálás szabályai szerint közöljük: w=v, u=v, j=í, ss=š, cz=č

blahoslavený člověk, kterýž dobrém strávil svůj věk... incipitű ének. Kliment Bosák énekét kivéve mindegyik megtalálható a *Cithara Sanctorum*ban is, illetve azon cseh katolikus énekeskönyvek valamelyikében, amelyekből Szöllősi Benedek merített, vagyis Jan Rozenplut, Jiřík Hlohovský gyűjteményében, vagy a *Český Dekakord*ban.⁵

Jan Augusta (1500–1572) utraquista, majd 1524-től csehtestvér lelkész⁶ *Vzkříšení Spasitele svého...*, kezdetű húsvéti éneke a cseh hagyományban először Václav Miřinský énekeskönyvében jelenik meg (1522), majd számos utraquista énekeskönyv után a cseh katolikus hagyományban is megjelenik, többek között Hlohovskýnál és a *Český Dekakord*ban (1642) is, amelyek bizonyíthatóan Szöllősi Benedek forrásai közé tartoztak.⁷ Minden bizonnyal utraquista eredetű ének, de Jan Augusta szerzősége bizonytalan. Bár lehetséges lenne, hogy nagyon fiatalon, még a Jednota bratrskához való csatlakozása (1524) előtt írta ezt az éneket, amely olyan hamar ismertté vált, hogy bekerült Miřinský gyűjteményébe, mégis kevésbé valószínű. Az egyetlen adat, amely szerzőségére utal Václav Kleych 1727-ben megjelent énekeskönyvében található.⁸ Václav Kleych énekeskönyvének előszavában szereplő kiadástörténeti adatok helytállónak bizonyultak, de az énekek szerzőségi adatainak forrása kérdéses. A *Cithara Sanctorum* és a *Cantus catholici* énekei között is megtalálható, köztük – a katolikus énekeskönyvben megszokott szlovakizáló tendenciákat kivéve – csak jelentéktelen fogalmazási különbségek találhatók.

⁵ Jan ROZENPLUT z Švarcenbachu, *Kancyonál, to gest: Sebránij Spěvům Pobožných ...*, Olomouc, Jiří Handl, 1601, (www.knihopis.cz – *Knihopis*, K15004); Jiřík HLOHOVSKÝ, *Pjsně Katholické k Výročijm Slavnostem k památkám Božjch...*, Olomouc, Mathyáss Handl, 1622, (*Knihopis*, K03064); *Český Dekakord neb kancyonál na deset dělův přes celý rok dle slavnosti...*, Praha, Jiřík Šipař, 1642, (*Knihopis*, K01853).

⁶ Jan KOUBA, *Slovník staročeských hymnografů (13.–18. století)*, Praha, Etnologický ústav AV ČR, Kabinet hudební historie, 2017, 13–19; Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné píesne českých autorů v Cithara Sanctorum = Kniha, 2012, Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, Slovenské národná knižnica, 2012/1, 242.

⁷ *Hymnorum Thesaurus Bohemicus* – <http://www.clavmon.cz/htb/> (incipit alapján kereshető adatbázis); Marie-Elisabeth DUCREUX, *Hymnologia Bobemica, 1588–1764: Cationnaires tcheques de la contre-réforme t. I–II, Thèse présentée pour l'obtention du doctorat de 3ème cycle*, Paris, Université de Paris, 1982, II/66; Jan VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholici*, Bratislava, Časopis pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi IX(1935), 304/281.

⁸ Václav KLEYCH, *Ewangelický kancyonál obsahující w sobě pjsně duchownj...*, Žitava, [Michal Hartmann], 1727, (*Knihopis*, K03974) 344.

Havel Dřevínek (1501–1563) *Otče náš všemohúcí, jenž vše živíš svú moci* incipitű rövid étkezés előtti éneke⁹ először egy 1561-es csehtestvér énekeskönyvben jelent meg,¹⁰ majd hamar elterjedt a cseh katolikus és huszita hagyományban egyaránt. Szöllősi a *Český Dekakordb*ól vehette át.¹¹ A *Cantus Catholici*ben, Daniel Pribiš gyűjteményében¹² és a *Cithara Sanctorum*ban is megtalálható, közülük egyedül a katolikus énekeskönyvben szereplő variáns követi hűen az eredeti utraquista énekeskönyvet.¹³ Daniel Pribiš az utolsó mondatot változtatta meg: „*ķterýž všeko v rukau más*” helyett „*ķterýž vše v svých rukau más*” áll.¹⁴ Ugyanígy közli a szöveget az 1685-ös *Kancyonál*, vagyis élt ilyen változat is.¹⁵ A *Cithara Sanctorum* csupán Jézus jelzőjét változtatja meg a második versszak elején *požebnaný* (áldott)-ról *nejmilejší* (legkedvesebb)-re.¹⁶ Szöllősi ellenben nem változtatott az eredeti szövegen. Havel Dřevínek szerzőségét itt is csak Václav Kleych feltételezi,¹⁷ de utraquista eredete bizonyos.

Václav Kleych alapján a *Cantus catholici* négy éneke is Prágai Lukácsnak (1458–1528, csehtestvér)¹⁸ tulajdonítható. A *Kristus příklad pokory, Bůb náš milostivý* sorral kezdődő nagypénteki ének nyomtatott megjelenéséről már 1501-ből tudunk,¹⁹ jelenlegi ismereteink szerint joggal feltételezhető, hogy Prágai Lukács műve.²⁰ A csehtestvérek és az utraquisták is használták, később a katolikus énekeskönyvekbe

⁹ AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné piesne*, (6. j.), 244.

¹⁰ *Piesně chval božských, pjsně duchovnj ewangelistské...* Šamotuly, Alexandr Plzeňský, 1561, (*Knibopis*, K12860) U₁₃b.

¹¹ *Hymnorum Thesaurus Bobemicus*, (7. j.); DUCREUX, *Hymnologia Bobemica*, (7. j.), II/40; VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholici*, (7. j.), 301.

¹² *Katechismus D. M. Lutheri z nemečkébo yazyku na Slověnsky přeložený. ... ku kteremu přidáné gsu try knižčicki: 1. Rosarium Animae. 2. O způsobu Modlenj. 3. Daniel PRIBIŠ, Pjsně Duchovnj od Kneze Daniele Pribišcha ffarare Harbowskébo ...* (Levoča, Brewer, 1634), (*Knibopis*, K05066b).

¹³ A megszokott szlovakizáló tendenciákat nem tekintjük változásnak. Szöllősi az egész énekeskönyvet igyekezett a helyi szláv lakosság nyelvéhez igazítani, így ez minden énekéről elmondható.

¹⁴ *Katechismus D. M. Lutheri...* (12. j.), L₃b.

¹⁵ *Kancyonál aneb Zpieňové poet a chvál božských ...*, Žitava, Michal Hartmann, 1685, (*Knibopis*, K03716) 529.

¹⁶ Összehasonlítás alapja az 1653-as kiadás: Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Pisně duchovní, staré i nové ...*, Levoča, Vavřinec Brewer, 1653, (RMNy 2477) 539.

¹⁷ KLEYCH, *Ewangelický kancyonál*, (8. j.), 37.

¹⁸ KOUBA, *Slovník*, (6. j.), 249–255.

¹⁹ [*Pisně chval božských*], [Praha, Tiskař Pražské bible], 1501, (*Knibopis*, K12853); KOUBA, *Slovník*, (6. j.), 250; DUCREUX, *Hymnologia Bobemica*, (7. j.), II/27.

²⁰ Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum Bibliografía*, Turócszentmárton, Slovenská národná knižnica, 2011, 306/647;

hymnary.org: <https://hymnary.org/person/LukasofPrague1>; KLEYCH, *Ewangelický kancyonál*, (8. j.), 236. *Hymnorum Thesaurus Bobemicus*, (7. j.); AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné piesne*, (6. j.), 248.

is átkerült. Szöllősi feltehetően Hlohovskýtól emelte át. A *Cithara Sanctorum*ban is megjelenik, a megszokott nyelvi változtatásokon kívül csak az utolsó versszakban tér el a katolikus és az evangélikus változat:

Cantus Catholici:

Bychom mohli po tobe, z svým krížem stačit'i,
na tvú cestu uhodýc, t'ě nasledovat'i,
zľébo se diabla nebojít, u vire zetrvat'i,

a na veky štiasne s tebu prebývat'i.

Mehetnénk utánad keresztünkkel,
a te utadon járva téged követni,
nem félvén a gonosztól, ördögtől, a hithez
ragaszkodni,
és örökké boldogságban veled maradni.

Cithara Sanctorum:

Dejž at' můžem po tobě z svým krížem stačiti
na tvau cestau uhodíc, tě nasledovati,
nic se ďabla nebojít, u víře setrvati,

a na věky štiasně s tebou přebývati.

Add, hogy mehessünk utánad keresztünkkel,
a te utadon járva téged követni,
semmit sem félvén az ördögtől, a hithez
ragaszkodni,
és örökké boldogságban veled maradni.

Szöllősi itt híven követi Hlohovský szövegét,²¹ amely korábbi protestáns cseh énekeskönyvekből merít (Valentin Polon 1584²²; *Kancyonál* 1559²³). De a cseh énekeskönyvekben is sokféle szövegvariáns található, az 1685-os *Kancyonál* szövege²⁴ például már a *Cithara Sanctorum*ban közölt változatnak felel meg.

A *Kristus syn Boží, narodil se nyňi* kezdetű karácsonyi ének szintén megtalálható Hlohovský énekeskönyvében,²⁵ de nem tartalmazza az utolsó versszakot (*Amen, spývajme, Bobu se radějme, chválu čest mu vzdávajme, potom s ním na věky prebývajme*),²⁶ amely azonban (ha nem is pontosan ugyanabban a formában), de az utraquista énekeskönyvekben²⁷ és a *Cithara Sanctorum*ban is szerepel.²⁸ Lehetséges, hogy Szöllősi Hlohovský énekeskönyve mellett forgatta a csehtestvér és az utraquista

²¹ HLOHOVSKÝ, *Pjzně Katholické*, (5. j.), 115. Az egész vers: 113–115.

²² Valentin POLON, *Zpĕvnáj křestianská starodávnj chváľ...* Praha, Jiří Černý z Černého Mostu, 1584, (*Knihopis*, K14156) LXXXVI.r.

²³ *Kancyonál českýj. Pjzně ročníj ...*, Olomouc, Jan Günther, 1559, (*Knihopis*, K03718) LXVIr. Egész vers: LXVr-LXVIr.

²⁴ *Kancyonál aneb zpiewové*, (15. j.), 105. Egész vers: 103–105.

²⁵ HLOHOVSKÝ, *Pjzně Katholické*, (5. j.), 46–48.

²⁶ SZÖLLŐSI, *Cantus catholici*, 1655, (3. j.), 28.

²⁷ *Hymnorum Thesaurus Bohemicus*, (7. j.); DUCREUX, *Hymnologia Bohemica*, (7. j.), II/27.

²⁸ Összehasonlítás alapjául szolgáló kiadás 1653-as lőcsei kiadás. TRÁNOVSKÝ, *Pjzně*, 1653, (16. j.), 42–43. és Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Pjzně duchovní, staré i nové...*, Lőcse, Vavřinec Brewer, 1636, (RMNy 1655) 41–42. Kiadásairól lásd még: AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum Bibliografia*, (20. j.), 306/650; AUGUSTÍNOVÁ, *Duchonné píesne*, (6. j.), 248.

énekeskönyveket is, de az apróbb szövegbeli eltérések miatt valószínűbb, hogy az utolsó versszakot a *Cithara Sanctorum* alapján egészítette ki. Ugyanakkor az alapforrás Hlohovský lehetett, mert 6. és a 7. versszakban a *Cantus catholici* és a *Cithara Sanctorum* eltér:

Cantus Catholici:

6. Blahoslavne jsú tý očí,
které <i>zaslúžili</i>
viděti, toho Pána
a naň vždy hleděti.	6. Boldogok a szemek,
amelyek kiérdemelték,
hogy láthassák ezt az urat,
és mindig rátekinthessenek.
7. Mnozy králové,
také prorokové,
<i>z dávná tobo</i> žádali,
chudý pastýrové dočekali.	7. Sok király
és próféta,
régóta akarta,
amit a szegény pásztorok megértek.

Cithara Sanctorum:

6. Blahoslavně jsau ty očí,
které <i>hodně byly</i>
viděti, toho Pána
a naň vždy hleděti.	6. Boldogok a szemek,
amelyek méltók voltak,
hogy láthassák ezt az urat,
és mindig rátekinthessenek.
7. Mnozy králové,
také prorokové,
<i>jeho z dávná</i> žádali,
chudí pastýrové dočekali.	7. Sok király
és próféta,
őt régóta akarták,
a szegény pásztorok megértek.

Itt a *Cantus catholici* szövege Hlohovskýt követi. Prágai Lukács szerzőségét Václav Kleych valószínűsíti.²⁹

A *Hospodine, studnice dobroty* kezdetű karácsonyi Kyrie trópus szintén szerepel már az 1501-es énekeskönyvben is, és joggal feltételezhető, hogy valóban Prágai Lukács műve.³⁰ Szövege nem azonosítható Szöllősi megszokott forrásaiban. A *Cithara Sanctorum*ban megtalálható, bár szövege néhol eltér. Szöllősi ezt vagy a 16. századi cseh huszita énekeskönyvek egyikéből, vagy a *Cithara Sanctorum*ból vette át.

Ugyancsak szerepel az 1501-es énekeskönyvben, és Prágai Lukácsnak tulajdonítható a *Vesele spívajme, Boba Otce chválme* kezdetű ének az Úr négy eljövételéről (*Píseň stará o čtverem příchodu Páně*).³¹ A hazai hagyományban a *Cantus Catholici* mellett

²⁹ KLEYCH, *Evangelický kancýonal*, (8. j.), 188–189.

³⁰ *Hymnorum Thesaurus Bobemicus*, (7. j.); AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné piesne*, (6. j.), 248.

³¹ *Hymnorum Thesaurus Bobemicus*, (7. j.); DUCREUX, *Hymnologia Bobemica*, (7. j.), II/62; AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné piesne*, (6. j.), 248.

a *Cithara Sanctorum*ban és Adam Plintovič énekeskönyvében is szerepel.³² A szöveg-változatok itt is némiképp eltérnek, Szöllősi feltehetően Hlohovskýtól vette át, aki gyűjteménye első helyére tette ezt az éneket.³³

Ezzel szemben a *Božje Otče sesliž nám řnyňy [!] Duchu Svatého* kezdetű szentlélekhívó prédikáció előtti ének nem szerepel a *Cithara Sanctorum*ban. A *Cantus catholici*³⁴ mellett a magyarországi nyomtatványokban egyedül a *Perlička dítek Božích* imádságoskönyvben található meg,³⁵ a cseh hagyományban viszont rendkívül elterjedt, utraquista, csehtestvér és katolikus énekeskönyvekben is szerepel.³⁶ A *Perlička...* eredeti cseh változatát Sixt Palma Močidlanský állította össze, de felhasználta elődei munkáit is, ez az ének Kliment Bosák (?1500–1524 után),³⁷ az utraquistákhoz csatlakozó ferences szerzetes műve.³⁸ A *Cantus catholici* és Močidlanský szövege eltér, az eredeti Bosák-féle variáns Močidlanskýéhoz áll közelebb, Hlohovský szövege pedig teljesen egyezik Močidlanskýével,³⁹ tehát valószínű, hogy a nyelvi változtatások mellett a szövegbélieket is Szöllősi eszközölte.

<i>Cantus Catholici 1655</i>	<i>Perlička 1663</i>	<i>Písničky křestianské 1530</i>
(...) Dej nám tvůj hlas poznati, skrze Duchu <i>osvícenýj</i> , Tebe nasledovati, vždy, až do skonání. <i>Ušlyš nás v každý čas, Synu Boha</i> <i>živého, (...)</i> <i>Dej nám v pravde zůstati, který</i> <i>učil Kristus Ježíš...</i> (...)	(...) Dejž nám tvůj hlas spoznati, skrze Duchu <i>pomažání</i> , Tebe nasledovati vždy, až do skonání. <i>Pros za nás každo čas Boha Otce</i> <i>nebeského, (...)</i> <i>Dejž nám pravdu uměť⁴⁰ kte-</i> <i>rauč učil Kristus Ježíš...</i> (...)	(...) Daj nam svůj hlas poznati, skrze Duchu <i>pomažanie</i> , Sebe nasledovati vždy, až do skončenie. <i>Pros za nas v tento čas Boha Otce</i> <i>nebeského, (...)</i> <i>Daj nam pravdu umiet⁴¹ ktoruž</i> <i>učil Kristus Ježíš...⁴²</i> (...)

³² Adam PLINTOVIČ, *Zpevove a neb Písničky duchovné...* Žilina, Dadan, 1686, (*Knibopis*, K17295b) 3.

³³ HLOHOVSKÝ, *Pjsně Katholické*, (5. j.), 1–3.

³⁴ SZÖLLŐSI, *Cantus catholici*, 1655, (3. j.), 209–210.

³⁵ SIXT PALMA MOČIDLANSKÝ, *Perlička dítek Božích, aneb modlitby pobožné...* Trenčín, Čížek, 1663, (RMNy 3135) U3a.

³⁶ *Hymnorum Thesaurus Bohemicus*, (7. j.).

³⁷ KOUBA, *Slovník*, (6. j.), 34–41.

³⁸ *Pijsničky křestianske ke cti a chwale Božjy...* Luleč, Kašpar Aorg, 1530, (*Knibopis*, K13495), P3b; DUCREUX, *Hymnologia Bohemica*, (7. j.), II/5.

³⁹ HLOHOVSKÝ, *Pjsně Katholické*, (5. j.), 391–393.

⁴⁰ Add nekünk az igazság ismeretét.

⁴¹ Add nekünk az igazság ismeretét.

⁴² *Pijsničky křestianske*, (38. j.), P3b–P4a.

Az *O blahoslavený člověk, kterýž dobrém strávil svůj věk* incipitű ének nagyon hasonló Jan Blahoslav (1523–1571)⁴³ *O blahoslavený člověk / kterýž tak v dobrém trávy věk* incipitű énekéhez. A hasonlóság alapja, hogy mindkettő az 1. zsoltár parafrázisa, de nem zárható ki az sem, hogy az ismeretlen szerző felhasználta Jan Blahoslav fordítását. A *Cithara Sanctorum* későbbi kiadásai mindkét változatot közlik,⁴⁴ a korábbi kiadásokban az ismeretlen szerző fordítása került be, akárcsak a *Cantus catholicus*-be. A *Cithara Sanctorum*-ban a 8 és a 9. versszak közé beépült egy versszak⁴⁵, és a végére doxológia került. Ezek a versszakok megtalálhatók Jiřík Hlohovský énekeskönyvében leírt változatban,⁴⁶ tehát minden bizonnyal Szöllösi hagyta ki őket. A 10/11. versszak is kicsit eltér:

Cantus catholici:

10. Nebo cesta spravedlivých,
lidí dobrých, Bohu mílých,
vždycky jemu známa byla,
a dobře se mu líbila. Amen

10. Mert az igazak útja,
a jó és Istennek kedves emberek [útja]
mindig ismert volt előtte
és kedves neki. Amen.

*Cithara Sanctorum:*⁴⁷

11. Nebo cesta spravedlivých,
v svaté modlitbě bedlivých,
vždycky Bohu známa byla
a dobře se mu líbila.

10. Mert az igazak útja,
az odafigyelő szent imádságban
mindig ismert volt Isten előtt
és kedves neki.

Hlohovský változata itt is a *Cithara Sanctorum*-hoz áll közelebb. Ott ezt olvassuk: *Neboť cesta spravedlivých, / v dobrých skautých bedlivých, / vždycky Bohu známa byla / a věčně se jemu líbila.*⁴⁸ (Mert az igazak útja, a jó tettekre odafigyelőké, mindig ismert volt Isten előtt, és örökké tetszett neki.)

A cseh énekhagyományban a 16-18. század végéig megtalálható ez az ének, a későbbi katolikus gyűjtemények (köztük Hlohovský is) 16. századi utraquista

⁴³ AUGUSTÍNOVÁ, *Duchovné píesne*, (6. j.), 243; KOUBA, *Slovník*, (6. j.), 23–33.

⁴⁴ Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písně duchovní staré i nové ...*, Lócse, Samuel Brewer, 1684. (RMK II 1551) 565; Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Písně Duchovní staré i nové ...*, Lócse, Samuel Brewer, 1696. (RMK II 1839), 523.

⁴⁵ *Nesluší to na hříšníky / na ty Boží protivníky, / aby došli takového, / blahoslavenství věčného.* (Nem való a bűnösöknek / azoknak az Isten ellenségeinek / bemenni ama / örök boldogságba.) TRÁNOVSKÝ, *Písně*, 1653, (16. j.), 441.

⁴⁶ HLOHOVSKÝ, *Písně Katholické*, (5. j.), 382–383.

⁴⁷ TRÁNOVSKÝ, *Písně*, 1653, (16. j.), 441.

⁴⁸ HLOHOVSKÝ, *Písně Katholické*, (5. j.), 383.

liturgikus könyvekből vették át.⁴⁹ Első ismert megjelenése 1559-ben, a *Kancionál český* énekeskönyvben található (Pavel Aquilinas). Itt egy hosszabb verzió szerepel, több versszakkal. A közös versszakok itt hasonlítanak legjobban a *Cithara Sanctorum*ra, az eltérő szövegű versszak teljes mértékig a *Cithara Sanctorum* változatával egyezik, még nyelvi különbséges sincsenek,⁵⁰ minden bizonnyal ez lehetett Tránovský forrása, míg Szöllösihez Hlohovský közvetítésével jutott el, aki már változtatott az eredeti szövegen, hogy kiemelje a jótettek fontosságát. Ezután a szöveget még Szöllösi is átdolgozta, szlovakizálta, lerövidítette és egy alkalommal a szöveget is újabb változtatásokat eszközölt.

Érdekes megvizsgálni a *Cantus catholicus*ben található zsoltárparafrázisokat. A legtöbb cseh énekes- vagy imádságoskönyv tartalmaz prózai vagy verses zsoltárfordításokat is. Ezek forrása legtöbbször Jiří Strejcnek, a genfi zsoltárok alapján készült, és a teljes *Zsoltárok könyvére* kiterjedő verses fordítása, amely először 1587-ben jelent meg Prágában *Žalmové, neb zpěvové svatého Davida...* címmel.⁵¹ A fehérhegyi csatáig Csehországban⁵² számos kiadást megért, a vereség után Hágában adták ki.⁵³ A hazai énekeskönyvek dallamutalásaiból tudjuk, hogy bár magyarországi kiadása nem ismeretes, itthon is használatban lehetett. A *Cantus catholicus*ben a 23. (*Hospodín ráčí sám pastyř můj býti, / nebuduť v němž nedostatku mítí...*⁵⁴) és a 67. (*O Páne smiluj se nad nami, / svej láskey štedrej uděl nám...*⁵⁵) zsoltár fordítása szerepel. Vilikovský feltételezte, hogy a 23. zsoltárt feldolgozó éneket a *Cithara Sanctorum*ból vehette át,⁵⁶ a 67-esnél nem jelez forrást.⁵⁷ Valójában egyik esetben sem zárható ki sem Strejc, sem Tránovský, mint lehetséges közvetlen forrás. Ha Szöllösi Benedek a *Cithara Sanctorum*ból merített, az 1653-as lőcsei kiadást használhatta, mert a 67. zsoltár

⁴⁹ *Hymnorum Thesaurus Bohemicus*, (7. j.); DUCREUX, *Hymnologia Bohemica*, (7. j.), II/35.

⁵⁰ *Nebo cesta spravedlivých, v svatě modlitbě bedlivých, vždycky Bobu známa byla, a dobře se mu líbila. Kancyonál český*, (23. j.), CCCCXIXr. (A teljes vers: CCCCXVIIIr–CCCCXIXv)

⁵¹ *Knibopis*, K17528. Modern kritikai kiadása: Jiří STREJEC, *Žalmové neb zpěvové svatého Davida. Žalmové parafráze Jiřího Strejce podle vydání z roku 1598 s variantami podle vydání z let 1587 a 1596*. szerk. Tomáš MATĚJEC, Praha, Strahovská knihovna, 2014.

⁵² *Knibopis*, 17534–17543.

⁵³ *Knibopis*, 17544, 17544a.

⁵⁴ SZÖLLÖSI, *Cantus catholici*, 1655, (3. j.), 218; AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum Bibliografía*, (20. j.), 286/334; VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholici*, (7. j.), 298. STREJEC, *Žalmové*, (51. j.), 96.

⁵⁵ SZÖLLÖSI, 1655, *Cantus catholici*, (3. j.), 222; AUGUSTÍNOVÁ *Cithara Sanctorum Bibliografía*, (20. j.), 320/865; JÁN ĎUROVIČ, *Duchovná poezia slovenská pred Tránovským*, Liptovský Mikuláš, Tranoscius, 1939, 157/36; VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholici*, (7. j.); STREJEC, *Žalmové*, (51. j.), 201.

⁵⁶ VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholici*, (7. j.), 298.

⁵⁷ *Ua.*, 300.

feldolgozása ebben a kiadásban szerepel először. Itt sem szó szerinti átvételről van szó, a szöveg kis mértékben, de módosult. Például: 23. zsoltár:

<i>Strejc</i>	<i>Cantus catholici</i>	<i>Cithara Sanctorum</i>
Hospodin ráčí sám pastýř můj býti / nebuduť v ničemž nedostatku míti / ont' mne pase na pastviskách rozkošných / uvodí časně k pramenům vod živých / pro jméno své duši mou občerstvuje / po stezkách přímých šťastně provozuje. ⁵⁸	Hospodin ráčíž sám pastýř můj byti / nebuduť v ničem nedostatku myti / ont' mne pase na pastvyčkách rozkošných / uvodí šťiastne k pramenu vod živých / pro jméno své duši mú občerstvuje / po cestách přýmich šťastně provozuje. ⁵⁹	Hospodin ráčí sám pastýř můj býti / nebuduť v ničemž nedostatku míti / ont' mne pase na pastviskách rozkošných / uvodí časně k pramenům vod živých / pro jméno své duši mau občerstvuje / po stězkách přímých šťastně sprovozuje. ⁶⁰

A legnagyobb utraquista és csehtestvér szerzők énekei mellett természetesen lehetnek más huszita eredetű énekek is a *Cantus Catholici*-ben. Sőt, a csehországi énekeskönyvekből átvett énekek eredetét kutatva, bizonyos, hogy a legtöbbnek megtalálánk huszita előzményét. A cseh nyelvű éneklés a huszita időkben terjedt el, és a legkiemelkedőbb szerzők is közülük kerültek ki. Mint láttuk a dogmatikailag elfogadható szövegű énekek beépültek a cseh katolikus énekeskönyvekbe, hiszen valóban értékes alkotásokról van szó, és missziós szempontból is ajánlatosabb volt a vallási hagyományaikra büszke cseheknek meghagyni saját énekeiket. Az utraquista egyház mérsékelt iránya dogmatikailag sohasem fordult szembe a katolikus egyházzal, énekeikben sincs kivetnivaló. A cseh katolikus énekeskönyvekből gyűjtötte ki őket Szöllősi Benedek, és ezáltal a magyarországi kulturális hagyomány részévé váltak. Ugyanakkor az énekszövegeket alaposabban megvizsgálva számolnunk kell azzal is, hogy a jezsuita szerkesztő hozzáfért az eredeti utraquista vagy csehtestvér énekeskönyvekhez, és ezeket is forgatta. Már Vilikovský rámutatott arra, hogy a szlovák evangélikus énekeskönyvet, a *Cithara Sanctorum*-ot használta, ezt a szövegvizsgálatok is megerősítik. Máshol a nyelvi hasonlóságok miatt nem lehet kizárni forrásai közül Daniel Pribiš Luther katekizmusának szlovák fordításához csatolt énekeskönyvét sem. Szinte bizonyos, hogy a dallamok zenetörténeti vizsgálata újabb kapcsolatokot tár majd fel.⁶¹

⁵⁸ STREJC, *Žalmové*, (51. j.), 96. 1598-as kiadás alapján Tomáš Matějec transzkribált átírása.

⁵⁹ SZÖLLŐSI, *Cantus catholici*, 1700, (3. j.), 202.

⁶⁰ TRÁNOVSKÝ, *Cithara*, 1684, (44. j.), 468–469.

⁶¹ A *Cantus catholici* zenei és liturgikus elemzését ld. Vlastimil DUFKA, *Cantus catholici (1655): Il primo libro stampato dei canti cattolici per la liturgia e per la catechesi in Slovacchia*, Trnava, Dobrá kniha, 2007.

Maczák Ibolya*

Az eltűnt idő nyomában
Padányi Biró Márton Firmamentum regnorum
című beszédéről

Padányi Biró Márton diétai hitszónoki tevékenységével, az 1741-es országgyűléshez kapcsolódó beszédeivel¹ számos szempontból foglalkozott már a szakirodalom.² Joggal gondolhatnánk, hogy újat már aligha lehet mondani ezekről a prédikációkról, holott épp az egyik alapvető kérdés, a beszédek forrásainak teljeskörű feltárása mindmáig várat még magára. Ehhez kapcsolódó, folyamatban lévő kutatásom néhány részeredményét mutatom be a következőkben, Cornelius a Lapide egyik közismert, történelmi időre alkalmazott allegóriájának tükrében.

A *Firmamentum regnorum* című beszédének néhány aspektusát már korábban elemezték, elsősorban M. Varga Benedek, aki elsősorban az építmény-allegóriát értelmezte, külön hangsúlyozva a szabadkőművességhez, illetve az aranyozott

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az OTKA K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ *Diplomatica securitas* (OSzK 400.406) (Elhangzott: 1741. augusztus 2.); *Firmamentum regnorum* (OSzK 400.405) (Elhangzott: 1741. június 29.), *Majestatica sessio* (OSzK 504.055) (Elhangzott: 1741. szeptember 8.); *Regnum decoris et diadema speciei* (OSzK 503.391) (Elhangzott: 1741. augusztus 20.). A kiadványok datálásával, megjelenésük körülményeivel korábbi írásomban foglalkoztam: MACZÁK Ibolya, *Megerősített bátorság: Padányi Biró Márton és diétai prédikációi = Személyek, intézmények szerepe a bívek lelkeségének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkeségtörténeti tanulmányok, 24), 77–86.

² M. VARGA Benedek, *A kontinuitás szimbolikus konstrukciói Mária Terézia koronázási ünnepségén*, *Metszetek*, 2014/1, 120–121; KÖKÉNYESI Zsolt, *A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben = Koraijkor-Ász: Koraijkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, MITROPULOS Anna, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014 (Koraijkor-ÁSZ tanulmánykötetek, 1); M. VARGA Benedek, *„Duae Mariae in hoc Regno”: Mária Terézia alakja Padányi Biró Márton politikai teológiájában = Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport, 2019, 9–18.

ruhába öltözött királynőhöz kapcsolódó metaforákat.³ Írásomban – Padányi szövegalkotási sajátosságait is figyelembe véve – az applikációhoz kapcsolódó, Dániel próféta bibliai könyvében alapuló allegóriát vizsgálom.

A kőszálon épített ház

A *Firmamentum regnorum* című prédikáció locusa Máté evangéliumából származik: „Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam, et portae inferi non praevallebunt adversus eam. Te Péter vagy, és e’ kőszálon fogom építtetni, az én Anyaszentegyházamat, és a’ Pokolnak kapui erőt nem vesznek rajta.”⁴ Ez a szentírási szakasz nyilvánvalóan az elmondás alkalmához (idejéhez) kapcsolódik, hiszen a címlap tanúsága szerint Péter és Pál apostolok napján hangzott el Pozsonyban. Ezt támasztja alá az 1741-es diéta egyik legismertebb forrása, a Kolinovics-féle napló, melyben a következőket jegyezte fel a szerző: „Vidua prandio, filioloque in optata deprehensio valetudine, 4. pomeridiana veredis iter ad nos corripit Posonium, ubi Martinus Biro major Vesprimiensis Canonicorum Collegii Praepositus, quod festivitas Apostolorum Petri et Pauli ageretur apud Franciscanos lingua Ungarica praeclaram exhortationem dicit ad populum, typoque vulgatum sub titulo: Firmamentum Regnorum Fides Romano-Catholica per Apostolos fundata dedicat Reginae.”⁵ (Kolinovics nem tesz említést a többi, ugyanezen országgyűlés idejéhez kapcsolódó Padányi-beszédről.)

A Szent Péter nevéhez kapcsolódó kősziklával kapcsolatos metaforarendszerek, allegóriák közismertek voltak a korszakban, amint azt a különböző retorikai segédletek is igazolják. Padányi ebben az esetben mégsem kizárólag a jelzett újszövetségi szentírási szakaszra építette beszédét. Ennek okait természetesen csak találgatni lehet, melynek első lépéseként célszerű – a lehetőségek függvényében azonosítani a prédikáció közvetlen forrásait. Terjedelmi okokból a következőkben az időre vonatkozó allegóriák elemzéséhez kapcsolódó forrásokra helyezem a hangsúlyt.

³ M. VARGA, „*Duae Mariae in hoc Regno*”, (2. j.), 10–13.

⁴ PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 1.

⁵ Gabriel KOLINOVICS, *Nova Hungariae Periodus, Diarium Comitiorum Hungariae Anni 1741*, Budae, 1790, 256.

Cornelius a Lapide-átvételek Padányi prédikációjában

Padányi jelentős mértékben használta fel Cornelius a Lapide kommentárját, sőt, bizonyos mértékig hivatkozott is rá: több ízben olvasható szövegében, egy alkalommal a margón is. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy számos esetben akkor is a jezsuita szerző kommentárja a közvetlen forrás, ha másra hivatkozik Padányi a margón, vagy a főszövegben.

A jelölt hivatkozások közül a legfeltűnőbb az említett margójegyzet, amelyhez a következő (fő)szövegrész tartozik: „Bizonyittya itten ezt bölcs Cornelius ehez Illyenképpen szólván: Horum discordiae ex ferro et testa. Ezeknek, úgy mond, viszalkodások, egyenetlenségek, és különbféle nemzetséggel való házasulások méltán hasonlítottatik a’ föllyebb le-irt képnek vasbúl, és cserépbül öszve-elegyített lábaihoz, mert (okát is adgya azon bölcs Atya) miképpen azon képnek végső és utolsó része a’ lába volt, és ugyan azon -is végeződött, azon-is fogyott, és romlott el azon kép, így azon előbbenyi Romai Birodalom is Augustus Császárbán kezdett végezödni, el-is fogyni, és el-romlani [...]”⁶ A magyarázat Cornelius a Lapide szövegében: „Pedes enim sunt extrema stauae, in quibus ipsa sinitur et desinit: ita hoc imperium interire desinere coepit sub Augusto [...]”⁷

Igen tanulságos a következő Padányi-féle hivatkozási eljárás is, mely igen jól mutatja a korabeli szövegalkotási gyakorlatot – egyben felhívja a figyelmet a forráskutatás lehetséges buktatóira is. A főszövegben ugyanis a következők szerepelnek: „Ez a’ Romai Birodalom vasnak és lábszárnak neveztetik vasnak ugyan azért, mert az a’ Birodalom vassal, és a’ mint azt szokták mondani, tüzzel vassal, fegyverrel, hadi, és vitéz nagy erővel minden népek, és nemzetségek ellen diadalmaskodó. Comminuet et conteret omnia, és öszve-ront, öszve-tör mindeneket. Két lábszárnak pedig azért neveztetik, mert a’ mint bölcs Cornelius szól: Primo apud duos Consules, secundo apud Duum Viros, tertio apud duos Imperatores, unum in oriente, alterum in occidente, unum Constantinopoli, alterum Romae.”⁸ A margójegyzetben pedig a következő szerepel: „S. Hier. et alii passim.”⁹ Cornelius a Lapide kommentárjában a következők olvashatók: „Hoc est regnum, ait S. Hieron. et alii passim, Romanorum, armis et fortitudine inclutum, quod v. 33 assimilatur tibiis:

⁶ PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 13.

⁷ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in quatuor prophetas maiores*, Antverpiae, 1621, 21.

⁸ PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 11.

⁹ *Uo.*

quia vltimum fuit et firmissimum: idque duabus: quia imperium hoc apud plures fuit scilicet Primo apud duos Consules [...].”¹⁰ Azaz Padányi margójegezete Cornelius a Lapide főszövegében található. Ebből adódóan helytálló a magyar prédikáció főszövege: valóban a jezsuita szerzőtől származnak a jegyzett gondolatok és valóban Hieronimus is felfogható forrásnak. Ugyanakkor fontos érzékelni, hogy Padányi nem használta közvetlenül e prédikációja megírásához sem Jeromost, sem Martialist, sem Plutarkhoszt (noha e szerzők is szerepelnek a margójegezetekben): igazolhatóan Cornelius a Lapide kommentárja a közvetítő forrás ezekben az esetekben is.

A Cornelius a Lapide-kommentár felhasználása során Padányi olykor sorrendi cserét is alkalmazott: a prédikáció egyik lapján a margón hivatkozott források a következőképpen szerepelnek Dániel próféta könyvének egyik verséhez (2,39) kapcsolódóan: S. Hier. hic., I. Mach. I. v. 3., Curtius., Tertul. lib de Pallio. A vonatkozó szövegrészek kivétel nélkül a Cornelius a Lapide-kommentárból származó tükörfordítások. Ehhez képest Padányi kizárólag a Curtius-jegyzethez kapcsolódóan jegyezte meg a főszövegben: „És a’ mint bölcs Cornelius szól: [...]” A jelzett szövegrészek sorrendje az eredetiben más: a Curtius- és a Makkabeusok könyvéből származó rész sorrendjét Padányi (eddig nem tisztázott okból) felcserélte és az sem világos, hogy miért jelölte adott helyen a Cornelius a Lapide-forrást.

Padányi beszédében jól megfigyelhető – a margójegezetek sajátosságait is figyelembe véve –, hogy egy bizonyos bibliai részhez kapcsolódó kommentárból származnak. A szentírás rész (Káldi György fordításában) a következő: „Te király, íme, valami nagy szoborfélét láttál; ez a nagy és magas szobor előtted állt, és ránézni is rettenetes volt. Ennek a szobornak a feje igen finom aranyból volt, a melle és karja ezüstműből, a hasa és ágyéka rézből; a lábszára vasból, a lába pedig részint vasból, részint agyagból. Így láttad, míg le nem szakadt a hegyről egy kő, anélkül, hogy kéz érintette volna; ez nekivágódott a szobor vas- és agyaglábának és darabokra zúzta. Ekkor egyszerre összetört a vas, az agyag, a réz, az ezüst és az arany, és olyanná lett, mint a nyári szérű pora, amelyet elragad a szél, úgyhogy a helye sem található; a kő pedig, amely összetörte a szobrot, nagy hegyvé lett, és betöltötte az egész földet. Ez az álom. A magyarázatát is megmondjuk neked, ó király! Te vagy a királyok királya; s az ég Istene országot, erőt, hatalmat és dicsőséget adott neked. Mindent, ahol emberek fiai és mezei vadak és égi madarak laknak, a te kezébe

¹⁰ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria*, (7. j.), 19.

adott, és mindent a te hatalmad alá vetett; te vagy tehát az arany fő. Utánad más birodalom támad, kisebb, mint a tied, ezüstből való; azután egy másik, harmadik birodalom, amely rézből való lesz, és ez az egész földön fog uralkodni. A negyedik birodalom olyan lesz, mint a vas; miként a vas mindent összetör és összezúz, úgy fogja ez összetörni és összezúzni amazokat mind. Mivel pedig azt láttad, hogy lába és lábujjai részint fazekas-agyagból, részint pedig vasból vannak: az a birodalom meg fog oszlani, de azért vas lesz az alapja, úgy, amint láttad, hogy vas volt keverve az agyag sarába. Mivel lábujjai részint vasból, részint meg agyagból voltak: az a birodalom részben szilárd és részben törékeny lesz.”¹¹

Ez a szentírási szakasz és főleg annak kommentárjai több tekintetben is kapcsolód(hat)tak a Padányi-beszéd elmondásának körülményeihez és reprezentációjához. Az idézett rész további szakaszai kapcsolódnak a kő(szikla) metaforához (igaz, elsősorban a latin lapis szóval jelezett kőhöz), amint az a következőképpen meg is jelenik a Padányi-beszédben: „abscisus est lapis de monte sine manibus, et percussit statuum in pedibus eius ferreis et fictilibus et comminuit eos”¹² azaz „Ki-vágaték egy kő a’ hegybül kéz nélkül, le-hengerede, és meg-üté annak a’ képnek vas és cserép lábait [...]”.¹³ Ezt a követ értelmezi Cornelius a Lapide Jézus Krisztusra, és az ő (pogány) birodalmakat lerontó kereszténységére. Ehhez a képhez kapcsolta aztán Padányi Mária Terézia „szegletkövecske” voltát.¹⁴ Ahhoz azonban, hogy e szakaszt felfedezhesse, vélhetően szüksége lehetett a kommentár indexére. Noha egyet kell értenünk Rajhona Flóra azon megállapításával, mely szerint a Cornelius a Lapide neve által fémjelzett kommentárok segédleteinek színvonalja nem egyenletes, néhány Padányi beszédére is vonatkoztatható adata mégis figyelmet érdemel.¹⁵ A kommentárban a lapis szóhoz kapcsolódóan szerepel a következő hivatkozás: „Lapis est Christus abscissus de monte id est B. Virgine.”¹⁶ Vélhetően számos

¹¹ Dán 2,31–42

¹² PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 6.

¹³ *Uo.*

¹⁴ A prédikáció ajánlásában „Padányi Biró részletesen kibontja az általa felvázolni kívánt allegorikus ház értelmét, amely ebben az esetben a Magyar Királyságot jelenti. Az épület fundamentumát és szegletkővét az uralkodó szentsége adja, építőkövei pedig „az egész Magyar Nemzetnek egyenlő hívességgel, és buzgósággal [...] gerjedező szivei.” M. VARGA, „*Duae Mariae in hoc Regno*”, (2. j.), 10. Ebben az esetben tehát Mária Terézia alakja a szegletkő és nem azonos a szobrot lerontó Jézus Krisztus által szimbolizált kővel Padányi metaforarendszerében.

¹⁵ RAJHONA FLÓRA, *Pázmány Péter prédikációinak forráshasználata* = *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Pilicsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 118.

¹⁶ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria*, (7. j.), [index].

egyéb kővel, kősziklával összefüggő részt találhatott volna Padányi a kommentárookban, a Dániel próféta könyvének jelzett részéhez kapcsolódóan azonban más, ugyancsak az indexből származó tétel is felkelthette az érdeklődését, például a kétfejű sas (aquila biceps), ami szintén szerepel Cornelius a Lapide indexében, igaz, a rómaiak kapcsán: „Aquila biceps imperij Rom. insigne cur.” és szerepel is a Padányi-prédikációban: „ugyan ezen két Birodalmak öszve-foglalását jelenti és példázza a’ Császároknak Czimere, a’ két-fejü Sas.”¹⁷

Padányi jelzett részhez kapcsolódó átvételei elsősorban a szentírási szakaszban említett szobor-allegóriához kapcsolódnak. Ez abból is kitűnik, hogy prédikációjának applikációja is ebből származik – némi átalakítást követően.

Cornelius a Lapide időszemlélete a szobor-allegória tükrében

Dániel próféta általánosságban birodalmakat említ a szobor egyes testrészei kapcsán. A fent idézett rész adatait az áttekinthetőség kedvéért táblázatba rendeztem:

Fej	arany	I. birodalom
Mell, kar	ezüst	II. birodalom
Lábszár	vas	III. birodalom
Láb	vas, agyag	IV. birodalom

Dániel próféciaja Cornelius a Lapide Padányi által is adaptált értelmezésében egyértelműen az emberiség különböző korszakaira utal – azaz a jezsuita szerző és magyar követője konkretizálta az egyes korszakokra vonatkozó próféciaát:

Fej	arany	Babilon (70 év)
Mell, kar	ezüst	Perzsák (200 év)
Lábszár	vas	Görögök (288 év)
Láb	vas, agyag	Rómaiak

Mindez érdekes összhangban áll a történelemoktatás korabeli protestáns gyakorlatával is, melynek kapcsán Sávoly Mária a következőket emelte ki: „A történelemoktatás a vallásoktatásból, pontosabban a bibliai történetek tanításából fejlődött ki. Magyarországon a 17. század második felétől néhány protestáns iskolában tanították, mégpedig a Sleidanus-féle Négy monarchia tankönyv alapján. E tankönyv 1556 és az 1750-es évek között volt forgalomban, s körülbelül 80 kiadást ért meg Európában. A mintegy 210 oldalas, elbeszélő jellegű mű nélkülözte

¹⁷ PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 12.

a didaktikai, metodikai szempontokat. Kronológiájában a 16. századi periodizációt követve mutatta be a babilóni, a perzsa, a görög (pontosabban a Nagy Sándor-i) és a római birodalmat, melyet a Német-római Császárság, ill. V. Károly koráig szélesített ki.”¹⁸ Sávoly Mária írásában azt is hangsúlyozza, hogy – noha addigra már a mű több tekintetben is elavultnak számított –, még 1741-ben, azaz a Padányi-beszéd keletkezésének évében is használatra ajánlották egyes magyar iskolákban. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a jezsuita Cornelius a Lapide, netán Padányi a protestáns gyakorlatot követte volna – de a katolikus és protestáns példa egyaránt jól tükrözi a korszak történelemfelfogását, időről alkotott elképzelését, korszakolását.

Ugyanakkor ez a felfogás nem Cornelius a Lapide egyéni leleménye. Már csak azért sem, mert a 17. századnál jóval régebbi eredetű. Mint Gombáné Lábos Olga is megfogalmazta, „Rokon ez a felfogás az ovidiusi arany - ezüst-réz-vaskor elmélettel, amely a földi létezés folyamatát egyre silányabbnak látja. Ez az elképzelés is az előző korokból hagyományozódott tovább és megvolt már az indus, perzsa és görög kultúrákban is.”¹⁹ A katolikus-protestáns közös alap vélhetően Szent Jeromos, illetve Szent Ágoston lehetett, aki szerint a történelemben isteni világterv vonul végig. E felfogást tükrözték aztán az Isidorus- és Beda-művek is. „E történelemfelfogás utolsó időszakát Krisztus eljövételétől a világ végén bekövetkező utolsó ítéletig számították. Augustinus átvette Hieronymus tanát, mely szerint a világ végéig tartó negyedik birodalom a római. Mivel pedig a római birodalmat ötödik nem követheti, csak az utolsó ítélet várható, annak bukása után a felfogás és a tények közötti ellentmondás feloldást kívánt, és kialakult a negyedik birodalom folytonosságának fikciója. A római impérium folytonossága a szent németrómai birodalomban nyert igazolást.”²⁰ Nyilvánvalóan ez a felfogás tükröződik Padányi beszédében is, mely összhangban áll a Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélettel is a közös alapok nyomán. Ezt igazolja Batizi András verse is:

Babilóniai első birodalom,
Másik persiai jeles birodalom,
Harmadik utánna az gereg császárság,
És ezek elmúlván római császárság.

¹⁸ SÁVOLY Mária, *A hazai kötelező történelemoktatás és a történelemmetodika kezdetei az 1735-ös jezsuita Instructio alapján = A jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKÉ BTK, Piliscsaba, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 2), 540.

¹⁹ GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, [Bevezető] = *Kecskeméti Alexis János Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)* s. a. r., jegyz. SZUROMI Lajos, Budapest, Akadémiai, 1974, 29.

²⁰ Uo., 27–29.

Azért az arany fő Nabugodonozor,
Másik az ezüst mell Cyrus és Dárius,
Harmadik az réz has világbíró Sándor,
Negyedik az vasláb Július Augustus.

Rómában Augustus mikor uralkodnék,
Az emberi testben urunk felöltözék,
Egy szép szűz leántól világra születek,
Harmadik kétezer esztendő kezdeték.²¹

A birodalmakról alkotott elképzelések természetesen a protestáns prédikációkban is megjelentek. Külön kiemelendő közülük Kecskeméti Alexis János kötete, amelyben Dániel próféta könyvét magyarázta. A kapcsolódó részben (Padányi gyakorlatával, illetve a vázolt történelemszemlélettel ellentétben) jól láthatóan tartózkodott a birodalmak beazonosításától: „Másodszor tanuljuk meg innét: Nagy különbség vagyon az birodalmak között: Mert némely aranyhoz: némely ezüsthöz, némely ertzhöz, némely vashoz hasonló; sőt ugyan azon egy birodalom néha arany, néha ezüst, néha ertz, néha vas; az mint így szamlallya az Dániel. Aranyhoz hasonló avagy arany birodalom az, az mely kegyesseggel es kegyelmesseggel birattatik: De az mely kegyetlensseggel vitetik végbe, meltan hasonlittatik az vashoz.”²²

A Padányi-beszédben a már jelzett, évszázadokon átívelő történelemszemlélettől függetlenül még egyszer felmerül a szobor allegóriája: aplikációjában az emberiségre vonatkozó történelmi időhöz (és annak birodalmaihoz) kapcsolódó allegóriája a következőképpen alakult: „Ti Egyházi és és Világi Hertzegek, Grófok, Nagyságos Urak, és minden Méltóságok, Ti vattok ezen fen-álló képnek a’ Magyar nemzetnek arany Feje [...]. Ezen Arany Fön értetnek az Egyházi és Szerzetes Apostoli Férfiak-is [...]. Ti Tekéntetes Fő-fő Rendek, Jószágos, és Armalista, Nemessi Statusok, ti vattok ezen képnek ezüst mellye, ezüst karjai [...]. Ti Szabad Királyi Városok Peculium Regium; Ti vattok ezen képnek réz hasa és tomporái [...]. Ti pedig erős Hektorok, bátor, merész szivü Katonák, és minden Magyar Vitélző Rendek, Ti vattok ennek az egész képnek vas láb szárai [...].”²³

Padányi utóbbi felosztását a következő táblázat szemlélteti:

²¹ RMKT II. 95–96. Idézi: GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, 19. jegyzetben *i. m.*, 28.

²² *Kecskeméti Alexis János Prédikációs könyve*, (19. j.), 191–192.

²³ PADÁNYI BIRÓ, *Firmamentum*, (1. j.), 18–19.

Fej	arany	Magnates, Barones et Praelati Regni Hungariae
Mell, kar	ezüst	Nobiles Hungariae
Lábszár	vas	Liberae Regiaeque Civitates
Láb	vas, agyag	Milites Hungari

Érdeemes tehát megjegyezni, hogy Cornelius a Lapide szobor-allegóriája szinte változatlan formában került be Padányi *Firmamentum regnorum* című prédikációjába. Könnyen lehet, hogy ennek oka az allegóriához kapcsolódó történelmi vonatkozás volt, amely jól illett a körülmények (diéta, koronázás) értelmezéséhez, ám ugyan-ezen szöveg a magyar beszéd applikációjában már jelentős változásokon ment keresztül a képrendszer – éppen a kapcsolódó metaforák időre vonatkozó részeit hagyta ki a szerző.

Prokopp Mária

Az Orawka/Kisárva-i fatemplom falképei (1650 körül)

Árva megye az 1000 éves Magyar Királyság legészakibb megyéje. A Kárpátok hegykoszorújában, a Tátra égre meredő sziklacsúcsán pompásan emelkedik a Thurzó család mesés vára, az Árva folyó felett 112 m magasságban (1. kép). A 13. századtól, IV. Béla Kinga lányának az 1239 évi lengyel házassága óta megélénkült az itt vezető Lengyelország felé vezető út forgalma. A vártól mintegy 40 km-rel északabbra, a Fekete-Árva folyó partján fekszik Kisárva/Orawka község, amelynek 17. századi fatemploma (2. kép), amely a művészi belső berendezéséről (3. kép), és a falakat teljesen beborító festményeiről híres, – a turizmus fejlődésével – egyre ismertebb hazánkban (4. kép). A templom művészi értékeit méltóképpen mutatja be Udvarhelyi Nándor *Magyar szentek temploma* című díszes kötete, amely a Kairosz kiadónál 2013-ban jelent meg. A kiadvány megjelenését jeles történészünk, Molnár Imre, a varsói Magyar Nagykövetség korábbi tanácsosa szorgalmazta, aki hosszú évek óta szívén viseli ennek a 17. századi nemzeti panteonnak hazai megismertetését. A festmények művészi színvonaláról Mudrák Attila fotóművész felvételei alapján győződhet meg az olvasó.

1. kép: Árva vára

Kisárva község 1920 óta Lengyelországhoz tartozik. A lengyelek, a közismert ősi magyar–lengyel testvériség jegyében, nagy tiszteletben tartják a templom magyar eredetét, és a benne lévő 52 magyar szent 1650 körül készült képmását. Orawka/Kisárva ma is a Lengyelországba vezető út mentén fekvő település, amelyek eredete, minden bizonnyal a középkorra nyúlik vissza. Árpád-házi Kinga

1239. évi lengyel házassága révén egyre fontosabbá, közvetlenebbé váltak a lengyel–magyar kapcsolatok. A 14. században tovább erősödtek ezek a szálak, főleg I. Károly Róbert királyunk 1320. évi házasságától kezdve, aki Lokietek Ulászló lengyel király lányát, Szent Erzsébet rokonát vette feleségül. A meredek sziklacsúcsra épült Árva vára ettől kezdve épült és szépült, védte a magyar Királyság északi határát. A hatalmas, hármás épületegyüttesből a középsőt Corvin Mátyás király bővítette várpalotává. Mohács után ezt a fontos határközeli várat Thurzó Elek kapta I. Ferdinánd királytól. Majd a 15-éves háborúban nagy érdemeket szerzett Thurzó György (1566–1616) örökölte, aki a szigetvári hős Zrínyi Miklós unokája volt, és aki 1609–1616 között a Magyar Királyság nádora és leghatalmasabb birtokosa. A következő évtizedekben az ő hét lányának férjei, az ország jelentős méltóságai, mint pl. Illésházy Gáspár, irányították 1653-ig, más birtokaikkal együtt, Árva megye jelentős részét is.

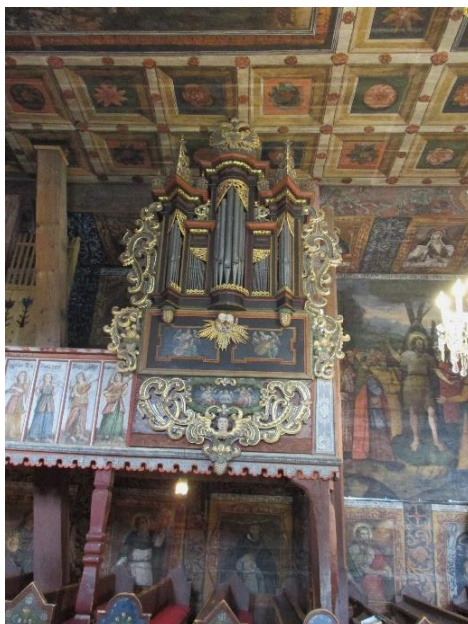
2. kép: Orawka/Kisárva fatemploma, külső kép

3. kép: A templom belső képe a főoltárral

FotoMudrák

Mindezek ismeretében már nem meglepő, hogy az Oravka-Kisárva fatemplomának kapuján belépve, csodálatos művészi gazdagság tárul elénk! Először a pompás, faragott díszítésű, aranyozott fő- és mellékoltárok, valamint a szószék és a szentély-elválasztó gerendán álló Kálvária-csoport művészi szobrászati és festészeti együttese ragadják meg a figyelmünket. Ez az egységes ikonográfiai programot sugárzó, színvonalas művészi együttes tudós teológus és igényes, művészetpártoló megrendelőre vall. Ez a jeles mecénás

4. kép: Az orgona

nem kisebb személyiség volt, mint a Magyar Királyság főpapja, Lippay György prímás, esztergomi érsek, akinek az egyházi fennhatósága alá tartozott Szent István király óta Árva vármegye is. Ő nevezte ki Kisárva temploma plébánosává Scsehovics János (†1659) jeles teológiai doktort, aki tanulmányait Krakkóban végezte. Minden valószínűség szerint ő építtette a templomot, és az ő személyének tulajdonítjuk, aki egyben festőművész is volt, az általa megfogalmazott, tudós teológiai program kiváló, késő-renaisszansz stílusú megjelenítését az 1648–1650 körüli években. Ekkor, az ország középső része, már 100 éve a mohamedán török uralom alatt sínylődött. A Magyar Királyság területe a Felvidékre zsugorodott. S itt is jelentős tért hódított már a reformáció. Árva és Liptó megye hatalmas ura, Thurzó György nádor és a lakosság nagy része az evangélikus vallás híve volt. A Nagyszombatban és Pozsonyban élő Lippay György esztergomi érsek Kisárva községben Keresztelő Szent János tiszteletére építtette a templomot a környék 12 községének a katolikusai számára.

A templomba belépő csak az aranytól és az élénk színektől ragyogó oltárok csodálata után tekint körbe, a templom falaira és a mennyezetére, amelyek mind-mind festve vannak. Mindenekelőtt a szentélyben és a hajó északi falán nagyméretű, négyzetes mezőbe foglalt, 14 remekművű képből álló ciklusra figyelünk fel, mely a templom védőszentjének, Keresztelő Szent Jánosnak az életét jeleníti meg. A bátor hitvalló és aszkéta életű férfiú Jézusnak, a Megváltónak volt tüzes lelkű előfutára, aki az életét áldozta Isten parancsának a hirdetéséért, az erkölcs védelmében. A képsor őt állítja példaképül a hívek elé, aki Heródes királynak is meg merte mondani, hogy nincs joga tervérének feleségével élni. Jézus róla mondta, hogy „az asszonyok szülöttei között nem támadt nagyobb Keresztelő Jánosnál” (Mt 11,11).

A Keresztelő Szent János életét bemutató nagyméretű képek a templom főhelyén, a mennyezetén és az oldalfalakon, a János születését Zakariásnak hírül adó angyali jelenéssel kezdődik.

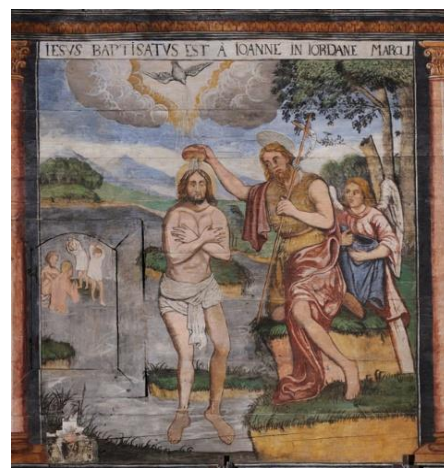
5. kép:
Szűz Mária és Szent Erzsébet találkozása
FotoMudrák

6. kép:
Keresztelő Szent János születése
FotoMudrák

7. kép: Keresztelő Szent János prédikál
FotoMudrák

8. kép: Ker. Szent János megkereszteli Jézust
FotoMudrák

9. kép: Heródes lakomája
FotoMudrák

10. kép: Keresztelő Szent János lefejezése
FotoMudrák

11. kép: Szalome átadja Ker. Sz. János
fejét anyjának
FotoMudrák

Az életrajz-ciklus János édesanyja, a bibliai Erzsébet asszony és fiatal rokona, Mária, az Istenanya örömteli találkozásával (5. kép) és János születésének (6. kép) ábrázolásával folytatódik, s a pusztában töltött gyermekévek felidézésével, majd a felnőtt férfi bátor prédikációinak (7. kép) megjelenítésével, Jézus megkeresztelésével (8. kép), Heródes lakomájával (9. kép), Szalome táncán át egészen Keresztelő Szent János lefejezéséig (10. kép), majd Salome tálcán adja át anyjának Keresztelő János halott fejét (11. kép) és a sírbetételéig (12. kép) követi a képsor a nagy példakép életét.

12. kép: Ker. Sz. János temetése

FotoMudrák

Míndezek a jelenetek a korabeli, 17. századi környezetben, az árvai hegyek, városképek és palotabelsők között, korabeli főúri és polgári viseletekben, művészi színvonalon láthatók. Ez a képsor a magyar reneszánsz festészet 17. század eleji színvonalas továbbélését igazolja, főképpen nagy hazánkfia, Dürer Albert (1471–1528) metszetsorozatainak a nagy tiszteletben tartását, szeretetét igazolja a Magyar Királyság egész területén. (5. kép).

Az eleven életképeket és drámai jeleneteket bemutató képsor kiváló reneszánsz felfogású művész alkotása! E képek közül kiemelt helyen, a szentély mennyezetén kapott helyet a színezésében is leggazdagabb Vizitáció jelenet, a két várandós édesanya, Mária és Erzsébet találkozásának művészi ábrázolása (5. kép) Zakariás, a házigazda, az Árva megyei emeletes reneszánsz ház előtt fogadja Józsefet, míg a két asszony reneszánsz öltözetben, a ház kertjében nagy örömmel köszöntik egymást. A háttérben az árvai hegycsúcsok fénylenek. Az egész képet beragyogja a napfény. Míndezek alapján kétségtelenül meggyőző a képsor 1650 körüli datálása, amint ezt a magyar és a lengyel művészettörténet-írás jeles

tekintélyei, Garas Klára¹, Galavics Géza², Tadeusz Trajdosz, valamint Hanna Pienkowska³ meghatározták.

13. kép: A Tízparancsolat életképei a hajó karzatán

A szentély főhelyén, a főoltár mögött Mária Magdolna vezeklését mutatja be a festmény. A karzat mellvédjén a *tízparancsolatra* figyelmeztető életképek kaptak helyet (13–14. kép). Mellettük a déli falon a *Pokol lángjaiban szenvedő lelkek* láthatók, akik nem tartották meg az Isten által Mózesnek, Izrael vezérének adott Tízparancsolatot.

¹ GARAS Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században*, Budapest, 1953.

² GALAVICS Géza, *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben, XVII. század = Magyarországi reneszánsz és barokk: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. GALAVICS Géza, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 231–275.

³ Tadeusz TRAJDOS, Hanna PIENKOWSKA, *Kościół w Orawce*, Kraków, 1999.

14. kép: A 9. parancs

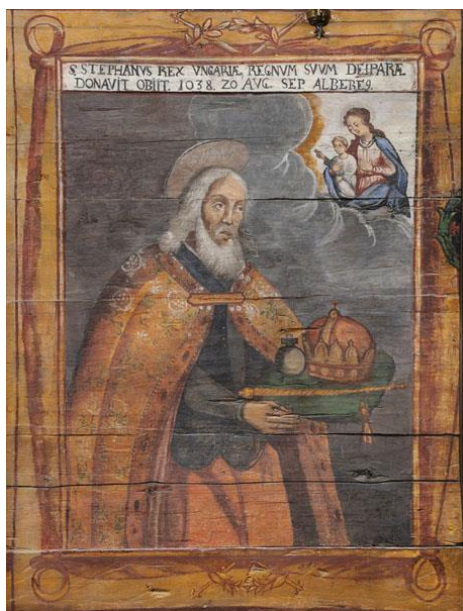
Keresztelő János életpéldájának követésében a hívőt a *Kilenc angyali kar* segíti, akiket a falképeken az Istent dicsőítő, zenélő kilenc egészalakos angyal ábrázolása képvisel (15. kép). A *Tízparancsolat* jeles életképei az ember életének alaptörvényére, Isten és az embertárs tiszteletére figyelmeztetik a templomba belépőt, míg az *Utolsó ítélet* ábrázolása a tetteinkről való számadás kötelezettségére utal.

15. kép: Zenélő angyalok, a Kilenc angyali kar képviselői

Az igaz Istent valló, hívő magyar ember számára – Keresztelő Szent János mellett – a magyar történelem legkiválóbb személyiségeit, a szenteket kívánta példaképül állítani az építető magyar primás megbízásából Scsehovics János plébános. Ezért az év 52 hetében egy-egy magyar szentet állított a hívei elé, akiket egyenként, háromnegyed álló alakban jelenített meg a templom falain, a Keresztelő Szent János képsorozat alatt. Mindegyik képen olvasható a szent neve és életállapota latinul, valamint a halála éve. Így nevelt a tudós plébános az életszentségre és a hazaszeretetre, erősítve, elmélyítve a híveiben a katolikus nemzeti öntudatot! Ezek a képek ma is ekesszólóan hirdetik az Európai Unió és a nagyvilág polgárainak a keresztény magyarság hőseit, akik jelentősen gazdagították az egyetemes kereszténységet! A dolgozatunkban ezekkel az ábrázolásokkal kívánunk behatóbban foglalkozni.

A szentéletű magyarok képsora a keresztény magyar királyság megalapítójával, *Szent István* királyunkkal kezdődik a szentély északi falán (16. kép). Itt a főoltártól

16. kép:
Szent István király képmása
FotoMudrák

17. kép:
Szent Imre herceg
FotoMudrák

balra kapott helyet – István király mellett további hét magyar király ill. a királyi családból származó szentéletű ember jellemportréja: *Szent Imre* (17. kép), *Szent László* és *Salamon király*, majd remete (18–19. kép), *Jagello Kázmér herceg*, aki a Mátyás királyunk elleni 1472. évi főúri összeesküvés választott magyar királya volt, majd *I. Dávid, Skócia királya* (1124–1153), aki Szent István unokájának, Skóciai Szent Margitnak volt a fia; *Szent Lajos Toulouse-i püspök*, aki V. István király unokája volt és *Günter remete*, Gizella királyné rokona.

A szentély két oldalán lévő stallumok előlapján, öt-öt *püspök* képe látható, a királyoknál kisebb méretben. Az északi oldalon: *Szent Adalbert*, *Boldog Sebestyén esztergomi érsek*, *Szent Gellért vértanú, csanádi püspök* (20. kép), *Beszteréd nyitrai püspök* és *Bonifác pannonhalmi apát*. A déli stallumokon *Pilgram*, *Bód*, *Gaudentius*, aki Adalbert püspök testvére és társa volt, *Ágoston zágrábi püspök* és *János domonkos szerzetes*, Bosznia püspöke. E főpapok nagy része vértanúsággal fejezte be életét.

A hajóban az északi falon három sorban jelennek meg a szentéletű hősök.

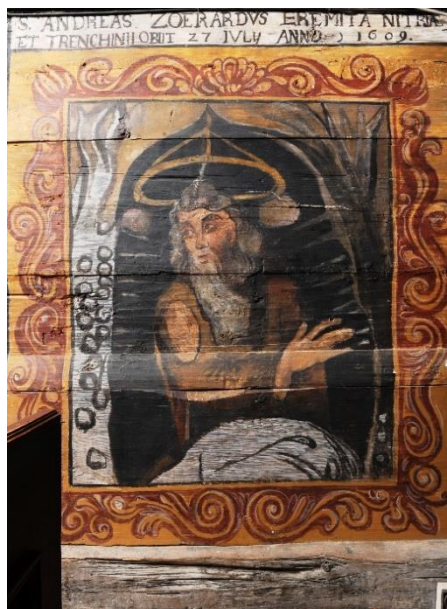
18. kép: Szent László király képmása
FotoMudrák

19. kép: Szent Salamon király, majd remete

20. kép: Szent Gellért csanádi püspök,
vértanú
FotoMudrák

21. kép:
Szent András-Zoerard remete

A felső sorban nyolc nő: *Boldog Gizella királyné*, *Szent Erzsébet*, II. András király lánya, *Szent Gertrúd*, Szent Erzsébet lánya, a tössi *Erzsébet*, *Boldog Ilona*, a veszprémi domonkos zárdában Szent Margit mesternője, *Margit*, Skócia királynéja, *Boldog Erzsébet*, V. István lánya és *Szent Orsolya*, akit Attila ölt meg.

A középső sorban, a karzaton: a ferences *Bertold* és *Antal*, majd *Dominici János* pápai követ, valamint *Eskadély Máté* budai polgár, hithirdető Indiában és Kínában, ahol megölték.

Az északi fal alsó sorában hat szerzetes alakja fogadja a látogatót, akik többnyire, ugyancsak vértanúk voltak: *András-Zoerard remete* (21. kép), *Eskandély Máté vértanú*, a Budán született hithirdető Kínában, *Szádok*, *Kálmán* (skót herceg), *Tomasius Péter* karmelita, aki Nagy Lajos királynál volt pápai követ, valamint *Kapisztrán János* (22. kép).

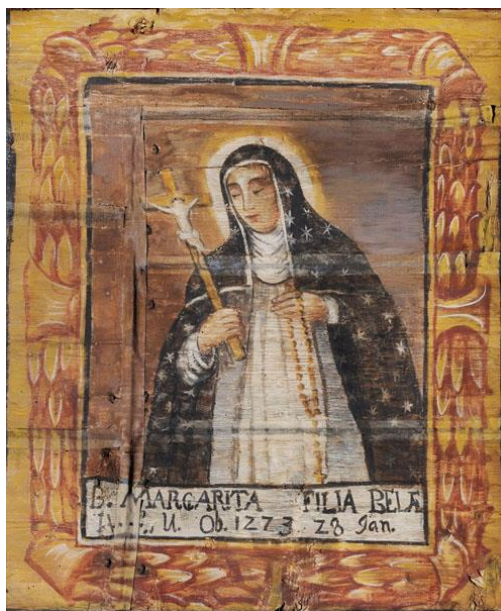

22. kép:
Szent Kapisztrán János

23. kép:
Szent Salome

A hajó déli falán folytatódik a szentéletű nők ábrázolása: *Szent Szalóme*, II. András király Kálmán fiának jegyese (23. kép), *Estei Beatrix*, II. András 3. felesége, *Sziléziai Hedvig* fejedelemasszony és lánya *Gertrúd*, *Portugáliai Erzsébet királyné*, *Prágai Ágnes klarissza apáca*, III. Béla unokája, és IV. Béla két lánya: *Boldog Kinga* és *Boldog Margit* (24. kép).

24. kép:

Boldog Margit, IV. Béla király lánya

FotoMudrák

A hajó nyugati faláról nyolc szentéletű szerzetes pap portréja tekint ránk: a domonkos *Boldog Csáki Móric*, *Boldog Mór pécsi püspök*, *Szent Benedek remete és vértanú*, *Boldog Özséb esztergomi kanonok*, remete, a pálos rend alapítója (25. kép), *Szent Magyar Pál* domonkos provinciális, aki 80 társával szenvedett vértanúságot, és *Szent Asztrik* apát, kalocsai érsek, aki a Szent koronát hozta István királynak Rómából. E képek alatt lévő sorban: *Nepomuki János*, a gyónási titok vértanúja és *Marchiai Jakab* képmása látható. Az utóbbi szentéletű ferences prédikátor volt, aki pápai követként járt Magyarországon. Őt 1624-ben avatták boldoggá. Ez az évszám adja a szentek képsorának a datálásához a terminus post quem-et.

A fenti felsorolásból egyértelmű, hogy a program összeállítója igyekezett minden életállapot számára példaképet állítani, de természetesen a szerzetesi életforma

prioritást kapott. A nők 16 fővel kiemelt helyet foglalnak el ebben az 52 fős képsorban. A szentélyben bemutatott szent királyok és királyfiak hazánk egyedül álló európai helyét kívánja hangsúlyozni a szentek közösségében. A 18. század vérvizataros korszakában különösen fontos volt hangsúlyozni, – a hazaiak és egész Európa számára egyaránt, – hogy Magyarország adta a világnak a legkorábbi és legnagyobb számú királyi szentet, megelőzve minden más országot! Az orawkai portré-galéria ezt a tudatot kívánja erősíteni.

25. kép: Boldog Özséb
esztergomi kanonok,
majd remete,
a Pálos rend alapítója

A híres embereket ábrázoló képsor az ókor után a 14. századtól kedvelt képzőművészeti műfaj volt az európai uralkodók palotáiban, ahol a képeken királyok, hadvezérek, tudósok és művészek kaptak helyet. A 15–16. századtól – a reneszánsz szellemiség széleskörű elterjedésével – a főúri és főpapi családok palotáiban is megjelentek a híres emberek képsorai. Ezzel párhuzamosan egyre fontosabb szerepet kaptak az uralkodók, majd a nemesi családok eredetét és kiemelkedő személyiségeit bemutató ősök galériái. A 17–18. században a barokk művészet széles körben terjesztette a hősök tiszteletét, amit a sokszorosított grafikai eljárások segítettek. Ezek a képsorok elsősorban az egyéni teljesítmények, a virtus, többnyire a kimagasló hadi tettek, a győzelmek dicsőítését szolgálták. S bár a keresztény erények is hozzátartoztak a virtushoz a keresztény Európában, de ezek kiemelése a paloták képsoraiban másodlagos volt. A szentéletű emberek tiszteletét elsősorban az Egyház ápolta. A templomokban a védőszent ábrázolása a 14. századtól kap kiemelt szerepet. A nemzeti államok megerősödésével – a gótika művészetétől kezdődően – a nemzeti szentek megjelenítése is egyre fontosabbá válik.

A templomok képzőművészeti díszítésében új fejezetet nyitott a 16. század második negyedétől a reformáció, amely elvetette a szentek tiszteletét, és a belső díszítésben is az egyszerűséget kívánta.

Árva megye birtokosai és velük a lakosság nagy része a 17. században – a templom kifestése idején – a lutheri reformáció híve volt. Mi készíthette a megrendelőt a magyar szenteknek (eddig és ezután is) a templomban ismeretlen nagyszámú bemutatására? A biztos válasz még kutatásra vár. De ismerve Árva megye 17. századi vallási megoszlását, és a tényt, hogy Oravka/Kisárva katolikus fatemploma a protestáns többségű környezetben 12 község 5000 katolikusának a plébániatemplomaként épült 1650–1656 között, bizonyosra vesszük, hogy a templomnak ez a státusza is elégséges választ ad a kérdésre. Ez a templom arra volt/van hivatva, hogy vizuálisan is láthatóvá tegye a katolikus hit lényegét. A katolikus templomban Isten, a teljes Szentháromság valóságosan jelen van az Eucharistiában, a kenyér és a bor külső színe alatt, a tabernákulumban, amely Oravka-Kisárva templomában, a főoltár középpontjában áll, a trienti zsinat (1545–1563) előírását követve. A tabernákulum mögötti kora barokk díszes oltárépítmény kiemeli a templom védőszentjét, Keresztelő Szent János alakját, aki a bűnbánat hirdetésével előkészítette Jézus Krisztus eljövételét. Az oltárfal két oldalán a szobrok a római katolikus egyház legfőbb szentjeit, Péter és Pál főapostolokat, valamint a keresztény magyar állam megalapítóit, Szent Istvánt és Szent Lászlót, továbbá a lengyel-magyar határon különösen szentelt két közös szentet, Adalbert és Szaniszló püspököt ábrázolják. A templom két mellékoltára a katolikus vallás két további fontos hittételét emeli ki. A *Szent Kereszt-oltár* rámutat, hogy Jézus, aki valóságos Isten és valóságos ember, elszenvedte a testi halált az emberiség megváltásáért, és feltámadt a halálból. A *Szeplőtelen fogantatás-oltár* az Istenanya büntelenségét magasztalja, aki az emberiség legfőbb közbenjárója Istennél. Az 52 szentéletű példakép azokat a dicső magyar férfiakat és nőket állítja elénk, akiket az addigi hatszáz éves magyar katolikus egyház adott a magyar hazának és a világnak. Ők a szentjeink, királyok és a királyi család tagjai, főpapok és szerzetesek, hitvalló férfiak és nők, akiknek nagy része, Keresztelő Szent Jánoshoz hasonlóan, az életével és az életének feláldozásával tett tanúságot Krisztus igaz hite mellett. Ők voltak azok, akik európai tekintélyt szereztek az addigi, hatszáz éves Magyar Királyságnak! S ők azok, akik Isten színe előtt élnek, és kérik Isten irgalmát és segítségét az e világban küzdő emberiségért, annak testi-lelki boldogulásáért. Ezért van a katolikus vallásban oly nagy szerepe a szentek tiszteletének.

A templom figurális ábrázolásai, tehát, katolikusokat kívánta a hitükben megerősíteni. A templom mellett, a 17. század közepén iskola és zarándokház is létesült, vagyis az árva megyei katolikusok legfőbb központja volt Kisárva! Az evangélikus Thurzó- majd a Thököly-család birtokán lévő Oravka/Kisárva községben 1648-ban jött létre a vidék katolikusai számára a plébánia. Lippay György, Magyarország primása, a Nagyszombatban székelő esztergomi érsek, ekkor nevezte ki a közeli Nedec plébánosát, a tudós és festőművész *Scebovics Jánost* az Árva megyei katolikusok fő esperesévé. Ő építtette a mai fatemplomot 1650–1656 között.

A következő fontos kérdés az Oravka/Kisárva templom belső díszítésének, mindenekelőtt a magyar szentek képsorának időbeli elhelyezése. Ezzel a kérdéssel mindeddig nem foglalkozott behatóbban sem a művészettörténet, sem más tudományok. Általánosan elfogadottá vált, hogy Hevenesi Gábor (1656–1715) nagy tekintélyű tudós jezsuita szerzetes, tartományfőnök, a nagyszombati egyetem dékánja, a bécsi Pázmáneum igazgatója, I. Lipót császár és magyar király tanácsadójának 1692-ben latinul és magyarul is megjelent *Régi magyar szentség⁴ – Indicia Sanctitatis Ungaricae* című, a magyar szenteket ismertető kötete nyomán készültek az oravka/kisárvai magyar szentek ábrázolásai. Ennek a meghatározásnak az volt az alapja, hogy Hevenesi idézett latin nyelvű kötetében megtalálható az oravkai templom 52 szentjének a rézmetszet-ábrázolása, amelyek első látásra teljesen azonosak a templom festményeivel⁵. A képek feliratai is pontosan megegyeznek. S mivel általánosan ismert gyakorlat volt évszázadokon át, a sokszorosító grafika elterjedése óta, hogy a megrendelők adott metszetek nyomán adták a megbízást a készítendő festményekre, evidensnek tűnt, hogy a „szerény falusi fatemplom” képtáblái a nagy tekintélyű jezsuita páter, Hevenesi Gábor híressé vált könyvének illusztrációi alapján, vagyis 1692 után készültek. Ezt a datálást megerősítettnek vélték a szentélyelválasztó gerenda feliratán olvasható 1711-es évszámban is.

Udvarhelyi Nándor 2013-ban megjelent szép kötete nyomán azonban, – amelyben Mudrák Attila fotóművész jeles, színes képei szinte valamennyi festményt bemutatják –, lehetőség nyílik behatóbban megnézni az oravka-kisárvai festményeket, és szabad összevetni a Hevenesi kötet képeivel, a művészettörténész

⁴ HEVENESI Gábor, *Régi magyar szentség*, Budapest, Új Ember, 1988. (Első latin kiadás: *Ungaricae Sanctitatis indicia*, Tyrnaviae, 1692.)

⁵ SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon*, Budapest, Corvina, 1984.

szemével. S ezek után újra kell gondolnunk Oravka/Kisárva templomának belső díszítésének a művészi megítélését. A hazai művészettörténet eddig, sajnos, még nem foglalkozott behatóbban a templom képeivel. Ennek egyik oka a képek kopott, rongált állapota. A szakszerű állagvédelem sürgető feladat a megélenkült turizmus és a művészettörténet szakma számára egyaránt. A képek behatóbb vizsgálatát az is gátolta, hogy eddig nem álltak rendelkezésre a kötetben lévő kitűnő fényképekhez hasonló minőségű felvételek. S a 21. század előtt, sajnos, egyetlen művészettörténetész sem jutott el Kisárva községbe.

A jelen előadásban nincs lehetőségünk arra, hogy mind az 52 festett képmást behatóan összevessük a Hevenesí kötetben lévő, azonos szenteket ábrázoló 52 metszettel – amelyeket A. Hoffmann és Schrott rézmetszők szignáltak –, de szeretném néhány példán keresztül felhívni a figyelmet a két sorozatra jellemző alapvető felfogásbeli és művészi különbségekre.

26. kép:
Hevenesí Gábor SJ *Régi magyar szentség* című,
1692-ben megjelent kötetének metszete:
Szent István

Tekintsünk például *Szent István*nak a templomban és a kötet metszetén megjelenő ábrázolására. A festményen (16. kép) az idős király méltóságteljes, súlyos alakját látjuk, reneszánsz virágmintás arany palástban, mélyen elgondolkodva, evilági aggódó tekintettel, amely azonban biztos hitet sugároz. Mindkét kezével, nagy bizalommal emeli a zöld párnán lévő arany koronázási jelvényeket a Magyarország Nagyasszonya felé, aki a kép jobb felső sarkában, fehér háttér előtt, ugyancsak virágmintás reneszánsz fehér ruhában és kék palástban, Gyermekeit tartva fogadja a király országának a felajánlását. A király és a Madonna között barna és szürke felhők gomolyodnak. A király háttérében városkép látszik halványan

Ezzel szemben Hevenesí kötetének metszetén (26. kép) az ábrázolás leegyszerűsítettebb, a király alakja megtörtebb, inkább a félelem és a jámborság hatja át, az oravkai erőteljes uralkodóval szemben, akit tudatos mérlegelés, reális, evilági okosság jellemez. A háttér a metszeten egységesen sötét, a Madonna sugarakkal övezett ábrázolása a jelenést, a transzcendenciát hangsúlyozza, míg az oravkai kép a jelenésben is a földi realitást emeli ki. Mindez a különbség csak a beható szemlélőnek tűnik fel. A felületes néző csak az azonos kompozícióra figyel. Ugyanis mindkét kép jobbra fordulva, háromnegyed profilban, háromnegyed alakban ábrázolja a királyt, aki felett felhőkben jelenik meg a Madonna az áldást adó Gyermekeivel. A festmény mintaképe tehát nem lehetett a Hevenesí kötet metszete, amelyet alapvetően a barokk művészet átszellemültebb, transzcendentálisabb szellemisége jellemez (19–21. kép). A festmény ezzel szemben a reneszánsz művészet térbelibb, reálisabb ábrázolásmódját képviseli. Ezt a megállapítást erősítik a kereteket övező díszítések motívumai, valamint a feliratok betűtípusának különbözősége is. Kisárva képein az antikvitásból ismert kapituláris majuscula betűkkel

20. kép:
Hevenesí Gábor SJ *Régi magyar szentség* című,
1692-ben megjelent kötetének metszete:
Boldog Özséb

21. kép:
Hevenesí Gábor SJ *Régi magyar szentség* című,
1692-ben megjelent kötetének metszete:
Szent András-Zoerard

ír a festő, míg a rézmetsző már a barokk korra jellemző, ívelő minusculákkal. A kereteket a festményeken reneszánsz jellegű növényi, leveles díszítések remekművű változatai övezik, míg a metszeten barokkizáló drapériák kísérik az egyenes vonalú kereteket is.

Jellemző továbbá a metszeten a háttér elhagyása, az alakok idealizálása és olykor az attribútumok átköltése is. Ilyen például *Boldog Kinga és Szalome* ábrázolása, akiket mindkét művész az élet értelméről gondolkodva mutat be. Míg a festményeken Salome kisgyermek-fejet és Kinga aranysárga gömböt (16. kép) tart, addig Hevenesi kötetében a kisgyermek-fej halotti koponyává változik. Vagyis az orawka-i festő megbízója az élet szépségét kívánta hangsúlyozni, ami a reneszánsz életérzés sajátja, addig a metszetet az elmúlás gondolata hatja át, amely a barokk művészet jellemzője. Ha a festő a Hevenesi-kötet metszetei után dolgozott volna, akkor ő is halálfejet ábrázolt volna! A két képsor között tehát alapvető világlátási különbség van, amely, az európai kultúra történetének ismeretében két különböző, egymást követő korszakának a sajátja.

A két ciklus képeinek azonos szerkezeti felépítése arra utal, hogy nem túlságosan nagy időbeli távolság választja el a két sorozatot. A festmények 1650 körül készültek, míg a metszetek az 1692. évi kiadás előtt nem sokkal. A metszetek megrendelője még értékelte az oravkai festmények, illetve a festmények előképein megjelenő alakoknak a külső, formai jellemzőit, a beállítást, a ruházatot, a mozdulatokat, az attribútumok elhelyezését és formáját, s ezért rendelte meg azok átvételét, de a tartalmában már az új, barokk világlátást, a barokk szellemiségű lélekábrázolást kívánta meg a metszeteket készítő tehetséges művésztől.

Mindezek a megállapításaink nem zárják ki, hogy az orawka/kisárvai templom képmásai metszet után készültek, de ezek felkutatása még a jövő feladata. A metszetsorozatok a 16. századtól kezdve igen elterjedtek. A mi témánkhoz, az oravkai galériához a legközelebb a vallási társulatok metszettekkel illusztrált kiadványai állnak, amelyek között jeles kiadvány az 1615-ben megjelent magyar nyelvű, fametszettekkel illusztrált *Imádságos könyvecske*, amelyet Ferenczffy Lőrinc – Rudolf császár és király magyar kancelláriájának titkára – adott ki. 1630-ból ismerjük Andreas Brunner *Fasti Mariani* című összeállításának első kiadását, a müncheni Mária Kongregáció számára, amely az év napjainak sorrendjében közölt egy-egy szentről metszetet. A havi szent patrónus, a *Patroni menstrui* kiosztása a társulati

összejöveleteken Magyarországon is ismert volt a 17. században. Brunner kötetének népszerűségét jelzi, hogy *Esterházy Pál* nádor annak szövegeit magyarra fordította, és kiadta 1698-ban.

Oravka-Kisárva templomában a szentek sorrendjét nem az egyházi naptár, hanem inkább az egyházi és világi hierarchia határozza meg: az Istentől felkent királyok és családtagjaik, továbbá a szent püspökök, szerzetesek, majd a női szentek, de valamennyi közül a vértanúk kaptak elsőbbséget. Ilyen jellegű illusztrált kiadványt Hevenesi előtt, egyelőre, nem ismerünk, de joggal feltételezhetjük, hogy volt! Hevenesi gazdag irodalmi munkásságának elemzésénél az irodalomtörténetesek rámutattak, hogy nagymértékben merített a kortárs és a korábbi szerzők műveiből! S ez természetes is egy olyan több magas hivatalt betöltő szerzőnél, – egyetemi tanár, intézet-igazgató, tartományfőnök, stb, – mint Hevenesi Gábor.

S fontos végül megjegyeznünk, hogy Hevenesi művében szereplő sorrend sem egyezik a kisárvai templom szentjeinek sorrendjével, csoportosításával! Hevenesi két csoportra osztja a szentjeit, a királyi vérből származókra és az egyéb eredetűekre, s ezen belül időrendben mutatja be őket. Ez a barokk korban jelentkező történelmi szemlélet jellemzője. Az oravkai templom képmásai, amint ezt a fentiekben, az elhelyezésük szerinti felsorolásukból láttuk, az egyházi hierarchia szerinti csoportosításban jelennek meg, ahol külön vannak a férfiak és külön a nők, s azon belül jelentkezik a társadalmi hovatartozás.

Hevenesi Gábor *Régi magyar szentség* című műve, pontosabban a latin nyelvű változatot kísérő metszetek – amint a fentiekben kimutattuk – az 1692-es megjelenési évnél korábbi előképek után készültek. Ilyen kiadványok bőségesen voltak.

1646-ban jelent meg Elias Widemann (1619–1652) széles körben elterjedt portré sorozata a *Comitium Gloriarum Centum*, amely a Habsburg tartományok 100 jeles egyéniségét mutatja be félalakos képben, ovális keretekbe foglalva. A keretekben antikva-betűs felirat hirdeti az ábrázolt nevét és rangját. E kiadvány II. sorozataként 1649–1651-ben jelent meg a magyar hősök képsora, az *Icones Illustrium Heroum Hungariae*, majd 1652-ben a 100 magyar nemes portré-sorozata. 1664-ben *Mausoleum potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum* címen Nádasdy Ferenc országbíró készítette és adta ki a királyciklust, amelyben 44 magyar király egészalakos ábrázolása valamint Hunyadi János kormányzó és 14 vezér alakja szerepel latin és magyar versek kíséretében. E metszeteket nürnbergi mesterek készítették, nagy részben még az 1610-es években. Ez volt a 17. század legnagyobb hatású uralkodói képsora. Sorra létesültek a főúri

várakban, kastélyokban a család őseit bemutató képsorok. Így a Thurzó-család nagybitsei (Trencsén vármegye) várkastélyában is az udvar négy oldalán körbefutó árkádos tornácot a királyokat és hősokeket ábrázoló egészalakos falképsor ékesíti. A képeket Thurzó György nádor, Árva megye főispánja készíttethette, a kastély késő-reneszánsz kialakításával együtt 1603–1612 között.

Jól ismert, hogy Királyi Magyarország északi és keleti részén a 17. század közepéig, sőt a harmadik negyedéig is jelen van a kora barokk művészettel egybefonódva a reneszánsz örökség. Ennek egyik remekművé együttese az oravkai-kisárvai templombelső kifestése.

Kutatásaink szerint a templomot 1648–1651 között építtető Scsehovics János (†1659), az Árva megyei katolikusok főesperese, a tudós teológus és festőművész festeti ki a templomot jeles művészekkel, akik minden bizonnyal a Thurzók udvari megbízásait is teljesítették. Elképzelhető lenne, hogy az oltárok és a szószék, amelyek részben takarják a falak és a stallumok képsorait, kissé később készültek. De mivel tudjuk, hogy az északi mellékoltárt Pálffy Pál nádor (†1657) adományozta a templomnak, még az 50-es években kellett készülnie. 1650–1651-ben III. Ferdinánd császár és magyar király orgonát és harangot adományozott a templomnak, míg a fiatalon meghalt fia, IV. Ferdinánd ugyanezekben az években két kisebb harangot adott a kisárvai templomnak. Ezek a rangos adományozók mindenekelőtt a templom országos jelentőségére utalnak, de azt is jelzik, hogy az 1650-es években a templombelső kialakítása készen volt, csak az orgona és a harangok hiányoztak!

Az oltárok jeles művészi színvonala – a falképekhez hasonlóan – valószínűsíti, hogy Árva várának udvari művészei készítették el. Erre enged következtetni Thurzó György Árva várának kápolnájában lévő síremlékének a kisárvai templom oltáraival és szószékével való művészi rokonsága.

Az 1711. évi felirat tehát biztosan nem a templom festészeti díszére, és nem is az oltárookra vonatkozik! Utalhat a templom számára adott bármilyen további adományra, akár a diadalív Kálvária-csoportjának készíttetésére is. A fentiekben kifejtett új kutatási eredményeink még nem jutottak el az illetékes krakkói egyházmegyei vezetéshez, ezért 2011-ben ünnepelték a templom fennállásának 300 éves évfordulóját.

Kívánom, hogy tanulmányom minél több honfitársamban keltse fel az érdeklődést Oravka/Kisárva pompás temploma iránt. A helyszínen még inkább meggyőződhetünk e kis falu fatemplomnak rendkívüli művészeti és történeti

jelentőségéről. Történelmünk legzivatárosabb korszakában, a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békét követő években III. Ferdinánd magyar király, Lippay György Magyarország primása, Pálffy Pál nádor és Scsehovics János főesperes-plébános közreműködésével, 1648–1651 között egyedülállóan magas színvonalú művészi együttes született, amely a 21. században is aktuális üzenetet sugároz mindnyájunk számára.

Szelestei N. László

A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon

1760 Szentháromság vasárnapján a győri székesegyházban Hermán József kanonok a Keresztény Oktatás Társaságának összegyűlt egyházi és világi tagjai előtt elmondott, a társaság céljait és tagjait magasztaló beszédében¹ azt állította, hogy „hasznosabbnak tapasztalja ezt [ti. a Társaságot] lenni minden más egyéb gyülekezeteknél, melyeknek hasznát és gyümölcsét máskülönben nem vehetjük, hanem ha a keresztény tudománynak gyülekezetében a szükséges hitbéli ágazatokat előbb megtanuljuk”. A 18. század közepén merész állításnak tűnhetett ez, hiszen fénykorukat élték a barokk látványosságoknak teret adó, püspökök és szerzetesrendek által támogatott egyéb társulatok. Ellenhatásként persze a század közepétől sokféle területen találkozunk a katolikus megújulás külsőségektől elforduló, a keresztény tanítás lényegére koncentráló kísérletekkel. Ludovico Antonio Muratori művei nyomán és azokkal párhuzamosan egyre többen próbálták a híveket az igaz áhítat útjára terelni, számukra alapos hitbéli ismereteket nyújtani, a külsőségeket nyesegetni, a szeretetet és a szentmisét a hitélet központjába állítani.² A folyamat jól érzékelhető a jezsuitáknál is, ezt példázza a Keresztény Oktatás Társasága történetének rövid felvázolása.

Knapp Éva barokk kori vallási társulatokat tárgyaló monográfiájában³ mostohán bánt a Keresztény Oktatás Társaságával. Az egyébként alapvető munkában nem találkozunk sem a társaság oktatási programját és kézikönyvként használt katekizmusát kidolgozó Ignaz Parhamer nevével, sem a társaságról író, a

¹ HERMÁN József, *A Keresztény Oktatás tünnon fel-állított Gyülekezetének első szükséges tudománya, a tellye Szentháromság egy Istennek ismérte*, Győr, Streibig Gergely János, 1760, A₄v. – Az alapító győri püspök, Zichy Ferenc, a társaságot a Szentháromság oltalma alá helyezte.

² SZELESTEI N. László, *Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon* = Sz. N. L., *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 27–33.

³ KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001 (Historia litteraria, 5).

társaság belső életét is bemutató Érdújhelyi Menyhért, Szentiványi Dezső és Bárh János, vagy az elterjedtségéről beszámoló Piszker Olivér és Jánosi Gyula nevével.⁴

Száraz Orsolya a jezsuiták penitenciális misszióinak magyarországi történetéről írt kiváló kötetében említi, hogy „A missziók deklarált céljai között a hitoktatás és ezen belül a gyakorlati vallási élet helyes formáinak elsajátíttatása szerepelt.” (Templomba járás, gyónás, áldozás, házasság.)⁵ A segnerianus missziók során a két misszionáló jezsuita közül az egyiknek a feladata délutánonként a hitoktatás volt: énekeket tanított, alapvető hitismereti és morális kérdéseket tárgyalt, a gyerekeket külön csoportban katekétizálta. A missziók során énekeket és imákat tartalmazó könyveket osztottak. A század közepétől egyre inkább kifejezetten kateketikai missziókat tartottak a jezsuita atyák. Száraz Orsolya megnevezi e missziók módszertanát kidolgozó és a több nyelvre lefordított katekizmust szerző Ignaz Parhamert és Mária Terézia támogatását. Az uralkodó 1753-ban dekrétumban bízta meg a jezsuitákat kateketikai missziók tartásával, 1758-ban sürgette a megvalósítást. Lukács László jezsuita névtárából kimutatható a változás, a rendfelfoszlatásig egyre több a kateketikai misszionárius.⁶ Száraz Orsolya is a Muratori nevével fémjelzett reformkatolicizmus megjelenéséhez kapcsolta kateketikai irány megerősödését.⁷

Ehhez a folyamathoz kapcsolódom a továbbiakban, az eddigi szakirodalom megállapításait egy Győrött 1759-ben kiadott, az Ignaz Parhamer által Bécsben kezdeményezett kateketikai misszió alapelveit összefoglaló leírás adataival és a kateketikai társulatok számára németül összeállított társulati könyv magyarországi elterjedésének számbavételével, annak néhány tanulságával egészítem ki. A kötet

⁴ ÉRDÚJHELYI Menyhért, *A katolikus hitelemzés története Magyarországon*, Zenta, 1906, 163–168; *A keresztény oktatás társasága*, SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1944 (Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36); BÁRTH János, *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén = La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység, II.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1009–1016; PISZKER Olivér, *Barokk világ Győregyházamegyében Zichy Ferenc Gróf püspöksége idején (1743–1783)*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 13); JÁNOSI Gyula *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi füzetek, 17).

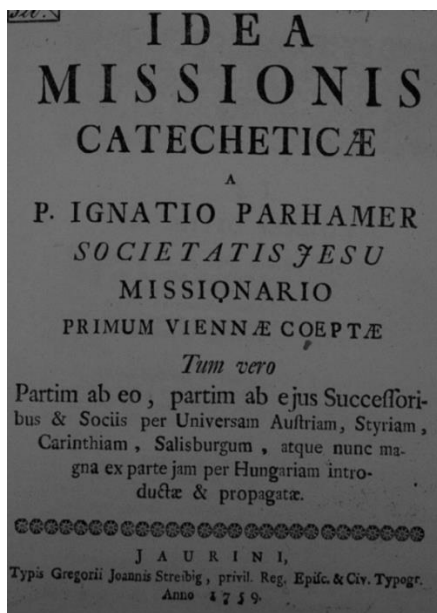
⁵ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49), i. h.: 55.

⁶ *Uo.*, 139–146: *A kateketikai missziók megjelenése.*

⁷ *Uo.*, 152, 268–270.

állandó része volt Petrus Canisius kiskatekizmusának Ignaz Parhamer-féle átdolgozása.

A misszió elveinek ismertetését tartalmazó füzetecske⁸ kilenc fejezetben foglalja össze a Parhamer által (királynői sürgetésre) kidolgozott kateketikai misszió menétét. A tartalomjegyzék önmagáért beszél, az ott megjelölteket részletezi a kiadvány.

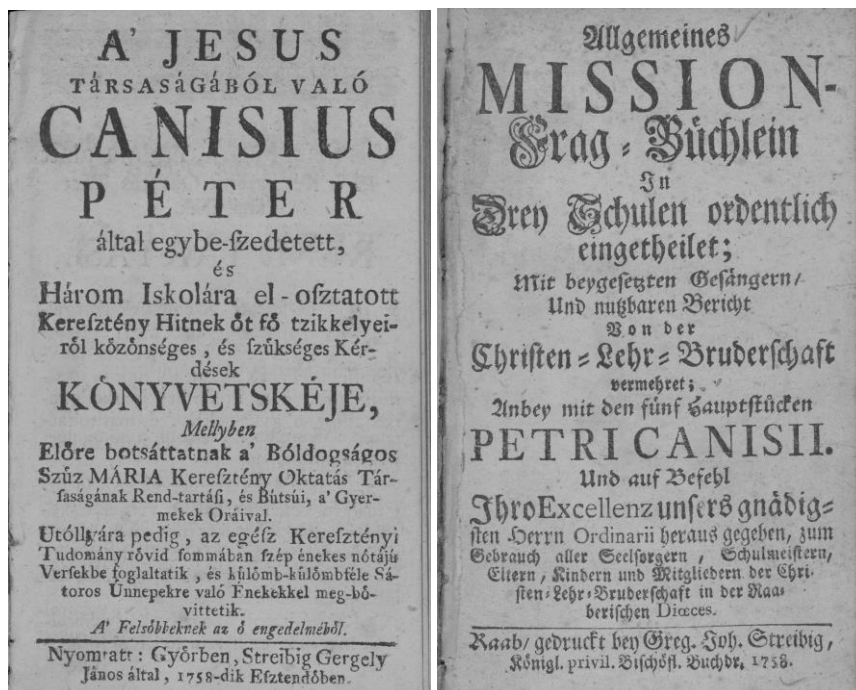

- §. 1. A misszió kezdetéről (1–4)
- §. 2. A misszió rendjéről (1–5)
- §. 3. A misszió tárgyáról (1–4)
- §. 4. A Kongregációba való felvételről (1–5)
- §. 5. A Kongregáció indulásáról (1–7)
- §. 6. A misszió végéről (1–4)
- §. 7. A zászlók és a keresztény tanítás jelvényeinek megáldásáról (1–12)
- §. 8. Ennek a missziónak sajátosságairól (1–5)
- §. 9. Ennek a missziónak hasznáról (1–6)⁹

⁸ *Idea missionis catecheticae a P. Ignatio Parhamer Societatis Jesu primum Viennae coeptum, tum vero partim ab eo, partim ejus successoribus et sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductae et propagatae*, Jaurini, Streibig, 1759.

⁹ *Synopsis*. – §. I. *De initio missionis* – §. II. *De ordine missionis* – §. III. *De materiis missionis* – §. IV. *De susceptione ad Congregationem* – §. V. *De introductione Congregationis* – §. VI. *De fine seu termino missionis* –

Tanulságos, amit a 8. fejezetben olvashatunk a társaságról: „Ez a társaság inkább az oktatásban, mint a megindításban tevékenykedik, a tudatlanság felszámolásával a hit megalapozását végzi.”¹⁰ Nem mutatom be részletesen a megalakulásig tartó folyamatot, most inkább a társaságok elterjedésével foglalkozom. A füzet utolsó mondata segített a további vizsgálatban: „A Misszió sajátosságairól és egyedi vonásairól a misszió katechetikai könyvében lehet olvasni.”¹¹

A társulati kézikönyv kiadásainak számbavétele meglepő eredményt hozott.¹² A 18. század második felében a ma ismert 32 magyar nyelvű kiadásából kézbe

§. VII. De benedictione vexillorum et signorum Doctrinae Christianae – §. VIII. De proprietatibus hujus missionis – §. IX. De fructibus hujus missionis

¹⁰ Haec Missio in docendo potius quam movendo versatur et in eo maxime elaborat, ut sublata ignorantia solidum Fidei fundamentum ponat.

¹¹ NB. Coetera, quae Missionis hujus sunt propria ac singularia, libello Missionis Catechetico continentur.

¹² Knapp Éva „A magyarországi társulatok kiadványainak katalógusa”-ként öt településnél közül a Keresztény Tanítás Társaságához kapcsolódó kiadványt, a kézikönyv hét magyar és két szlovák kiadását Canisius Péter neve alatt sorolta be „rendhez nem köthető társulat típusok” kiadványaként.

vehettem 25-öt, a 30 német nyelvűből 18-at, a nyolc szlovákból kettőt, az öt horvátból hármat, továbbá kétféle délszláv nyelvű változatot, egyiket két kiadásban. Nemcsak a mennyiség (73 magyarországi megjelenés, de ennél minden bizonnyal több van), hanem egyéb észrevételeim is elgondolkodtatók lehetnek. A megnézett példányok között több olyan kiadás akad, amely azonos nyomdában és azonos évben több kiadásban megjelent (1758-ból két győri magyar nyelvű és két német nyelvű, 1759-ből a soproni nyomdából három horvát nyelvű kiadást láthattam, 1768-ból két kolozsvári szedésváltozatot regisztráltak). A délszláv nyelveken nyomtatott kiadványok az illetékes püspök (Klimo György, Batthyány József) engedélyével jelentek meg. Gyakori a kiadványokban a Regis Szent Ferencről, a gyermekek oktatását szívügyének tartó 17. századi jezsuitáról készített metszet. (1737-ben avatták szentté.) Beszédes, az elterjedtség bizonyítéka a nyomdahelyek listája: Bécs, Pozsony, Nagyszombat, Győr, Sopron, Buda, Vác, Eger, Kassa, Kolozsvár, Kalocsa.¹³ Az Ignaz Parhamer-féle katekizmusnak (*Kérdező könyvecske*) néhány 1758 előtti kiadása is van, ezek még nem a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyveiként jelentek meg.¹⁴

A budai Landerer-nyomda 1760-as és 1770-es német kiadásának címlapjának verzőjén az uralkodótól kapott privilégiumra hivatkozott. (A kiadások számbavétele alapján azt mondhatjuk, hogy ezzel a többi nyomdász nem foglalkozott, ha erre a katekizmusra kapott megrendelést, nyomtatott.) A példányszámokat nem ismerjük. Kalendáriumok és katekizmusok nagy számban keltek el. Kalendáriumoknál a (jeszuita) cenzorok, revizorok figyeltek az évente

¹³ A kézikönyv első magyar és német nyelvű kiadásánál leírása:

- *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedetett és három iskolára el-osztottott keresztény hitnek öt fő tziikkeheiről közönséges és szűkséges kérdések könyvtskéje, mellyben előre bótstáttnak a Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának rendtartási és búcsúi, a gyermekek óráival. Utoljára pedig az egész keresztényi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekebe foglaltatik, és külömbkülömbféle sátoros ünnepekre való énekekkel meghóvítetik,* Győrben, Streibig Gergely János, 1758, XVI, 184 pp.
- *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein in drey Schulen ordentlich eingetheilt, mit beygesetzten Gesängern, und nutzbaeren Bericht von der Christen-Lehr-Bruderschaft vermehret ... zum Gebrauch allet Seelsorgern, Schulmeistern, Eltern und Kindern und Mitgliedern der Christen-Lehr-Bruderschaft in der Raaberischen Dioeces,* Raab, Streibig, 1758, (10), 227, (3) pp.

¹⁴ A *Kérdező könyvecske* 1758 előtti hazai kiadásainak egyike:

- *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedett, és három iskolára el-osztottott keresztény hitnek öt fő tziikkeheiről közönséges, és szűkséges kérdések könyvtskéje; melly azon német nyelven ki-bótstátott könyvtskéből magyarra fordítattott, melyből míg a felséges királyi magzatok is hertzegek, és hertzegnék az hit ágazatit tanulják,* Nagyszombat, Akad, 1756, 144 l.

nyomatott változó kalendáriumi toldalékokra,¹⁵ az állandóan újra kiadott katekizmusok esetében ez elmaradhatott. A 18. század második felében megjelent magyar és német nyelvű *Kérdező könyvecske* példányszáma óvatos becslés szerint is meghaladhatta a 100–100.000 példányt. A jezsuita eredetű katekizmust a püspökök által egyházmegyéjük plébániáira hívott jezsuita misszionáriusok osztották szét az általuk misszionált területeken, esetleg később a Keresztény Oktatás Társaságának működéséért felelős plébánosok.¹⁶

A katolikus katekizmusainkkal foglalkozó Szentiványi Dezső a 18. század „legnevezetesebb” katekizmusának nevezte a Canisius kisebb katekizmusát *Kérdések könyvecskéjévé* átfogalmazó oktatási segédkönyvet. Megállapította, Ignaz Parhamer nem közvetlenül Canisius kiskatekizmusából dolgozott, hanem Adam Hermenegild jezsuita szerzetes *Kleine Schul-Christijéből* (Klagenfurt, 1740).¹⁷ Három iskolára osztott szülői és oktatói segédkönyvről van szó (1. kisgyermeknek, 2. időseknek, kik a szentgyónáshoz és szentáldozáshoz járulnak, 3. a keresztény tanok rendszerezése).

A középkor vége óta a keresztény tanok összegzését és azok oktatását mind-egyik felekezetenél fontosnak tartották, egyes kutatók véleménye szerint még a protestánsok körében is sokszor volt fontosabb a káté-tanítás, mint a Biblia olvasása.¹⁸ Amikor a 18. század végén a katolikus felvilágosodott kormányzat központilag próbálta az Ignaz Felbinger által összeállított egységes (rövidebb és hosszabb) katekizmust bevezetni, a magyar püspökök tiltakoztak, részben azért, mert ez a püspöki joghatóságukat sértette, másrészt, mert elégedettek voltak a háromféle forgalomban lévő katekizmussal: a Petrus Canisius, a Roberto Bellarmino és az Ignaz Parhamer által összeállítottal.¹⁹

A katekizmus mellett mindig tartalmazta a kézikönyv a társaság reguláját és alapvető tudnivalóit, valamint *A gyermekek órái* címmel napszaki tennivalókat, üdvös gondolatokról szóló verseket. A magyar nyelvű kiadások többségében 24–26

¹⁵ SZELESTEI N. László, *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1980, 475–516. (Lásd a *Kalendáriumi szabadalmak* című fejezetet.)

¹⁶ Canonica visitatiók alkalmával a működésről rendre beszámoltak.

¹⁷ SZENTIVÁNYI, *A katekizmus története*, (4. j.), 63.

¹⁸ A kátékereszténység–bibliakereszténység 18. századi magyarországi helyzetéről: CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus bibliafordítások a XVIII. században = Biblia Hungarica Philologica: Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAL János, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei, 3), 171–184.

¹⁹ Vö. FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II, 1773–1780*, Budapest, MTA, 1902, 108–116.

énekszám szerepel (ennél több énekkel): az első rész a katekizmus témáit vette sorba (a hitnek 12 ágazatát, a hét szentséget, a Tízparancsot, Ötparancsot, Miatyánkot, Üdvözlégyet: itt egy-egy szám alatt gyakran több ének található); aztán a bűnökről, az irgalmasság cselekedeteiről, a gyermekek neveléséről olvashatunk. Ezeket németből fordították. A versek másik része az egyházi év ünnepein (sátoros ünnepeken) használt népének, szentmiseének, énekek Szűz Máriáról és a szentekről (az 1758 előtti kiadásokban ezek még csak mutatóban vannak jelen.)²⁰ A könyv igazán csak 1758-tól társulati kézikönyv. A kötetekben az *Elöljáró beszéd* is az 1758-as évszámot jelöli meg a Társulat magyarországi befogadásának.

A már említett (a címlapokon feltüntetett) részeket is megismételve a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyvének tartalmi egységei (a kötet fejezetcímeivel megjelölve):

(Címlap, előtte többször és többféle Regis Szent Lajost ábrázoló metszet. 1737-ben avatták szentté.)

Elöljáró beszéd a Keresztény Oktatás tagjaiboz ezen könyvetskének hasznáról (és véle való élésről) [a Társaság eddigi rövid történetével] (Gyakran hiányzik.)

*[Ignaz PARHLAMER], Canisius Péter által egybe-szedetett és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tszikkelyeiről közönséges és szükséges **kérdések könyvetskéje***

*A Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának **rendtartási és búcsúí, a gyermekek óráival***

Az egész keresztényi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglaltatik, és külömb-külföféle sátoros ünnepekre való énekekkel megbóvítottik

Rövid toldalék a három fő indulatról

A Társaság tisztviselőinek kiváltképpen való regulái (1–8) – Különös regulák... a kisdedeket a keresztény hitnek oktatásában segítik (1–10) – Mire kellessék a segítőknek főképpen keresztény oktatáskor, sőt hét közben is figyelmezniek (1–10) – A Társaságba beíratott kisdedeknek regulái (1–10) – Különös regulák melyek azokat illetik, akik a kisdedeket a keresztény hitnek oktatásában segítik

Kiváltképpen való rendelkezések a Keresztény Tudomány Szent Gyülekezetében az hólnaponként járó vasárnapokra, Offertoriumokra, Temetésekre és a Társaságnak megtartására, hogy minden plébániákon vagy lelkek különös vezérlése helyeiben a mint kitelbetős, méltóságos Püspökünknek ő Excellentiájának parancsolatjából egyformán megtartassanak (a hólnaponként járó vasárnapokra szabott rend (1–8) – a fő sátoros ünnepen való rend

²⁰ Elvégzendő még az imakönyvekben, társulati könyvekben előforduló énekek együttes vizsgálata.

(1–4) – a közönséges offertoriumon való rend anyagiokról, (1–4) – a menetelnek rendje
pedig ez (1–7) – a szent gyülekezetből kiholt személynek temetésekor való rend (1–4) –
a zászolók rendje(1–6) – A zászolók megszerzésében meg kell tartani (1–6)

Ének a teljes Szentháromságról

*Leckék elosztása egész könyvecskeiből a Keresztény Oktatás Szent Gyülekezetének, azoknak
számokra, kik könyvből olvasni tudnak (1–24) [24 lecke, huszonnégy hétre, fél
esztendőre.] Kétszer egy esztendőben általanulhatni*

A kiadvány 1758 előtti kiadásai (Bécs, Nagyszombat, Kassa, Buda) is tartalmaznak társulati tudni- és tennivalókat (a német eredeti a bécsi társulat számára készült). Lehetséges, hogy a németből való fordítás csak a katekizmusra, és a katekizmus tartalmát versekbe foglaló énekekre és a gyermekek óráiról szóló versekre terjedt ki. A fordító lehetett az 1752–1756 között magyar hitszónokként Bécsben tartózkodó Kereskényi Ádám, a szakirodalom őt nevezi meg.²¹ Nem tudjuk, hogy a feltételezett fordító személyének lehet-e köze az 1758-as énekválogatáshoz, a szentmise-ének fordításához és a kötet énekanyagának bővítéséhez.

A kötet egyik éneke, a pusztinai csángók búcsús énekeként a 20. században felbukkant *Ó Szent István, discsértésél...* kezdetű népének 30 strófával terjedt el országszerte.²² A kézikönyv énekei közül több feltűnik Szentmihályi Mihály és Bozóki Mihály énekeskönyveiben,²³ továbbá kéziratosszerű énekeskönyvekben. Az *Ó Szent István discsértésél...* kezdetű például változatlan formában és szöveggel került be egyén, a *Kérdő könyvecske*ben szereplő énekkel együtt Séllyei Nagy Ignác kéziratosszerű énekeskönyvébe, rövidített változatban (szövegén és metrikáján több helyen is rontva) pedig Mocsy Elek énekeskönyvébe.²⁴

A kézikönyv országos elterjedtsége egyedi értékei miatt mindenképpen további vizsgálódásra érdemes. A német/magyar/szlovák/horvát/délszláv szövegek, fordítások együttes tanulmányozása tanulságos lehet. A társulati kézikönyvként kiadott *Kérdő könyvecske* és az ahhoz társuló egyéb szövegegységek (információk, verses és prózai tanítások, népének, metszetek) alaposabb tanulmányozása bizonyára érdekes kérdéseket vet majd fel, a sokszor kiadott nagy példányszám miatt a népkönyvnek tekinthető kiadvány hatása sem lebecsülendő.

²¹ SZENTIVÁNYI, *A katekizmus története*, (4. j.), 64, 292.

²² SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác kéziratosszerű énekeskönyvéről* (sajtó alatt).

²³ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, Püspöki, 1797–1798; BOZÓKI Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekes könyv*, Vác, Gottlieb, 1797.

²⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 391, 59v-61v.

Alább néhány versváltozatra hívom fel a figyelmet.

A 18 században Magyarországon is megjelent néhány, a szentmise minden részét végigkísérő ének. A szentmisének jobb megértetése érdekében a *Jertek keresztény hívek...* kezdetű éneket a jezsuiták missziós énekeskönyve már a 18. század első felében, a Keresztény Oktatás Társulata kézikönyv az 1750-es évektől tartalmazza. (A szlovák, horvát és délszláv kiadású változatokat nem vizsgáltam.)

Az 1749. évi kolozsvári missziós énekeskönyvben 23, az 1751. évi győriben 28, az 1751. évi bécsi *Christ-Catholische Lehr-Gesänger*-ben 24, az 1758. évi katechetikai kézikönyv német változatában (*Allgemeines Frag-Büchlein*) 27 strófás az ének. Néhol azonosak a strófa-szövegek, másutt variánsok, vagy jelentősen eltérnek egymástól. Az ének magyar fordítása már az 1758 előtti *Kérdések könyvecskéjében* is benne van, az 1756. évi nagyszombati kiadásban 31 strófával, szövegük a korábbi, missziós énekeskönyvekével egyezik. 1758-ban új fordítás készült. Mintaként bemutatom az első strófákat:

Német változat, *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr 1758,²⁵ 125.

(= *Christ-Catholische Lehr-Gesänger...* Wien, Kirchberger, 1751, A_{2v})

Mess-Gesang auf alle Theil de H. Mess einetheil

Zum Anfang der H. Mess

Kommt lasset uns Gott ehren, / ihr fromme Christen all,
Laßt uns die Mess anhören, / damit es Gott gefall,
laßt ihn ein Opfer geben, / daß Gott allein gehört;
Ein Sacrament beyneben, / wie uns die Wahrheit lehrt. Kyrie eleison.

Kérdező könyvecské, Nagyszombat, 1756, 128.

A szentmise alatt való ének

A szentmisének kezdetin

Jertek keresztény lelkek / az Istent dicsírni,
szentmise hallgatással / Urunkat tisztelni,
Mutassunk áldozatot, / mely Istent illeti,
mert együtt szentség léssen, / Szentírás jelenti. Kyrie eleison.

Kérdező könyvecské, Győr, 1758, 162.

A szentmisének minden részéire elosztott

Szentmisének kezdetin

Imádni Istenünket / jó hívek jöjjetek,
Hogy áldjon meg bennünket / most énekeljetek,

²⁵ *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Raab, Streibig, 1758, 149.

Mutassuk bé vígságbul / azon áldozatot,
Kit kimúlván Krisztus / bémutatott. Kyrie eleison.

Két további példával megerősítem, hogy az 1758 előtti és utáni kiadások eltérő fordítást tartalmaznak. *A három isteni fő indulatokról* című ének esetében (itt is) megfontolandó, hogy a német változatnak létezhetett korábbi magyar megfelelője, ami a magyar változatok készítőit befolyásolhatta.

Német változat: *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr, 1758, 149.

Gesang von den drey Göttlichen Tugenden (Im Thon: Herr, ich liebe dich, etc.)

Herr, ich glaube, Herr ich hoffe, / Herr von Herten lieb ich dich.
Weil ich mich ein Christen nenne, / glaub ich alles, und bekenne,
Was die Christlich Kirch uns lehret, / daß sie hab von dir gehöret.
In dem Glauben, in der Hoffnung, / in der Liebe stärke mich.

Kérdező könyvecske, Nagyszombat, 1756, 137.

Három fő lelki indulatokról ének

Uram hiszek és reménylek, / én szívemből szeretlek,
Mivel keresztény a nevem, / hiszek mindent, és béveszem,
Mire Anyaszentegyház oktat, / hogy tőled vette azokat,
Ezen hitben, reménységben, / szeretetben erősíts.

Kérdező könyvecske, Győr, 1758, 148. (10. ének)

Az három isteni fő indulatokról

Uram hiszek és reménlek, / és szeretlek szívemből,
Mivel vagyok kegyelmedbül, / hív keresztényi népedbül,
Anyaszentegyházzal vallok, / mindent, amit tőle hallok,
Tarts ez hitben, reménységben, / szeretetben egyedül.

* * *

A másik szövegnek, *A gyermekek órái* című vers-sorozatnak bizonyára nem volt magyar nyelvű előzménye. Az 1758 előtti változat bekerült olyan későbbi kiadásokba is, amelyek más szövegekben az 1758. évi kiadást követik. Kétféle magyar fordítása fordul elő a *Kérdező könyvecske* kiadásaiban. A versfordítások tanulmányozása bizonyára segít majd a magyar nyelvű rokokó költészet tanulmányozásában is.

Német változat, *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr, 1758, 117.

Die erste Stund, die Morgen-Stund

Die Morgen-Stund tragt Gold im Mund
Und ist zum gantzen Tag der Grund.
Die erste Stund beglückt den Tag,

Willst lauffen den Weeg der Gebott?
D'rum grosse Sorg auf selbe trag.

Fang an den Tag mit deinem Gott:
Gedenck, der Teuffel Tag und Nacht
Zu dein Verderben allzeit wacht.

Kérdező könyvecske, Győr, 1758, VIII. (Buda, Landerer; Kolozsvár is)

A reggeli üdőről

1. A reggel minden jókat hoz,
és mint nád-mézzel harmatoz,
Reggeltől jámbor hasznot kap,
mert attól függ az egész nap.
Az ördög ugyan kelepccét
szüntelenül embernek vét,
Főképpen mégis reggel árt,
és sok lelkeknek térszen kárt.

Kérdező könyvecske, Nagyszombat, 1756; 1763, 1772, (Kassa; Buda-Nagyszombat is)

Első óra, a reggeli időről

1. A reggeli idő arannyal harmatoz,
És az egész napra mennyei áldást hoz.
Azért erre kérlek nagy szorgalmasan
Vigyázz, mert eltűnik ez előled gyorsam.
2. Kévánsz a törvénynek ösvényin lépdezní?
A napot kell néked Istennel kezdeni.
Vedd eszbe, reád miként vigyáz éjjel, nappal,
Az ördög, hogy az ő körmeibe jussál.

Veress Ferenc

Barokk liturgikus tér és ikonográfia a domonkos templomokban: Bécs, Grác és Sopron¹

Bevezetés

A nagy múltú szerzetesrendek közül a török hódítás és a protestantizmus a domonkosokat is súlyosan érintette, rendházaik fokozatosan elnéptelenedtek.² A visszatelepítés és újrakezdetés a szomszédos Ausztria felől indult meg, amely maga is hasonló gondokkal küzdött, mint Magyarország. Egy ideig az osztrák rendházak a német rendtartományhoz (Teutonia) tartoztak: csupán így lehetett a rendtagok utánpótlásáról megfelelően gondoskodni. A Stájer és Karinthiai Kongregáció (Graz, Friesach, Pettau, Neukloster) néhány évtizeden át (1617–1651) önállóságot élvezett, ezzel magyarázható, hogy a Draskovich György győri püspök alapította szombathelyi kolostor (1638), s ennek a rezidenciája, Sopron is ehhez a kongregációhoz csatlakozott.³ Az önállóság azonban csupán időleges volt, mert a nagyobb biztonságot a német rendtartomány tudta garantálni. 1703-ban érkezett el az ideje az osztrák kolostorok függetlenedésének, s ebben politikai okok is közrejátszottak. A török alól felszabadított Magyarország felértékelődött az udvar szemében, s a felszabadított területek lelkipásztori feladatai megkívánták a domonkosok jelenlétét. Ezzel is magyarázható, hogy az új osztrák rendtartomány mintegy a folytonosság jegyében, a Provincia Hungaria nevet vette fel, emlékeztetve arra, hogy egykor a bécsi rendházat éppen Magyarországról jött rendtagok alapították.⁴

Bár az osztrák rendházaknak 1703 előtt nem volt saját provinciájuk (a rendtartomány főnökének alárendelt vikárius kormányozta őket), Bécs kiemelt szerepet játszott közöttük. Itt volt a novíciátus, a Generalstudium, innen kiindulva próbálta

¹ A tanulmány megírását az NKFIH PD 18, 128219. számú pályázata tette lehetővé.

² Isnard W. FRANK OP, *Zur Errichtung der Österreichisch–Ungarischen Dominikanerprovinz: Zu Beginn des 18. Jahrhunderts und zu ihrer Vorgeschichte (1569–1704)*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 43, 1973, 287–341.

³ Az 1677-ben létrehozott soproni rezidenciának a szombathelyi kolostor volt az anyaháza. Ld. FRANK, *Zur Errichtung*, (2. j.), 328; ZSÁMBÉKY Mónika, *Szent Domonkos rendjének letelepedése Szombathelyen a 17. században*, Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998/2, 5–14; Uő, *Egy 17. századi grófnő életének tükré: Batthyány Erzsébet végrendelete*, Vasi Szemle, 53, 1999/2, 231–253.

⁴ FRANK, *Zur Errichtung*, (2. j.), 339–340.

először az itáliai származású Sigismundo Ferrari a magyar provinciát újraszervezni,⁵ végül 1703-ban ténylegesen innen szerveződött meg az önálló osztrák provincia Thomas Bucellini tevékenysége révén.⁶ Bécs kisugárzása nem csupán egyházszervezeti, hanem művészeti téren is megnyilvánult. Az uralkodóház és az arisztokrácia támogatásával a bécsi domonkosok a 17. század első felének legrepresentatívabb templomát építették fel. Régi, középkori templomukat a Dominikanerbastei védelme miatt kellett lebontani, ennek a helyén épült fel 1630-tól az új templom. Az alapítási „emlékérem” a folytonosságot hangsúlyozta: a sematikus ábrázolt templomépület szentély felőli oldalán VI. Lipót főherceg és I. Ferdinánd király, a bejárati oldalon II. Ferdinánd császár és III. Ferdinánd király foglal helyet, az utóbbinak

Szűz Mária koronát nyújt át.⁷ A tervező építész, Giacomo Tencallát a Lichtenstein család bocsátotta a domonkosok rendelkezésére. A bissonei származású építész kapcsolatban állt a kor római építészetének kimagasló alakjával, Carlo Madernóval. Ezzel is magyarázható, hogy a bécsi templom homlokzata római előképeket idéz, még akkor is, ha a római hatás lombardiai közvetítéssel érkezett.⁸

A bécsi domonkos templom homlokzata

⁵ Az általa 1641-ben alapított Provincia Sancti Martini azonban papíron maradt. FRANK, *Zur Errichtung*, (2. j.), 308. Ld. még: Ireneusz WYSOKINSKI OP, *Ferrari Zsigmond és a Domonkos Rend újjászervezése a XVII. századi Magyarországon*, Tanítvány, 2001 (7), no. 2, 54–66.

⁶ FRANK, *Zur Errichtung*, (2. j.), 329 skk.

⁷ Donat Stark emlékérmé, Bundessammlung für Münzen, Medaillen und Geldzeichen. inv. nr. 15201/1914. Lásd: Elfriede IBY, *Innenraum der Dominikanerkirche: Vergleich Kirchentypus des 17. Jh. in Wien*, Aufnahmesarbeit an der Universität Wien, 1978, 7. Kézirat. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

⁸ Petr FIDLER, *Architektur des Seicento: Baumeister, Architekten und Bauten des Wiener Hofkreises*, Kézirat, Innsbruck, 1990, 125–131; Ivano PROSERPI, *I Tencalla di Bissone*, Lugano, Fidia Edizioni d'Arte, 1999 (Artisti dei laghi, Itinerari Europei, 4), 14–23.

A homlokzat kétszintes, az alsó szintet az emeletől hosszú dedikációs feliratot hordozó párkány választja el.⁹ A párkányzat fölött, a középrizalitot kétoldalról voluták kísérik és timpanon koronázza, benne a domonkos rend címerével. A középrizalitot páros pilaszterek határolják, fejezetükben voluták, angyalfejek és gyümölcsfüzérés motívumok láthatók. A homlokzat fülkéiben és a pilaszterek meghosszabbításában elhelyezett posztamenseken a rend jelentős szentjeinek szobra látható: Bertrand Szent Lajos és Limai Szent Rozália (a bejáratától balra és jobbra), Szent Jácint és Ferreri Szent Vince (az emeleti rizalit szoborfülkéiben), Nagy Szent Albert és Aquinói Szent Tamás (az emelet posztamensein).¹⁰

A Rózsafüzér tisztelete a domonkos templomtérben

A tagolóelemek, nyílások és a szobrászati dísz szerepe a középtengelyben a leghangsúlyosabb, jól mutatja ezt a portál és fölötté az emeleti ablak motívuma.

Rózsafüzér Királynéja. A bécsi domonkos templom portálja

Különösen gazdag az oszlopos portál plasztikai dísz: a bejárat fölött a Habsburg címer, a timpanon szoborfülkéjében a Rózsafüzér Királynéjának szobra látható,

⁹ Wilhelm Georg RIZZI, *Ein Fassadenprojekt für die Kirche der Wiener Dominikaner?*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 55–56, 2007, 267–280.

¹⁰ A homlokzat eredeti megjelenését módosította a terepszint lesüllyesztése és a magas lépcsősor kialakítása, valamint egy, a szentélyhez hozzáépített neoromán stílusú apszis. Lásd: IBY, *Innenraum*, (7. j.), 13. Az eredeti homlokzat összhatása tehát valamivel alacsonyabb volt, amint azt Salomon Kleiner metszete mutatja (18. sz.). *Salomon Kleiner: Wahrhafte und genaue Abbildung aller Kirchen und Klöster*, hrsg. Anton MACKU, Alfred MAY, Hans AURENHAMMER, Graz, 1971.

kétoldalt a párkánycsonkokon sienai Szent Katalin és Montepulcianói Ágnes térdelő alakjától kísérve. A szakirodalom nem foglalkozott kiemelten a homlokzatot díszítő mesterekkel, lehetséges, hogy a források maguk is szűkszavúak e tekintetben.¹¹ Tény, hogy a bécsi homlokzat magasszintű szobrászati dísze rokonságban áll az Esterházyak fraknói várának külső portáljával. Hasonlít a kapuzati szoborfülkék volutás keretelése, a timpanon formája, de leginkább Mária alakja, ruhájának drapériakezelése mutat feltűnő egyezést. Az udvarhoz közel álló, Máriatiszteletéről ismert Esterházy család részéről nem meglepő választás, hogy az akkor éppen Bécsben dolgozó mestereket hívták birtokukra dolgozni.¹²

A Rózsafüzér tisztelete. Olajfestmény a bécsi domonkos templom előcsarnokából

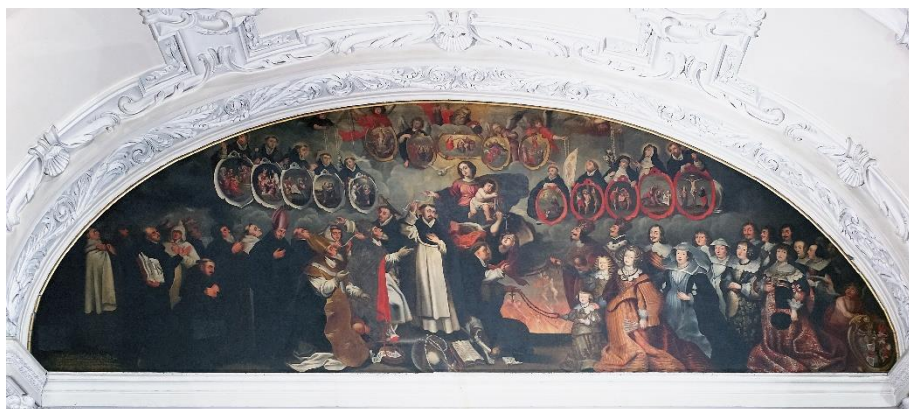
A Rózsafüzér Királynéja téma különösen fontos volt a domonkos rend számára, hiszen már a 15. században létezett Bécsben a Rózsafüzér Társulat, amelynek a barokk-kori templomban kriptája is volt. Élén laikusokból álló tanács állt, vezetőjük a praedicator rosarianus, akit évente a domonkos páterek soraiból választottak és minden vasárnap prédikációt mondott. A társulat Rózsafüzér vasárnapján közösen vonult fel a Stephansdom ünnepélyes szentmiséjére, továbbá gyakran szervezett zarándoklatot Máriacellbe, Maria Hietzingbe, vagy Maria Taferlbe.¹³ A társulat tagjai közt találjuk magát az uralkodót, II. Ferdinándot, valamint a templom építését adó Lichtensteinek közül több családtagot, így Hartman herceget (1613–1686), aki a társulat számadás-

¹¹ A bécsi domonkosok levéltárában egyelőre nem volt lehetőségem kutatni.

¹² A fraknói portálra vonatkozóan ld. Adelheid SCHMELLER-KITT (bearb.), *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*, Wien, Verlag Anton Schroll, 1993 (Österreichische Kunsttopographie, Band XLIX), 250–253.

¹³ Edmund M. PRANTNER OP, *Die Dominikanerkirche in Wien*, Wien, Verlag des Dominikanerklosters, 1912, 10–12, 34.

könyve szerint nagyobb ezüst szobrot készíttetett a Rózsafüzéres Madonna tiszteletére (1671).¹⁴ A templomba lépve, az orgonakarzat alatt nagyméretű festmény látható, *Allegória a Rózsafüzér tiszteletére* (1642).

A Rózsafüzér tisztelete. Olajfestmény bécsi domonkos templom előcsarnokából

A középpontban helyet foglaló Szűzanya gyermekével együtt rózsafüzéreket osztogat domonkos szenteknek, akik azokat mindenféle rendű-rangú egyházi és világi személyiségeknek továbbítják. Az előtérben a domonkos rend címerében előforduló motívumok ismétlődnek: szájában fáklját tartó kutya, glóbusz; a nyitott könyv a rend tanító hivatására utal. A háttérben látható tisztítóűz motívuma mintegy kettéosztja a kompozíciót, jobbra a templom alapítási emlékérmén megjelenő Habsburg I. és II. Ferdinánd profil-ábrázolása, amint a Szűzanyának hódolnak, aki Rózsafüzért nyújt nekik. A mögöttük álló férfialakban III. Ferdinándra ismerünk, előtte felesége Ausztriai Anna és két idősebb gyermekük, IV. Ferdinánd és Mária Anna térdelnek.¹⁵ A kép felső részében angyalok, domonkos páterek és nővérek tartják kartusokban a Rózsafüzér egyes titkait megelevenítő jeleneteket. A

¹⁴ PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 14; RIZZI, *Ein Fassadenprojekt*, (9. j.), 276.

¹⁵ Az uralkodói család tagjainak beállítására, viselete követi a róluk készült egykorú, hivatalos portrékat. III. Ferdinánd például hasonló gallért visel, mint amilyenben Franz Luyx megfestette: Kunsthistorisches Museum, inv. no. GG 8024. Felesége, Ausztriai Anna hajviselete, ruhája, beállítására erősen emlékeztet a császárné 1636-ban készült, egészalakos portréjára: Kunsthistorisches Museum, inv. no. GG 3113. A császárnét a portré asztalnál ülve ábrázolja, az asztalra helyezett párnán a gyermek IV. Ferdinánd foglal helyet, akit hugával, Annával szintén Luyx festett meg 1636 körül (Bécs, Kunsthistorisches Museum). Luyx a császári családot a Kirche am Hof jezsuita templomban csoportportrészzerűen is megfestette, amint a keresztrefeszített Krisztushoz könyörögnek.

templom kupolájának hevederívén, a bal oldali keresztház felől puttók tartják a Rózsafüzér fájdalmas, a jobb oldalon örvendetes titkaira utaló jelképeket.

A bécsi domonkos templom belső terének díszítése, ikonográfiai programja

A templom belső tere monumentális hatású, inkább a vertikális hangsúlyok jellemzik, magassága megközelíti a tér hosszúságát.¹⁶ A főhajót, a keskeny bejárati szakaszt követően, három-három kápolna kíséri, ezeknek folytatásai az egyenes záródású szentély két oldalán lévő sekrestyék. A hosszház terébe bevont keresztszárak dongaboltozatai a lapos pendentifes kupolateret fogják közre. A főhajót hevederekkel elválasztott csehsüveg-boltozatsor fűdi, falát monumentális pilaszterek tagolják, amelyek fejezete emlékeztet a homlokzaton már látott díszítőelemekre (voluták, köztük angyalfej és gyümölcsfüzér), a pilaszterek törzsét szintén gazdag stukkóornamentika díszíti. A kápolnasor archivoltokkal nyílik a hosszház felé, fölöttük erkélysoros karzat húzódik. A kápolnák egymás felé alacsony átjárókkal nyitottak, a főhajó terétől azonban meglehetősen elszigeteltek és sötétek; a térelemek additív egymás mellé sorolása miatt hiányzik az egységesen feltáruló tér élménye.

A térbelső gazdagságát fokozza a plasztikus stukkódísz,¹⁷ amelynek mesterei sajnos nem ismertek, bár logikus feltételezés, hogy készítésükben közreműködhetett az építész Giacomo Tencalla rokonságához tartozó Giovanni stukkátor és Carpofero festőművész.¹⁸ A főhajó boltozatán a stukkó szinte elválnak a háttértől, háromdimenziós angyalalakok tartják a freskókat keretező mezőket, a csehboltozat süvegeiben Rollwerkes kartusok láthatók, maszkokkal, bőségszarukkal kísérve. Az egyes kápolnák tereiben is változatos stukkódíszítést láthatunk, a képmezők keretelése megismétli néha a főhomlokzat nyílásainak motívumait. A falképek ábrázolásai ebben a rendszerben nem az optikai szabályoknak megfelelő rövidülések szerint (al di sotto in sù) jelennek meg, hanem legtöbbször táblaképszerűen (quadro riportato) vannak komponálva.

¹⁶ FIDLER, *Architektur*, (8. j.), 130.

¹⁷ Ingeborg SEMPER-SPARHOLZ, *Stuckdekorationen des 17. Jahrhunderts im Wiener Raum*, Wien, Hermann Böhlau, 1983, 57–69. Hasonlóan gazdag stukkódíszre van a Nyugat-Dunántúl templomainak és főúri rezidenciáinak, köztük a fraknói Esterházy-vár kápolnájának, a sopronkeresztúri Nádasy-várkastély kápolnájának, a sárvári Nádasy-vár dísztermének és a lékai Ágostonos templomnak, amelyet szintén Nádasy Ferenc alapított. Rokonok például a fraknói és a sopronkeresztúri várkápolna kariatida- és angyalfigurái a bécsi domonkos templom Aquinói Szent Tamás, Alexandriai Szent Katalin-kápolnáinak stukkóival, bár azonos mesterkézről nem beszélhetünk, inkább hasonló típusokról.

¹⁸ FIDLER, *Architektur*, (8. j.), 130.

A bécsi domonkos templom főhajójának mennyezete

A templom boltozatának freskóit, falképeit díszítő művészekről az eddigi szakirodalom nem minden esetben tartalmaz egyértelmű adatokat. Tudjuk például, hogy az építész Giacomo Tencala rokona, Carpofoero festette a szentély és a keresztszárak falképeit, kivéve a kupolát, amelyet eredetileg Nikolaus van Hoy díszített, utóbbi munkájából azonban mára csupán a pendentifek vászonképei maradtak. Utóbbiak témája: *Krisztus feltámadása*, *Krisztus mennybemenetele*, *Mária mennybevétele* és *Mária megkoronázása*.¹⁹ A kupolát tartó pillérekben a négy nyugati egyházatya stukkósobra látható fülkében – hasonlóan más, egyidőben díszített barokk templomokhoz.²⁰ Az egyházatyák fölött négy, a domonkos rend számára

¹⁹ Isnard W. FRANK, *Dominikanerkirche Maria Rotunda Wien*, Regensburg, Schnell et Steiner, 2011, 12.

²⁰ Így például a Bécs melletti Lanzendorf ferences zarándoktemplom, amelyet I. Lipót alapított, belső díszítését azonban magyar arisztokraták finanszírozták, köztük Esterházy Pál nádor második felesége, Thököly Éva, aki férjétől külön élt itt, valamint a nádorné sógora, Jacob Löwenburg gróf. Lásd: VERESS Ferenc, *Löwenburg János Jakab gróf, Thököly Éva grófnő és a lanzendorfi zarándoktemplom*, Soproni Szemle, 73, 2019/4, 421–434.

kiemelten fontos főpap háromnegyed-alakos medalionképe helyezkedik el: Szent Antoninus, Firenze püspöke, valamint V. Ince, XI. Benedek és V. Pius pápák. Utóbbi alakja különösen a lepantói csata (1571. október 7.) és az annak nyomán bevezetett Rózsafüzér királynője ünnep kapcsán volt kedvelt és mint ilyen a domonkos templomok főoltárain szinte mindig szerepel.²¹

A *Lepantói csatát* ábrázolja a *Mureti ütközettel* együtt a szentély falán Carpofo Tencala (1623–1685) freskója. A festő a Luganói tó mellett fekvő Bissoneból (Tessin kanton) származott, ausztriai munkásságának útját pedig építész rokonának, Giacomónak itteni tevékenysége egyengette. Több ízben dolgozott az Abensberg von Traun család megrendelésére, amely a bécsi Dominikanerkirchében a bal oldali keresztházban lévő *Jézus neve* oltárt alapította és alatta kriptát is építtetett.²² A szentélyfalon lévő *Mureti csata* alatt az 1676. évszám olvasható, ami arra utal, hogy ekkor fejezhette be Tencala a domonkos templom falképeit. A szentély mennyezetképei az *Angyali üdvözléset*, a *Pásztorok imádását* és a *Gyermek Jézus a templomban* jelenetét ábrázolják. A keresztszárakban, a bal oldalon a *Passió* jelenetei, a jobb oldalon *Szent Domonkos életének eseményei* jelennek meg. A kupola hevederívén a Rózsafüzér titkai, a hajó felé eső oldalon a szibillák láthatók.

A hosszház mennyezetképeit ugyanaz a festő és szobrászművész, Matthias Rauchmiller (1645–1686) készítette el, aki később Passauban az elhunyt Carpofo után folytatta a dóm falképeit, de munka közben megbetegedett és Bécsbe visszatérve meghalt.²³ Rauchmiller a hajó boltozatára Mária életével kapcsolatos jeleneteket festett: *Mária bemutatása a templomban*, *Angyalkoncert*, *Mária eljegyzése*. Az alakoknak és környezetüknek az ábrázolásában megfigyelhető az alulról felfelé tekintő néző

²¹ SZILÁRDFY Zoltán, *A török háborúk emléke barokk szentképeken* = Uó, *Ikonográfia–kultusz történet: Képes tanulmányok*, Budapest, Balassi, 2003, 147–156, itt: 149. V. Szent Pius pápa alakja látható a soproni, váci és pesti domonkos templom főoltárain is.

²² PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 32; Werner KILITSCHKA, *Beiträge zur Erforschung der Tätigkeit Carpofo Tencallas nördlich der Alpen*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, Band XXIII, 1970, 208–232. Carpofo festette az Abensberge elpusztult bécsi palotájának és jelenleg is fennálló petronelli kastélyának falképeit (vö. 212–213; 214–216). Magyar vonatkozású főműve a kismartoni (Eisenstadt) Esterházy-kastély dísztermének mennyezetképciklusa (*Uo.*, 219). Ernst III. von Abensberg-Traun (1608–1668) többek között belső titkos tanácsos, kamarás, az ausztriai hercegség tábornoka volt, így közel állt I. Lipót udvarához. 1666-ban ő irányította spanyolországi Mária Margit hercegnő érkezésére rendezett bécsi tűzijátékot. (*Uo.*, 225, 85. jegyz.) A kápolna alatt a család kriptája található. Az alapításra vonatkozó dokumentumot közli: PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 15–16.

²³ KILITSCHKA, *Beiträge zur Erforschung*, (22. j.), 222–223.

perspektívájának figyelembevétele, vagyis az „al di sotto in sù” látószög alkalmazása. A művésszel 1675. március 18-án kötött szerződés szerencsésen fennmaradt a domonkos rend bécsi levéltárában.²⁴

A hajó mennyezetének és a presbitérium falainak freskódíszéről megállapítható, hogy annak témája szorosan kötődik Mária életéhez, a Rózsafüzér titkaihoz. A mariológiai vonatkozások mellett kiemelt szerepet kapott a rendalapító, Szent Domonkos élete, valamint az eretnekek és a törökök elleni küzdelem ábrázolása. A mellékkápolnák programja összhangban állt a rend céljaival, díszítésüket főúri támogatók tették lehetővé, akik a kápolnák alatt családjuk számára kriptát is építtettek. A keresztház két monumentális oltárépítményének létrehozói az Abensberg-Traun és a Liechtenstein családok voltak. A bal oldali oltárkép a *Pásztorok imádását* ábrázolja, mestere Nikolaus van Hoy,²⁵ míg az eredetileg Adam von Liechtenstein alapította, azonban hamarosan a Habsburg-család patrocíniuma alá került jobb oldali oltárt Tobias Pock *Szent Domonkos elragadtatását* ábrázoló festménye díszíti.²⁶

Szentelek ikonográfiája a bécsi templom mellékkápolnáiban

Szent Domonkosnak mint rendalapítónak az oltára okkal került központi helyre a bécsi domonkos templom terében. A keresztház falának és boltozatának a jelenetei is az ő életéből ábrázolnak epizódokat. Az oltár oromzati képén Szent Domonkos átveszi a Rózsafüzért Szűz Máriától; ez a jelenet igen gyakori Szent Domonkos barokk-kori ikonográfiájában, a soproni domonkos kolostor ebédlőjéből származó nagyméretű táblaképen éppúgy megtalálható, mint a soproni templom bal oldali

²⁴ Dominikanerkonvent, Archiv, Fasc. VIII. Nr. 370. Lásd: Veronika BIRKE, *Mathias Rauchmiller*, Wien–Freiburg–Basel, Herder Verlag, 1981, 23, 78. Rauchmillerről megemlíthetjük, hogy rendkívül sokoldalú művész volt. A Bodeni tó partján fekvő Radolfzellből származott. Mainzban dolgozva síremléket készített Philip Erwin von Schönbornnak Geisenheimbe (a Rajna-menti Bingen mellett), továbbá Karl von Metternichnek a trieri Liebfrauenkirchébe. A Piast dinasztia tagjait ábrázoló egészalakos szoborsorozata díszíti a lengyelországi Legnica mauzóleumát. Terveket készített a bécsi *Pestisemlékéhez* is, emellett domborművekkel díszített fedeles díszkupája fennmaradt a vaduzi Liechtenstein gyűjteményben (hasonló az Esterházy-gyűjtemény részeként az Iparművészeti Múzeumban található elefántcsont-ézüst kupához és díszedényhez). Mindezekhez a munkákhoz lásd: BIRKE, *Mathias Rauchmiller*...

²⁵ PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 32; FRANK, *Dominikanerkirche*, (19. j.), 14.

²⁶ Az oltárt a Habsburg-család CL monogrammos címere díszíti, mert az alatta lévő kriptába temették I. Lipót császár feleségét, az 1676. szeptember 2-án elhunyt Claudia Felicitas császárnét. Az oltárépítmény stukkó-alakjai is az uralkodói reprezentációt hangsúlyozzák. Lásd PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 35; FRANK, *Dominikanerkirche*, (19. j.), 16.

mellékoltárképén.²⁷ Tobias Pock nagyobb oltárképének azonban nem csupán a Rózsafüzér átadása a témája. Szent Domonkos az előtérben térdel, kezét széttárja az elragadtatás jeleként, tekintetét felemeli, látomás bontakozik ki előtte: a felhőkön az Atya és a Fiú foglalnak helyet, köztük a Szentlélek galambja. Előttük közbenjáróként Szűz Mária térdel, gesztusával angyalokra mutat, akik fáklyákat és törött nyílvevesszőket tartva röpködnek. Szent Domonkos mögött egy sötétebb csuhát viselő szerzetes térdel, ő is csodálkozva szemléli a látomást. Domonkos előtt a földön fáklyát tartó kutya, könyv és liliomok, a háttérben a tenger látszik.

Szent Domonkos látomása.
Bécs, domonkos templom

Kérdés, hogy a szent legendájának melyik epizódját akarta ábrázolni a festő, vagy azonosítható-e a jelenet Domokos életének egy meghatározott eseményével? Elgondolkodtató a háttér tengerábrázolása, a hanykolódó hajókkal. A *Legenda Aurea* szerint Domonkosnak, amikor Rómában rendje jóváhagyását kérte, látomásban volt része. Lélekben látta a lebegő Krisztust, kezében három lándzsát csóválva: „Íme, az egész világ tele van három bűnnel, a gőggel, a kívánsággal és a fősვნénységgel, és ezért a három lándzsával el akarom pusztítani.”²⁸ Mária azonban engesztelve Fiát, megbocsátásért könyörögve Szent Domonkost és Szent Ferencet mutatta neki, mint akik jó irányba vezetik majd az embereket. A legenda

²⁷ VERESS Ferenc, *A soproni domonkos templom és kora = A 800 éves domonkos rend Magyarországon*, szerk. BARNÁ GÁBOR, ZÁGORHIDI Czigány Balázs, Budapest–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia – Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, 2017, 41–56, itt: 51–52.

²⁸ JACOBUS de Voragine, *Legenda Aurea*, szerk. MADAS Edit, Budapest, Helikon Kiadó, 1990, 171–180 (Déri Balázs fordítása). A Szent Domonkossal kapcsolatos további csodákhoz lásd még: Szászországi Boldog JORDÁN, *Könyvecske a Prédikátorok Rendjének kezdeteiről*, ford. DEÁK Hedvig OP, H. n., Magyarországi Domonkos Rendtartomány, 1995, 35, 43. Az egyik csoda a *Salve Regina* antifóna bevezetésével kapcsolatos, a másik pedig Szent Domonkos halálával.

szerint a két rendalapító ekkor ismerte meg egymást, jó barátok lettek, s amint azt az oltárkép sugallja, angyalok hordozta fátkyaként világítottak a sötétben. A kegyes legenda a két koldulórend missziós tevékenysége mellett Szűz Mária közbenjáró szerepét is hangsúlyozni kívánta, lehetséges, hogy a Mária feje fölötti csillag a „stella maris” metaforára utal, s így kapcsolatban áll a tengeri tájjal.

A bal oldalon az első kápolna Sienai Szent Katalin tiszteletére épült, alapítójának, a magyar vonatkozásban is számon tartott Löbl-családnak a címere az oltárkép fölött látható.²⁹ A kápolnát díszítő, Szent Katalin életét bemutató festménysorozat ikonográfiai előképe a sienai Francesco Vanni rajzai nyomán a flamand Pieter de Tode készített rézkarc-sorozat (1597).³⁰ A sorozat tizenhatodik lapja az ún. szívcsere-t ábrázolja, vagyis Katalin látomását, amelynek során Krisztus saját szívét helyezi a szent kebelébe. Ugyanezt a jelenetet mutatja be a kápolna oltárképe, amely a rézkarc minden jellegzetességét (figuratípusok, kompozíció) hűen követi. A falképek többségének témája a rézkarclapok nyomán meggyőzően azonosítható: a mennyezeten *Szent Katalin látomása, áldozása, A beteg Andrea meggyógyítása* és a *Krisztus oldalsebének megnyitása*, kétoldalt az oldalfalakon a *Misztikus eljegyzés* és a *Stigmák elnyerése* látható.³¹

Sienai Szent Katalin kápolnájának a jobb oldalon Alexandriai Szent Katalin kápolnája felel meg, akit hagyományosan a filozófusok védőszentjének tartottak.³² A 15. századtól kezdődően a bécsi konvent tagjai közül kerültek ki az egyetem

²⁹ Christoph Löbl Freiherr von Greinburg 1629-től 1638-ig Bécs helyőrségének parancsnoka volt, akinek nevét a Löbl-bástya őrizte. Lánya, Maria Sophia Löbl 1652-ben ment feleségül a költő és hadvezér Zrínyi Miklóshoz. Lásd: PÁLFFY Géza, *Egy horvát-magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában: A Zrínyiek batárokon átvélő kapcsolatai*, = *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Budapest, Zrínyi, 2007, 39–67, itt: 56.

³⁰ Prantner régebbi és Frank újabb templomleírásai (FRANK, *Dominikanerkirche*, /20. j./, 18) egyaránt François Roettiers-t nevezik a kápolna festőjének, azonban a művész stílusa alapján nem lehet azonos a Ferreri Szent Vince kápolnát alapító és kifestő Roettiers-el. Sienai Szent Katalin ikonográfiájára vonatkozóan ld. W. Chandler KIRWIN, *The Oratory of the Sanctuary of Saint Catherine in Siena: Revised Dating for the Paintings*, Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz, XVI, 1972/2, 199–220, itt: 212–213. A rézkarcok reprodukciói: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objektId=3188240&partId=1 (letöltés ideje: 2019. augusztus 16.)

³¹ Sienai Szent Katalin életének legendája: Capuai RAJMUND, *Szjenai Szent Katalin élete (legenda major)*, ford. DIÓS István, Budapest, Szent István Társulat, 1983. A bécsi domonkos templom Sienai Szent Katalin kápolnájának falképeiről magam írtam a Szent Vér tiszteletével kapcsolatosan: *A domonkos-rend és a Szentvér-kultusz nyomai a barokk korban = Eucharisztia és úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*, 2, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Szegedi Egyetem, 2020 (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 58), 21–43.

³² A Khevenhiller-család alapítása. PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 40.

teológia-professzorai, a rend tanító hivatásával is összefüggésben állhat tehát Alexandriai Szent Katalin tisztelete.³³ A kápolnát Tobias Pock oltárképe, *Szent Katalin mártíromsága* (1668), valamint életének további jelenetei díszítik. Kulcsfontosságú az a mozzanat, amikor *Szent Katalin a pogány bölcselők előtt állva* tanúságot tesz hitéről (a kompozíció kissé a gyermek Jézus a templomban jelenetét idézi). Egy ófrancia (provanszál) verses legenda (13–14. sz.)³⁴ szerint Katalin a következőképp bizonyította Krisztus valódi istenségét: „Sibilla, qui paina fu,/ Dist garentia de Jhu;/ Dist, so savem, en son deíté/ La proprieté del nom Dé,/ La dignité da sa natura/ Qui de tot mal fu neta e pura;/ Dist que uns riches deus sereit/ Qui sor toz autres regnareit/ E per son pople desliverer/ Se laisserait a mort livrer;/ Batus sereit, lies e pris/ E en la crois penés e mis,/ Mais tant sereit poisenz e forz/ Que mort vencrit e non lui morz./ Aiso dist Sibilla de Dé;/ Si tu non m'en cres, si crei lé.” Szent Katalin „védőbeszédében” a szibillákra utal, akik bécsi domonkos templom boltozatán vannak megfestve, mint a Megváltó előhírnökei. A Szent Katalin és a pogány bölcsék párbeszédéhez hasonló jeleneteket a barokk időszakában a jezsuita drámák tették közkedvelté; a mennyezetképeket festő Rauchmiller is készített vázlatokat tézislapokhoz a bécsi jezsuiták és az egyetem megrendelésére.³⁵

Szintén összefüggésben áll a rend tanító hivatásával az Aquinói Szent Tamás – Ferreri Szent Vince kápolnapár. Ferreri Szent Vince prédikációiban bűnbánatra szólított fel, az általa tartott nyitott könyvben a *Jelenéseknek könyvének* ez a szövegrészlete olvasható: „Time Deum et date illi honorem, quia venit [hora iudicii eius]” (Jel. XIV. 6–7). A szent önmagát gyakran nevezte az Utolsó Ítélet angyalának, ezért ábrázolják szárnyakkal,³⁶ a Szentlélektől a prédikálás adományát kapta, erre emlékezett a kezében tartott lángnyelv.³⁷ Csodái közül a halott feltámasztása emelkedik ki,

³³ FRANK, *Zur Errichtung*, (2. j.), 300.

³⁴ Olivier NAUDEAU, *La Passion de Sainte Catherine d'Alessandrie par Aumeric: Ms 945 de la Bibliothèque de Tours*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1982, 8, 125. Lásd még: JACOBUS de Voragine, *Legenda Aurea*, (28. j.), 297–301. Itt a következő leírást találjuk: „A szónokok lehetetlennek tartották, hogy az Isten emberré vált és szenvedett, mire a szűz bebizonyította, miszerint ezt a pogányok megjövendőlték. Plato azt állítja, hogy az Isten teljes kör alakú és görbült. A Szibilla pedig azt mondja: Áldott és örök Istenség, aki függ a magas fán.” (Jacobus, 1990, 298). Szent Katalint a bölcsék közt állva ábrázolja Masolino freskója a római San Clemente bazilikában. Lásd: VAYER Lajos, *Masolino és Róma*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962, 101 skk.

³⁵ BIRKE, *Mathias Rauchmiller*, (24. j.), 11.

³⁶ Mark J. ZUCKER, *Problems in Dominican Iconography: the Case of St. Vincent Ferrer*, *Artibus et Historiae*, 13, 1992, 25, 181–193.

³⁷ Alberto FERREIRO, *Vincent Ferrer's „Beati Petri Apostoli”: Canonical and Apocryphal Sources in Popular Vernacular Preaching* = *The Harvard Theological Review*, 91, 1998/1, 41–57, itt: 46 (a salamancai San Esteban domonkos templom homlokzati szobra).

az 1453–1454-ben tartott kivizsgálás nyomán is főként ennek a csodának a tanúit kérdezték.³⁸ Roettiers oltárképén a szent magas talapzaton áll, oszlopos térben, amely félig nyitott, ám kialakítása a valóságtól meglehetősen elrugaszkodik: a bal oldali két oszlop teteje furcsán eltűnik a felhők mögött, a jobb oldalon csupán egy hatalmas pillér lábázatát látni. A szent jobbjával felfelé mutat, oda, ahol általában az Utolsó Ítélet Krisztus-alakja szokott megjelenni, őrá emlékeztetnek az oltárképet keretező, harsonát fújó, stukkóból készült angyalok. Kétoldalt a tömeg megilletődve, csodálkozva hallgatja a prédikátor szavait. Az előtérben két félmeztelen férfi egy fehér lepelbe takart alakot tart, egyikük éppen felemeli arcáról a leplet, csodálkozva szemlélve, hogy a halott megelevenedik és – mintegy a szent felszólítására – a hordágyról felemelkedni készül. Jobbra egy édesanya rémülten emeli fel kezét a csoda láttán.

Ferreri Szent Vince halottat támaszt fel.
Bécs, domonkos templom

³⁸ Laura A. SMOLLER, *Miracle, Memory and Meaning in the Canonisation of Vincent Ferrer, 1453–1454*, *Speculum*, 73, 1998/2, 429–454.

Művészek önreprezentációja, votív gesztusai a templomtérben

Az oltárkép a kápolnát alapító François Roettiers (London, 1685–1742, Bécs) munkája, felírata „Eques de Roettiers inv[enit] et pinxit a[nn]o 1726.”³⁹ A kép tehát a templom belső díszítésének későbbi fázisába tartozik, mint Carpofero Tencalla, Nikolaus van Hoy, Frans Luycx, Tobias Pock és társaik munkái, amelyek a 17. század második felében készültek.⁴⁰ Talán az időbeli közelséggel magyarázható, hogy az 1740-es években belső díszítését elnyerő soproni domonkos templomban egy hasonló kompozíciójú oltárkép díszíti a Ferreri Szent Vince oltárt.⁴¹ A soproni kép mestere azonban sok mindent megváltoztatott a bécsi modellhez képest. Leginkább Szent Vince alakja hasonlít a két festményen: lépcsős talapzaton áll, öltözete szélfúttá, baljában könyvet tart (ez Sopronban nyitott), jobbával felfelé mutat. Feje fölött Sopronban apró lángnyelv mutatkozik, ez a Szentlélek adományára, a sok nyelven értés képességére utal. A szónoki emelvényt Sopronban is tömeg veszi körül: az előtérben, a nézőnek felemelkedő halott, tőle balra és jobbra a hordszéket vivő izmos férfialakok, jobbra csodálkozó édesanya gyermekével. Fent, balra két alak kommentálja az eseményeket, jobbra köpenyébe burkolózó, szakállas férfi tekint megdöbben Szent Vincére. A barokk retorika eszköztárát mind a két festő változatosan használta, a mellékalakokban az érzelmek széles skáláját vonultatta fel. Mégis, a soproni kép felfogása intimebb, kevesebb alakot használ, a részleteket oldottabban kezeli.

François Roettiers kiterjedt művészdinasztia tagja, amelynek tagjai a festészet mellett rézmetszetekkel, érmészettel egyaránt foglalkoztak, közülük kerültek ki például a párizsi királyi pénzverde tervezői.⁴² François először Bajor II. Miksa Emmánuel szolgálatában állt Münchenben, innen érkezett Bécsbe, ahol 1718-ban az Akadémia igazgatója lett, III. Károlytól pedig nemességet (lovagi címet) kapott. Státusa lehetővé tette számára, hogy a domonkos templomban kápolnát alapítson

³⁹ PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 42.

⁴⁰ Ezért sem meggyőző számomra a templom-vezetőkben (Frank Prantner) előforduló megjegyzés, hogy a jóval korábban alapított Sienai Szent Katalin kápolnát is Roettiers festette volna ki. Prantner vezetőjében egyébként Joseph Charles Roettierst olvasunk François helyett.

⁴¹ Mesteréről semmit sem tudunk. Csatkai Endre észrevette, hogy a Sopronban letelepedett Dorffmaister István a szombathelyi püspöki palota Szent Pál termének pannóin lemásolta a soproni oltárkép egy figuracsoportját. *Sopron és környéke műemlékei*, szerk. CSATKAI Endre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 331.

⁴² Roettiers = Ulrich THIEME, Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, 28. Band, Leipzig, 1934, Seemann, 507.

Ferreri Szent Vince tiszteletére, de azt is, hogy önmagának és feleségének síremléket készíttessen. A két fali síremlék a templom bejáratától jobbra és balra helyezkedik el. A jobb oldali, szárnyas komponyákkal keretezett sötét márvány sírfelirat fölött családi címer kartusban, fölötté pilaszter, ennek törzsében ovális embléma (cédrus), kétoldalt pedig heraldikusan elrendezett fáklya, szárnyas homokóra és íróeszközök, valamint két gyermekangyal. A felirattól kiderül, hogy ez a síremlék a festő feleségéé, a Párizsban elvett Jeanne de Hacquet asszonyé, aki 1734-ben, 51 éves korában hunyt el. Az evvel szemközt elhelyezett síremlék kompozíciója hasonló, felirata azonban hiányzik. A címer fölötti embléma lírát és olajágot mutat, legfelül pedig a festőnek profilba forduló mellképe látható, kétoldalt palettájával, ecseteivel.

A domonkos szószékek ikonográfiája

François Roettiers önreprezentációja a korszakon belül figyelmet érdemlő jelenség, de a domonkos templom terében nem egyedülálló. A bécsi domonkos templom szószékét (1694 k.) a Habsburg udvar elefántcsontszobrása, a kiváló szobrászművész Matthias Steinl készítette.⁴³ A szószék ikonográfiai programja ismét a Rózsafüzér tiszteletét állítja előtérbe. A szószékkosár talapzatába metsződve egy kartus látható, benne felirat: „Toto diffunditur orbe.” Fölötté két puttó földgömbbel játszik, amely köré Rózsafüzér tekeredik.⁴⁴ A szószékkosár keskenyebb oldalain, balra domonkos szerzetes arcképe Ferreri Szent Vince szerepében, a prédikátorra utal a jobboldalt, fent látszó harsona. A hagyomány a domonkos szerzetesben a Rózsafüzér Társulat akkori prédikátorát véli felfedezni.⁴⁵ A másik oldalon szakállas férfialak mellképe, akit hagyományosan a szobrász Matthias Steinl-lel azonosítanak. A szakrális munkákban igen termékeny művésztől ez a votív gesztus talán nem idegen. A szószékkoronra plasztikai díszé logikus folytatása a kosár programjának: a Szentlélek galambját négy allegorikus figura, a négy földrész megszemélyesítői

⁴³ Leonore PÜHRINGER-ZWANOWETZ, *Matthias Steinl*, Wien–München, Verlag Herold, 1966, 105. Steinl 1693-ban készítette I. József elefántcsont lovasszobrát (Kunsthistorisches Museum, Wien). A würzburgi Martin-von-Wagner Museumban található egy lavírozott tusrajz, amely egy szószék tervét ábrázolja. A terv szorosan összefügg a bécsi Dominikanerkirche szószékével. *Uo.*, kat. 25, ill. 114. Steinl ezenkívül Lanzendorfban, a ferences zárdótemplomban két oltárt készített Thököly Éva anyagi támogatásával. Lásd: VERESS, *Löwenburg János Jakab*, (20. j.), 423–424.

⁴⁴ Régebbi felvételeken megfigyelhető, hogy a felirat mellett két gyermekangyal helyezkedett el, egyikük a domonkos-rend attribútumával, a kutyával, mára ezek az alakok hiányoznak. Vö. PÜHRINGER, *Matthias Steinl*, (43. j.), 1966, 117. kép.

⁴⁵ PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 32.

veszik körül.⁴⁶ Mint ahogy a szószék egészének arányain, a részletek eleganciáján, úgy a szószék koronáján is szembetűnő Steinl formaérzéke, idegenkedése a merev vonalaktól; megfigyelhető például, hogyan hullámzanak a koronát alkotó voluták.

Szent Domonkos alakja
a gráci domonkos templom szószékkoronájáról

Ferri Szent Vince alakja
a soproni domonkos templom szószékéről

A barokk templomban a szószék az igehirdetés helye, ezért nyer gazdag szobrászati díszet, amely természetesen a rend szentjeire irányítja ismételten a figyelmet. Szent Domonkosnak a központi szerepe például nem csupán az oltárképeken nyer kifejezést a domonkos rend templomaiban, hanem a szószékeken is. A gráci Sankt Andräkirche 1725 körüli szószékének⁴⁷ hangvetőjén lobogó öltözetű alak jelenik meg, homlokán csillag, ami Domonkos születésének legendájára utal: az asszony, aki a gyermek Domonkóst a keresztelő medencéből kiemelte, látta, hogy homlokán

⁴⁶ Mint ahogyan Pühringer megjegyzi, attribútumaik kissé zavarosak, ez az 1836. évi átalakításnak köszönhető, amikor a szószék többek közt egy új feljárót is nyert. PÜHRINGER, *Matthias Steinl*, (43. j.), 1966, 218 (kat. 12).

⁴⁷ Kohlbach szerint mestere Marx Schokotnigg. Rochus KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen von Graz*, Graz, Domverlag, 1950, 266.

fényes csillag van, mely az egész világot beragyogja.⁴⁸ Kezében bot „Vade” felirattal, miközben egy angyal nyitott könyvet tart, benne „Praedica” felszólítással. A *Legenda Aurea* szerint ugyanis, amikor Rómában rendjének jóváhagyását kérte, megjelent neki Szent Péter és Pál, egyikük botot, másikuk pedig könyvet adott a kezébe.⁴⁹ A szószékkosáron kartusokban három festett jelenet elevenedik meg Domonkos életéből: a fossanovai bíboros lóról lezuhant rokonának megmentése, a Rózsafüzér átvétele a Szűzanyától és a tűzből kiugró könyv csodája.⁵⁰ A négyszögletes szószékkosár négy sarkán egy-egy nőalak helyezkedik el, mára csupán egyikük attribútuma, egy oszlop maradt épen. Ennek alapján a négy sarkalatos erénnyel azonosíthatjuk őket, amelyek Domonkos életét jellemezték: Constantia, Fortitudo, Temperantia, Justitia.

A soproni domonkos szószék felépítése, tagolása, arányai révén a gráci szószék közeli rokona. A soproni domonkosok historia domusában szereplő, a berendezés faragójaként említett Domonkos fráter talán Dominicus Prischl ptuji testvérrel azonos, aki talán a gráci rendházban is megfordult, így láthatta az ottani szószéket.⁵¹ A gráci szószékkosár vonalai a vízszintes lezárást hangsúlyozzák, a soproni szószék kosarának alsó párkánya merészen felfelé hullámzik, középpontjában a három gyermekangyal emlékeztet Steintl bécsi szószékére. Azonban Sopronban az ikonográfia teljesen eltérő, a három angyalka ugyanis Keresztelő Szent János fejét tartja, ami a szent fővételének ünnepére és talán a soproni johannita templomra is utal. A szószék többi eleme már szorosabban követi a domonkos ikonográfiát. Ahogyan Grácott Szent Domonkos, úgy Sopronban Ferreri Szent Vince szárnyas alakja díszíti a szószékkoronát, szelfúttá drapériakezelésük hasonló. Vince kezében

⁴⁸ JACOBUS de Voragine, *Legenda Aurea*, (28. j.), 172.

⁴⁹ *Uo.*, 173.

⁵⁰ A fossanovai bíboros rokonának megmentése: JACOBUS de Voragine, *Legenda Aurea*, (28. j.), 175, ill. Szászországi Boldog JORDÁN, *Könyveske*, (28. j.), 37; a Fanjeux-ben az eretnekekkel folytatott hitvita és Szent Domonkos könyvének csodálatos megmenekülése a tűztől: JACOBUS de Voragine, *Legenda Aurea*, (28. j.), 172, Szászországi Boldog JORDÁN, *Könyveske*, (28. j.), 11–12. Hasonló kisméretű, náv jelenetek díszítik annak a toulousei kápolnának a barokk kori kazettás mennyezetét, ahol Szent Domonkos megszállt, amikor az eretnekek ellen vállalt missziót, később pedig az inkvizíció székháza, majd a domonkos rend kolostora lett. Lásd: Jean-Michel MALDAMÉ, *Frère Balthasar Thomas Moncornet (1630–1716): Une vie toulousaine de Saint Dominique = Études d’iconographie dominicaine. Europe occidentale (XVe-XXe siècle)*, eds. Augustin LAFFAY, Gabrielle de LASSUS SAINT-GENIÈS, Roma, Angelicum University Press, 2017, 110–118. Ennek a kötetnek az ismeretét Zágorhidi Czigány Balázsnak (Vasvár, Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény) köszönöm.

⁵¹ VERESS, *A soproni domonkos templom*, (27. j.), 46.

a lángnyelvű pallos az Utolsó Ítéletre kíván emlékeztetni. A szószékkosár domborművei Vince életéből merítik témájukat (elhivatása Szent Domonkos által, egy pogány uralkodó megkeresztelése, a Rózsafüzér tisztelete), a volutákon Szent Jácint (monstranciával és Mária-szoborral), valamint Aquinói Szent Tamás foglal helyet.

A gráci és soproni domonkos templomok oltárai

Miközben a bécsi domonkos templom főoltárát a 19. században kicserélték,⁵² a gráci és a soproni templom (kisebb módosításoktól eltekintve) máig őrzi eredeti főoltárát. Az 1616–1627 között épült, 1639-ben felszentelt gráci domonkos templom a kis középkori Sankt Andrä kápolna helyén készült. Utóbbit a rend 1589-ben vette birtokba, régi temploma helyett, amiről a városba települt jezsuiták miatt kellett lemondania.⁵³ Építész a templom kriptáit és síremlékeit felsoroló forrás szerint Arcangelo Carlone itáliai származású építész, a Carlonék kiterjedt családjának tagja, aki a templom kriptájában nyugszik feleségével együtt. A mester eredetileg a városfalak megerősítésére érkezett Grácba, utódai pedig később is itt működtek.⁵⁴ Maga a háromhajós templomtér, nyújtott szentélyével, sokszögű pilléreivel, a főhajóban csegelyes, a mellékhajókban élkereszt-boltozatával, inkább a domonkosok korábbi működési helyére emlékeztet, mintsem a barokk építészeti formáira – talán tudatos választás volt ez a rend részéről.⁵⁵

A berendezés elkészítése a gráci templomban fokozatosan haladt, az új főoltár csupán 1662-re készült el; a korábbi a leírások alapján ún. cibórium-oltár volt, magasan felnyúló építménye tabernákulumra emlékeztetett.⁵⁶ A *Mária mennybevétele*

⁵² A 19. századi főoltárt Karl Rösner tervezte (1839–1840). FRANK, *Dominikanerkirche*, (19. j.), 12–13.

⁵³ KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen*, (47. j.), 246–247. A Carlonéknak két nagy ága ismert, az egyik Rovigóból (Mendrisio), a másik Scariából (Val d’Intelvi) származott. Lásd: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, hg. Ulrich THIEME, Leipzig, Seemann, 1912, 6. Band, 3–10.

⁵⁴ KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen*, (47. j.), 251.

⁵⁵ *Uo.*, 252.

⁵⁶ Mesterét nem ismerjük, azonban a forrásokból tudjuk, hogy a bajor Tegernsee-ből érkezett Sebastian Erlacher az 1630-as években három oltárt is készített a templomba: Jézus Neve, a Rózsafüzér és a mai Szent Kereszt-oltár kápolnájába. Ezek az oltárok azonban nem azonosak a mai, azonos titulust viselő mellékoltárokkal, amelyek már a 18. században készültek. Sebastian Erlachernek nehézségei voltak a helyi céhbe való felvétellel, ezért meg kellett nősülnie, Anna Maria Khrätschmayrint vette feleségül. Erlacher halála után az asszony 1650-ben feleségül ment Johann Baptist Vischer szobrászhoz, és ebből a házasságból született Fischer von Erlach, az osztrák barokk egyik legnagyobb építészcsenije, aki az Erlach vezetéknevet a nemesítésekor vette fel. Lásd: KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen*, (47. j.), 253–254.

ábrázoló, régi főoltárképet az új főoltár kórus felé néző oldalára helyezték, ahol a testvérek kórusimára gyűltek össze. Az új főoltárkép (1672) *Szent András vértanúságát*

A Rózsafüzér Királynéja-oltár Győrben
(Szűz Mária domonkos szentekkel)

ábrázolja, mestere a brixeni Stefan Keßler (1622–1700).⁵⁷ Az oszlopos oltárépítményen Nagy Szent Gergely és V. Pius pápák szobrai helyezkednek el, az utóbbi szenttéavatásakor (1713) Győrben nagy ünnepséget rendeztek és diadalkaput is állítottak.⁵⁸

Szent V. Pius pápa alakja, mint említettem, több domonkos templom főoltárán is előfordul, így Sopronban is, ahol a központi helyet Szűz Mária alakjának tartották fenn, miközben a templom névadó szentjének, Szent Júdás Tádé apostolnak a megdicsőülése az oltár oromzatában kapott helyet. Sopronban kiemelkedő kvalitású a bal oldali mellékoltár oltárképe a *Szent Domonkos átveszi a Rózsafüzért a Szűzanyától* jelenetét ábrázolja, mestere nem ismerjük.⁵⁹

⁵⁷ Mint Kohlbach megjegyzi, a képet többszöri restaurálás során erősen átfestették. KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen*, (47. j.), 257–258.

⁵⁸ *Uo.*, 262. A templom barokk köntösbe öltöztetése 1722 körül kezdődött, elsőként a bal oldali mellékkápolna *Szent Domonkos-oltára* készült el, Jakob Wubitsch festő-asztalos tervei nyomán. Ebből az új sorozatból való a *Szent Kereszt-oltár* is (jobb oldalon), amely eredeti szobrászati díszét mind a mai napig megőrizte. A stílusvonások alapján az oltárt a kutatás 1750 körülre helyezte és szobrai Philip Jakob Straub nevéhez kötötte. A diadalívnél elhelyezett *Angyali üdvözletet*, Veit Königer alkotását ma a grai Landesmuseum őrzi. A templom tornyának sisakja is 18. századi, Johann Georg Stengg terveire hasonlít, a mai neoreneszánsz homlokzat 1878 után készült. *Uo.*, 265–266.

⁵⁹ Stílus eltér a Martino Altomonte festette hasonló témájú *táblaképtől*, amely a kolostor ebédlőjét díszítette. VERESS, *A soproni domonkos templom*, (27. j.), 51. Sopronban kvalitásos festők működtek, Johann Ignaz Mildorfer például a Szentlélek-templom *főoltárképét* és *Pietà-oltárképét* festette, Gregorio Guglielmi pedig a domonkos templom közvetlen szomszédságában álló Edlinger-házban dolgozott. Mildorferről lásd GALAVICS Géza katalógustételét: *Barokk művészet Közép-Európában*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1993, 286–291. Guglielmi soproni jelenlétéről: GARAS Klára, *A soproni Edlinger ház és Gregorio Guglielmi = Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*, szerk. KÖRNYEI Attila, G. SZENDE Katalin, Sopron, Soproni Múzeum, 1996, 165–187.

A Rózsafüzér Királynőjének Grácban, ugyanebben az időben csodálatos faragott oltárt állítottak a domonkos templom jobb oldali mellékhajójában. A baldachinos szoborfülkében Szűz Mária alakja áll, kétoldalt domonkos szentek fogják közre, miközben a Rózsafüzér titkai medalionokba foglalva elevenednek meg.

A domonkos templomok harangjai

Nem csupán a domonkososok liturgiájának, de város életének is fontos részei voltak az imára hívó harangok. A bécsi domonkos templom első harangját a Rózsafüzér Társulat öntette, felirata szerint 1659-ben, mestere Balthasar Herold volt. A nagyharang 1674-ben készült, ezt ugyancsak Balthasar Herold készítette.⁶⁰ A harang- és ágyúöntő-mester soproni kötődése ismert: az itteni evangélikus istentiszteleteket látogatta, a közösségnek talpas feszületet ajándékozott, Sopron városa megbízásából pedig ő öntötte a Tűztorony harangját.⁶¹

A soproni domonkosok szertartásrendjéről 1765-ből és 1770-ből vannak adataink. A Rózsafüzér Társulat a hónap első vasárnapján és a Mária-ünnepek délutánján körmenetet tartott. A domonkos szentek, Ferreri Szent Vince (április 5.), Veronai Szent Péter (április 29.), valamint Nepomuki Szent János (május 16.) ájtatosságain zenekari kíséret volt.⁶²

Grácban a harangok élete szorosan összefűződött a történelem eseményeivel. A legkorábbi, kis harang, amely a csendes misék előtt szólalt meg, még gótikus maiusculákkal volt feliratozva. A kompletóriumkor megszólaló kis harangot 1583-ban öntötték, a középsőt 1617-ben (Claudius Aubert munkája), a Szent András nagyharangot pedig 1642-ben (Conrad Seiser gráci mester munkája). Már 1835-ben kicserélték e régi harangokat, s az újakat az I. világháborúban beolvastották, így 1935-ben, Innsbruckban öt új harangot kellett önteni.⁶³

A domonkos templomok meghatározóan befolyásolták az őket körülvevő városi környezetet, körmeneteikkel kiléptek a templomtérből és a város életének részévé váltak. A Rózsafüzér kultuszának terjesztésével, társulatának megszervezésével fontos népmisziós küldetést teljesítettek. A bécsi egyetemen betöltött tanári állásuk, valamint a II. József szerzetesrendelet feloszlató rendelete (1783) után a soproni ferencesektől átvett gimnáziumi oktatás révén az oktatásba, a műveltség

⁶⁰ PRANTNER, *Die Dominikanerkirche*, (13. j.), 18.

⁶¹ CSATKAI Endre, *Régi soproni harangöntők = Uő, Régi soproni házak, régi soproni családok*, Sopron, Rábaközi Nyomda, 1936, 29–33.

⁶² BÁRDOS Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 193–194.

⁶³ KOHLBACH, *Die Gotischen Kirchen*, (47. j.), 248.

terjesztésébe is hatékonyan bekapcsolódtak. A hosszan tartó török uralom marandó törést okozott a rend életében, ezért csupán Nyugat-Magyarországon ill. a Dunánúlon sikerült rendházaikat újjászervezni és a lelkipásztori munkát ismét ellátni. Itáliai, németalföldi és francia művészek díszítette bécsi templomuk a 16. század legkorszerűbb művészeti törekvéseit képviselte, amelyek párhuzamát a Nyugat-Dunántúl főúri rezidenciáinak kápolnáiban találjuk meg. A domonkosok későbbi, 18. századi művészeti reprezentációja pedig figyelemre méltó tényezőjévé vált a magyarországi városok fejlődésének, amint azt Vác, Szombathely, vagy Sopron példája mutatja.

N é v m u t a t ó

- Abensberg-Traun, Ernst 142
Adalbert, Szent 113, 118
Ágnes, Montepulcianói Szent 142
Ágnes, Prágai Szent 116
Ágoston, Szent 8, 39, 99
Ágoston, zágrábi püspök 113
Agricola, Franciscus 9
Aigl Pál 44
Ajkay Alinka 7, 8, 10
Albert, Nagy Szent 141
Albert, VII., osztrák főherceg 17
Albinus, Joannes 14, 18
Alexis → Kecskeméti Alexis
Altomonte, Martino 157
Alvinczi Péter 7
Ambrus, Szent 33, 39
András, Szent, apostol 157
András-Zoerard, remete 114, 115, 121
András, II., király 115, 116
Angyal Dávid 43
Anna, III. Ferdinánd felesége 144
Antal, ferences szerzetes 115
Antoninus, Szent 146
Antonius, Wilhelm 17
Aorg Kašpar 88
Aquilinas, Pavel 8
Arató Miklós Orbán 76
Arminius, Jacobus 16
Asztrik, kalocsai érsek 116
Attila, hun uralkodó 115
Aubert, Claudius 158
Augusta, Jan 83, 84
Augustinová, Eva 84–87, 90
Augustus, császár 95, 100
Aurenhammer, Hans 141

Bálint Sándor 57, 62, 63
Bánkúti Gábor 46
Bannister, Henry Mariott 29
Bárdos Kornél 158
Barna Gábor 148, 149

Bárth János 128
Bartók István 29
Báthory Orsolya 5, 7–26
Batizi András 99
Batthyány Erzsébet 139
Batthyány Imre 71
Batthyány József 69, 72, 74, 76, 81, 127
Bauer → Agricola
Beatrix, Estei, II. András felesége 116
Becanus, Martinus 14, 18, 19
Beck → Becanus
Becker, Felix 152
Beda Venerabilis 99
Béla, III., király 116
Béla, IV., király 103, 116
Bellarmino, Roberto 16, 19, 132
Benczédi Székely → Székely
Bene Sándor 149
Benedek, XI., pápa 146
Benedek, XIII., pápa 48
Benedek, XIV., pápa 5, 43, 46–51, 54
Benedek, remete vértanú 116
Bentheim-Tecklenburg, Arnold 16
Bentius, Johannes 24
Berényi Zsigmond 5, 43, 44, 46–54
Bernát, Szent 59
Bertold, ferences szerzetes 115
Beszteréd, nyitrai püspök 113
Bèze, Théodore de 15, 24
Bierhoff, Hans-Werner 45
Birke, Veronika 143, 146
Bíró → Padányi Bíró
Bitskey István 9, 10
Blahoslav, Jan 88, 89
Blume, Clemens 29
Bodó Sándor 55
Bogár Judit 59
Bonifác, bencés apát 113
Borsa Gedeon 35
Bosák, Kliment 83, 88
Bosendorf, Hermann → Dörhoff

- Bothorn, Johannes 15, 18
 Bozóki Mihály 133
 Bőd 113
Bölsker, Franz 14
Braun, Joseph 74, 75
 Brentius, Johannes 24
 Brewer, lőcsei nyomdász 83, 85, 86, 89
 Brunner, Andreas 122, 123
Brüsztle, Josephus 51
 Buccellini, Thomas 140
Buzás József 69, 73, 74, 76–78, 80
- Caesar, Theophil 16
 Calvinus → Kálvin
 Carlone, Arcangelo 156
Casel, Odo 36
 Castello, Sebastian 9, 19
 Černý, Jiří 86
Chastel, André 59
 Cienfuegos, Alvarez 43, 44, 53
 Círus (Cyrus) perzsa uralkodó 99
 Čížek, nyomdász 88
 Claudia Felicitas, császárné (I. Lipót felesége)
 147
 Clichtovaeus, Jodocus 38, 39
Conlin, Johann Rudolph 48
Connelly, Josef 38
 Coppenrath, nyomdász 11
 Cornelius a Lapide 93–101
 Croÿ, Philipp de 17
 Curtius 96
- Csanda Sándor* 55
Csatkai Endre 152, 157, 158
Csepregi Zoltán 132
Cseri Miklós 81
Csóka Lajos 79
Csomasz Tóth Kálmán 35
- Dadan, nyomdász 87
 Dárius, perzsa uralkodó 99
 Dávid, I., skót király 113
Deák Hedvig 148
Déri Balázs 31, 32
Derpmann, Manfred 14
Díós István 149
 Dominici János, Boldog 115
 Domonkos, Szent 146–148, 154–157
- Dorffmaister István 152
 Dörhoff, Bernard 11, 14, 15, 17, 18
 Draskovich György 139
Dreves, Guido Maria 2–9
 Dřevínek, Havel 83, 84, 85
Duchbreux, Marie-Elisabeth 84, 85, 86, 87, 88,
 89
 Dufka, Vlastimil 91
Đurovič, Ján 90
 Dürer Albert 109
- Erdődy Lajos 78
Érdőhelyi Menyhért 128
 Erlach, Fischer 156
 Erlacher, Sebastian 156
 Erzsébet, Árpádházi Szent 104, 115
 Erzsébet, Ker. Sz. János anyja 107–109
 Erzsébet, Tőssi Szent 115
 Erzsébet, Boldog 115
 Erzsébet királyné, Portugáliai 116
 Eskadély Máté 115
 Esterházy Imre 44
 Esterházy Miklós 70
 Esterházy Pál 70, 123, 145
Etlinger Mihály 55
 Eutyches apát (5. sz.) 21
- Farmati Anna* 5, 29–42
Fazakas Gergely Tamás 70
Fedeles Tamás 44
Fejes Ildikó, T. 59
 Felbinger, Ignaz 132
 Ferdinánd, I., király 104, 140, 143
 Ferdinánd, II., király 140, 142, 143
 Ferdinánd, III., király 120, 121, 140, 143
 Ferdinánd, IV., király 124, 143
 Ferenc, Assisi Szent 148
 Ferenc, Regis Szent 131
 Ferenczffy Lőrinc 122
Ferenczi Ilona 35
 Ferrari, Sigismundo 140
Ferreiro, Alberto 150
 Feuarent, François 9
Fidler, Petr 140, 144
Fináczy Ernő 132
Fischer Ferenc 43
 Fonyó Sándor 44

- Forgó András* 43, 44
Földváry Miklós 30–32, 77
Fraknoi (Frankl) Vilmos 26
Frank, Isnard W. 139, 140, 145, 147, 149,
 150, 156
 Fülöp, II., király 17

Gábor Csilla 55
Galavics Géza 110, 157
Gálos László 44
Garas Klára 110, 157
Gárdonyi Máté 53
 Gaudentius 113
 Gellért, Szent 113, 114
 Gergely, Nagy Szent 157
 Gertrúd, Szent Hedvig lánya 115, 116
 Giovanni, stukkátor 144
 Gizella, Boldog 113, 115
Gombáné Lábos Olga 99, 100
 Gottlieb (Máramarosi) Antal 134
Gózy Zoltán 5, 43–54
 Guglielmi, Gregorio 157
Guzsik Tamás 76, 82
 Günther, remete 113
 Günther, Jan 86

Gyarmati György 46
Gyenis András 44

 Hacquet, Jeanne de 153
Hadot, Pierre 62
Hala, Patrik 32, 38, 41
 Handl, Jiří 84
 Handl, Mathyáss 84
Hanschmidt, Alvin 14
Hargittay Emil 8, 11, 97
 Hartman herceg (Lichteisteini) 142
 Hartmann, Michal 84, 85
Hase, Karl 34
Hausner Gábor 149
 Hedvig, Szent Sziléziai 116
Hellekamps, Stephanie 14
Heltai János 132
 Hermán József 127
 Hermenegild, Adam 132
Hernády Judit 5, 55–68
 Heródes, bibliai király 106, 108
 Herold, Balthasar 157

Heuermann, Georg 16
 Hevenesí Gábor 119–123
Hewstone, Miles 45
 Hieronymus → Jeromos
Hirschfeld, Michael 14
 Hlohovský, Jiřík 84–90
 Hoffmann, rézmetsző 120
Holl Béla 32
Hornáth Sándor 5, 69–82
 Hoy, Nikolaus van 145, 147, 152
 Hörmann, Jan Ondrej 83
Hubert Gabriella, H. 31, 34
 Hunyadi János 123
 Huszár Gál 31–35, 37, 40, 41

Iby, Elfriede 140, 141
 Ignác, Loyolai Szent 55, 62
 Illésházy Gáspár 104
 Ilona, Boldog 115
 Illyés András 63
 Illyés István 60
 Imre, Szent 113
Imre Mihály 10
 Ince, V., pápa 146
 Iode, Pieter de 149
 Isidorus, Hispalensis 99
 István, Szent, király 112, 113, 118, 120
 István, V., király 113, 115
 Izabella Klára Eugénia, spanyol infánsnő 17

 Jácint, Szent 141, 156
 Jacobus de Voragine 148, 150, 155
 Jakab, Marchiai Szent 116
Jankovics József 128
Jankovits László 29, 44, 59
 János, Kapisztrán Szent 115
 János, Keresztelő Szent 106–109, 111, 112,
 115, 117, 155
 János, Nepomuki Szent 71, 116, 118, 158
 János, boszniai püspök 113
Jánosi Gyula 128
Jelenits István 60
 Jeromos, Szent 95, 99
 Jordán, Szászországi Boldog 148, 155
 Jovinianus 24
 József, Szent 109
 József, I., király 153

- József, II., király 158
 Judás Tádé, Szent, apostol 157
- Kádár Zsófia* 93
 Káldi György 96
 Kálmán, skót herceg 115
 Kálmán herceg, II. András király fia 116
 Kálmáncsehi Márton 32, 34, 35, 37, 40, 41
 Kálvin János 5, 7–26
 Károly, Borromei Szent 75, 79, 82
 Károly Róbert, I., király 104
 Károly, III., király 79, 152
 Károly, V., császár 99
 Katalin, Alexandriai Szent 144, 149, 150
 Katalin, Sienai Szent 142, 149, 150, 152
 Kázmér herceg, Jagelló 113
 Kazó István 80
 Kecskeméti Alexis János 99, 100
 Kelemen, VIII., pápa 75
 Kereskényi Ádám 130
 Keßler, Stefan 157
 Khrätschmayrin, Anna Maria 156
 Kinga, Szent 103, 116, 122
Kiltschka, Werner 146
 Kirchberger, nyomdász 135
Kirchner, Gottfried 61, 149
Kirwin, Chandler 149
Kiss Farkas Gábor 8
 Kleiner, Salomon 141
 Kleych, Václav 84, 85, 87
 Klimo György 131
Knapp Éva 60, 127, 131
 Koháry István 5, 55–68
 Kohlbach, Rochus 154, 156–158
 Kolinivics Gábor 94
Koltai András 56
Komlonszki Tibor 56, 60
Kónya Franciska 59
Kouba, Jan 84, 85, 88
Kovács Eszter 5, 83–91
Kovács Sándor Iván 55
Kovács Zoltán 44
Kozicz János 56
Kökényesi Zsolt 93
 Königer, Veit 157
Környei Attila 157
 Kőszeghy Pál 56
- Kürschner Wilfried* 14
- Laczházi Gyula* 55, 59
Laffay, Augustin 155
 Lajos, Bertrand Szent 141
 Lajos, Regis Szent 134
 Lajos, Szent, Toulouse-i püspök 113
 Lajos, I. magyar király 115
 Landerer, nyomdász 137
Lassalle, Günter 14
Lassus Saint-Geniès, Gabrielle de 155
 László, Szent, király 113, 114, 118
 Lichtenstein, Adam von 147
 Lipót, I., király 119, 145–147
 Lipót, VI., főherceg 140
 Lippay György 106, 119, 125
Lorentz, Friedrich von 77
 Lossius, Lucas 13, 23
 Löbl, Christoph 149
 Löbl, Maria Sophia 149
Lőkös István 55
 Löwenburg János Jakab 145, 153
Lukács László 128
Lukácsy Sándor 59, 60
 Luther Márton 7, 8, 11, 85, 91, 99
 Luycx, Franz 143, 152
Luzak, Franz-Josef 14
- M. Varga* → *Varga*
Macku, Anton 141
Maczák Ibolya 8, 93–101
Madas Edit 148
 Maderno (Maderna), Carlo 140
Maldamé, Jean-Michel 155
 Maldonado, Juan 19
 Moncornet, Balthasar Thomas 155
 Margit, Árpádházi Szent 115, 116
 Margit, Skóciai Szent 113, 115
Margittay Tibamér 10
 Mária Anna, III. Ferdinánd lánya 143
 Mária, Boldogságos Szűz 107, 109, 133, 140,
 142, 143, 145–149, 156–158
 Mária Magdolna, Szent 110
 Mária Margit, spanyol hercegnő 146
 Mária Terézia királynő 79, 93, 97, 128, 132
Markó Anita 55
Maróthy Szilvia 55

- Martialis 96
 Masolino da Panicale 150
 Matějec, Tomáš 90
 Mátyás, I., király 104, 113
May, Alfred 141
Mercs István 61, 62
 Metternich, Karl 147
Mihályfi Ákos 43, 44
 Miksa Emmanuel, II. 152
 Mildorfer, Johann Ignaz 157
 Mířinský, Václav 84
Mitropulos Anna 93
 Močidlanský, Sixt Palma 88
 Mocsy Elek 134
 Molina, Luis 24
Molnár Imre 103
 Moncornet, Balthasar Thomas 155
Monok István 128
 Mór, Boldog, pécsi püspök 116
 Móric, Boldog Csáki 116
Móró Mária Anna 44
 Mózes, Próféta 110
Mudrák Attila 103, 105, 107–109, 113, 114, 116, 119
 Muratori, Lodovico Antonio 127, 128
Musolff, Hans-Ulrich 14
Mühlbing, Andreas 16

 Nabukodonozor, uralkodó 99
 Nádasdy Ferenc 123, 144
 Nádaszi János 55
Nagy József 45
Nagy Konstantin 75
Naudean, Olivier 150
 Nestorius (5. sz.) 21

Nyerges Judit 128
 Oláh Miklós 34
Orlonszky Géza 59
 Orsolya, Szent 115

Őry Miklós 26
Ötvös Péter 55
 Ózséb, Boldog 116, 117, 121

 Padányi Biró Márton 93–101
 Pál, Szent, apostol 118, 155
 Pál, Szent Magyar 116

 Pál, V., pápa 75
 Pál, VI., pápa 33
Pál József 61
Pálffy Géza 149
 Pálffy Pál 124, 125
Pálffy Eszter 55
 Palma Močidlanský, Sixt 88
 Paluch, Martinus 51
Pánczél Hegedűs János 77
Pap Balázs 29, 55
Pap Ferenc 57, 63
 Parhamer, Ignaz 127–129, 131–133
 Pázmány Péter 5, 7–26, 58–60, 75, 97
 Péter, Szent, apostol 118, 155
 Péter, Canisius Szent 128, 129, 132
 Péter, Veronai Szent 158
 Petrőczy Kata Szidónia 56
Pienkowszka, Hanna 110
 Pilgram 113
 Piscator, Johannes 15
 Pistorius, Hermes = Dörhoff, Bernardus
 Pius, V. pápa 146, 157
 Platon 150
 Plintovič, Adam 87
 Plzeňský, Alexandr 84
 Plutarchus 96
 Pock, Tobias 147, 148, 10, 152
Pócs Éva 59
Pobánka Éva 44
 Polon, Valentin 86
 Prágai Lukács 83, 85, 87
Prantner, Edmund M. 142, 143, 146, 147, 149, 152, 153, 158
 Pribiš, Daniel 85, 91
 Prischl, Dominicus 154
Priszker Olivér 128
Prokopp Mária 5, 103–125
Proserpi, Ivano 140
 Prudentius 33, 40
Pübringer-Zwanowetz, Leonore 153, 154

Radó Polikárp 56, 57, 63, 65, 77
 Raesfeld, Lambert 11, 14, 18
Rajczy Mária Mechtilda 70
Rajbona Flóra 97
Rapaics Rajmond 7
 Rassfeldt, Lambert

- Rauchmiller, Matthias 146, 147, 150
 Raymundus de Capua 149
Rézsi, Wilhelm Georg 141, 143
 Roettierst, François 149, 151–153
 Rozália, Limai Szent 141
 Rozenplut, Jan 84
 Rozsnyai Dávid 56
 Rösner, Karl 156
 Rudolf, császár, király 122

Salacz Gábor 43
 Salamon, Szent, magyar király 113, 114
 Sándor (Nagy Sándor) 98, 100
Sárdi Margit, S. 56, 59
 Sárkány György 59
Sárközy Péter 128
Sávoly Mária 98, 99
 Schlüsselburg, Konrad 9
Schmeller-Kitt, Adelheid 142
 Schokotnigg, Marx 154
 Schönborn, Philip Erwin von 147
Schönemann, Bernd 14
 Schrott, rézmetsző 120
Schulek Tibor 35
Schulze, Rudolf 14
Schütz Antal 53
 Scschowics János 106, 112, 119, 124, 125
 Sebestyén, Boldog 113
 Segneri, Paolo 128
 Seiser, Conrad 158
Selderhuis, Herman J. 16
 Séllyei Nagy Ignác 134
Semper-Sparbolz, Ingeborg 144
 Seneca 59
 Síbolti Demeter 59
 Šípař, Jiřík 84
 Sischowitz Mátyás 63
Slachta Krisztina 46
 Sleidanus, Johannes 98
Smoller, Laura A. 151
Sökeland, Bernhard 11
Stark, Donat 140
 Steinl, Matthias 153–155
 Stengg, Johann Georg 157
 Straub, Philip Jakob 157
 Streibig Gergely János 127, 129, 131, 135
 Strejc, Jiří 90, 91

Stroebe, Wolfgang 45
Sümeji József 44
 Symmachus pápa 74

Szabó Ferenc 26
Szabó Flóris 31, 59
Szabó Jolán 55
 Szádok, Boldog 115
 Szalome, zsidó hercegnő 108
 Szalome, Szent 115, 116, 122
 Szaniszló, Szent 118
Szárász Orsolya 10, 128
Szatomári Áron 55
 Székely István, Benczedi 31
Szelestei N. László 5, 83, 93, 127–137
Szende Katalin, G. 157
Szentiványi Dezső 128, 132, 134
Szentkirályi → *Valdinger*
 Szentmihályi Mihály 134
Szilágyi Csaba 99
Szilágyi Mariann 44
Szilárdfy Zoltán 119, 146
Szilasi László 55
Szoliva Gábor 34
Szőcs Miriam 75
 Szöllösi Benedek 83–91
Szunyogh Xavér 36
Szuromi Lajos 99

 Tamás, Aquinói Szent 141, 144, 150, 156
 Tarnóczy István 59
 Tencalla, Carpoforo 144–146, 152
 Tencalla, Giacomo 140, 144–146
 Tertullianus 96
Thieme, Ulrich 152, 156
 Thököly Éva 145, 153
 Thököly Imre 55
 Thurzó Elek 104
 Thurzó György 104, 106, 124
Timon Sámuel 44
 Tomasius Péter, kármelita 115
Tóth Gergely 53
Trajdosz, Tadeusz 10
 Tránovský, Jiřík 86, 89–91
Tüskés Gábor 55, 56, 60, 65

Udvarbelyi Nándor 119
 Újfalvi Imre 34

Ulászló, Lokietek, király 104

Vadai István 55

Valdinger [Szentkirályi] István 43

Valentino, Giorgio 39

Vanni, Francesco 149

Vanyó Tibamér 69, 70, 73, 74, 78, 80

Varga Benedek, M. 93, 97

Varga Imre 55

Varga Szabolcs 44

Várnagy Antal 74, 75, 79, 80

Vásárhelyi Gergely 56

Vásárhelyi Judit, P. 34

Vass Péter 26

Vayer Lajos 150

Verbényi István 76

Veress Ferenc 5, 139–160

Vidos Lénárd 59

Vilikovský, Jan 84, 85, 90, 91

Vince, Ferreri Szent 141, 150–155, 159

Virág Csilla 55

Vischer, Johann Baptist 156

Vitári Zsolt 43

Vonyó József 46

Vorstius, Conradus 14–17

Vrabély Márk 55

Widemann, Elias 123

Zágorhidi Czizgány Balázs 148, 155

Zakariás, Ker. Sz. János apja 106, 109

Zichy Ferenc 123, 128

Zrínyi Miklós 104, 149

Zucker, Mark J. 150

Zsámbéki Mónika 139

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

